

2

КИЇВ-1981

У

КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXVI з'їзд Компартії України — важлива подія в житті трудящих республіки
- Інституту історії партії при ЦК Компартії України — 60 років
- Влас Якович Чубар
- Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького

РЕДАКЦИЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **П. М. Калениченко**, **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **Г. Я. Туранська**

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34

Художній редактор **Б. В. Сушко**

Технічний редактор **І. Ф. Міхалкіна**

Коректор **Є. І. Міхнова**

Здано до набору 6.01.81. Підп. до друку 13.02.81. БФ 20427. Формат 70×108¹/₁₆. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 15,23. Тираж 4100 пр. 3 і л. -2

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», 1980, № 2 (239), ФЕВРАЛЬ. (На украинском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (239)

ЛЮТИЙ

1981

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

XXVI з'їзд Компартії України — важлива подія в житті трудящих республіки 5

* * *

Юрчук В. І. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — 60 років 16

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави

Кольяк Т. М. Влас Якович Чубар (До 90-річчя з дня народження) . 28

До 1500-річчя Києва

Шевченко Ф. П. Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії селянства України

Білий П. Х. (Полтава). Участь трудящих України в роботі Першої Всесо-
юзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки 49

Рибак І. В. (Кам'янець-Подільський). Організація селянської взаємодопомоги
в 1925—1932 рр. 55

Лях С. Р. (Запоріжжя). Деякі питання суспільно-політичного життя селян-
ства України (1921—1928 рр.). 59

* * *

Лобурець В. Є. (Полтава). Про зміни у соціальному складі робітничого кла-
су України в другій п'ятирічці 65

Ткачова Л. І. Деякі питання формування радянської інтелігенції (20-ті —
початок 30-х років) 69

Матвієнко С. Г. Інтернаціональний характер побудови більшовицьких
організацій України 78

Сєдих Є. М. (Москва). До питання про відносини між США, Англією і Фран-
цією в кінці XVIII ст. 84

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Щетенко Л. А. (Херсон). Воєнно-політичне становище та співвідношення
класових сил на Півдні України влітку 1919 р. 93

Павлюченко О. В. Сербські військово-землеробські поселення на Украї-
ні у XVIII ст. 101

Шамшур О. В. Буржуазна держава і система расово-національної дискри-
мінації в США (60—70-ті роки XX ст.) 108

**КОНСУЛЬТАЦІЇ З ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ
«ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ —
ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ»**

Кожукало І. П. Зростання ролі Комуністичної партії у керівництві соціально-політичним розвитком радянського суспільства 116

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Іванов А. П. (*Одеса*). Сурай Ю. І. (*Одеса*). Про досвід роботи опорної кафедри історії КПРС Одеського університету 128

НАШ КАЛЕНДАР

Клоков Є. В. 30-річчя Закону про захист миру 132

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Тригуб П. М. (*Полтава*). Висвітлення в історичній літературі діяльності Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів України (1918—1920 рр.) 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Морозов Б. М. (*Москва*), Роїк В. Г. В. К. Криворученко. Єдність ціли. Некоторые аспекты партийного руководства комсомолом в условиях развитого социализма 143
- Антонюк С. М. П. М. Каленшченко, В. П. Колесник. Граница дружбы и мира. О советско-польском приграничном сотрудничестве 1956—1979 гг. 144
- Бут О. М. (*Донецьк*), Коломійченко І. І. Г. Я. Пономаренко. Коммунисты Донбасса в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926—1929) 145
- Васюта І. К. (*Івано-Франківськ*), Чапуга С. М. (*Івано-Франківськ*). Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917—1939 рр.) 147
- Валуйський О. О., Олійниченко Г. М. Международная солидарность трудящихся. 1924—1932 148
- Волощенко А. К. В. Й. Борисенко. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. 149
- Фомін Ю. Ю. В. Я. Гросул. Революционная Россия и Балканы (1874—1883) 150
- Хміль І. С. А. А. Стрелко. Славянское население в странах Латинской Америки (исторический очерк) 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР про присудження Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1980 року. 154
- Плоха Д. С. Пленум Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва 154
- Нездімова Т. М. Міжвузівська наукова конференція 159
- Шевченко Л. А. Вшанування академіка АН УРСР А. Д. Скаби з нагоди його 75-річчя 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Навстречу XXVI съезду КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

XXVI съезд Компартии Украины — важное событие в жизни трудящихся республики	5
---	---

* * *

Юрчук В. И. Институту истории партии при ЦК Компартии Украины — 60 лет	16
--	----

Выдающиеся деятели Коммунистической партии и Советского государства

Кольяк Т. Н. Влас Яковлевич Чубарь (к 90-летию со дня рождения) .	28
---	----

К 1500-летию Киева

Шевченко Ф. П. Киев в жизни и деятельности Богдана Хмельницкого .	35
---	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории крестьянства Украины

Белый П. Х. (Полтава). Участие трудящихся Украины в работе Первой Всесоюзной сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки	49
--	----

Рыбак И. В. (Каменец-Подольский). Организация крестьянской взаимопомощи в 1925—1932 гг.	55
---	----

Лях С. Р. (Запорожье). Некоторые вопросы общественно-политической жизни крестьянства Украины (1921—1928 гг.)	59
--	----

* * *

Лобурец В. Е. (Полтава). Об изменениях в социальном составе рабочего класса Украины во второй пятилетке	65
---	----

Ткачова Л. И. Некоторые вопросы формирования советской интеллигенции (20-е — начало 30-х годов)	69
---	----

Матвиенко С. Г. Интернациональный характер построения большевистских организаций Украины	78
--	----

Седых Е. М. (Москва). К вопросу об отношениях между США, Англией и Францией в конце XVIII ст.	84
---	----

Трибуна молодого автора

Щетенко Л. А. (Херсон). Военно-политическое положение и соотношение классовых сил на Юге Украины летом 1919 г.	93
--	----

Павлюченко О. В. Сербские военно-земледельческие поселения на Украине в XVIII ст.	101
---	-----

Шамшур О. В. Буржуазное государство и система расово-национальной дискриминации в США (60—70-е годы XX ст.)	108
---	-----

КОНСУЛЬТАЦИИ ПО ПРОБЛЕМЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО СЕМИНАРА «ВОЗРАСТАНИЕ РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ — ЗАКОНОМЕРНОСТЬ СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА И КОММУНИЗМА»

Кожукало И. П. Возрастание роли Коммунистической партии в руководстве социально-политическим развитием советского общества	116
--	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Иванов А. П. (Одесса), Сурай Ю. И. (Одесса). Об опыте работы опорной кафедры истории КПСС Одесского университета	128
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Клоков Е. В. 30-летие Закона о защите мира .	132
--	-----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Тригуб П. Н. (Полтава). Освещение в исторической литературе деятельности Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украины (1918—1920 гг.)	136
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Морозов Б. М. (Москва), Ройк В. Г. В. К. Криворученко. Единство цели. Некоторые аспекты партийного руководства комсомолом в условиях развитого социализма	143
Антонюк С. М. П. М. Калениченко, В. П. Колесник. Граница дружбы и мира. О советско-польском приграничном сотрудничестве 1956—1979 гг.	144
Бут А. Н. (Донецк), Коломийченко И. И. Г. Я. Пономаренко. Коммунисты Донбасса в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926—1929)	145
Васюта И. К. (Ивано-Франковск), Чапуга С. М. (Ивано-Франковск). Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917—1939 рр.)	147
Валуйский А. А., Олейниченко Г. М. Международная солидарность трудящихся. 1924—1932	148
Волощенко А. К. В. И. Борисенко. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст.	149
Фомин Ю. Ю. В. Я. Гросул. Революционная Россия и Балканы (1874—1883)	150
Хмель И. С. А. А. Стрелко. Славянское население в странах Латинской Америки (исторический очерк)	152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Постановление Центрального Комитета Компартии Украины и Совета Министров Украинской ССР о присуждении Государственных премий Украинской ССР в области науки и техники 1980 года	154
Плохая Д. С. Пленум Республиканского Совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	154
Незнамова Т. М. Межвузовская научная конференция	159
Шевченко Л. А. Чествование академика АН УССР А. Д. Скабы по случаю его 75-летия	160

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

XXVI З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — ВАЖЛИВА ПОДІЯ В ЖИТТІ ТРУДЯЩИХ РЕСПУБЛІКИ

З 10 по 12 лютого 1981 р., напередодні XXVI з'їзду КПРС, відбувся XXVI з'їзд Компартії України — бойового загону Комуністичної партії Радянського Союзу. В роботі з'їзду взяли участь представники від усіх обласних партійних організацій республіки і м. Києва.

З'їзди, як верховний орган партії, займають виключне місце в її діяльності, в житті всіх трудящих країни. Вони є важливими віхами на шляху Радянської держави до соціалізму і комунізму, подією історичного значення. На них підбиваються підсумки творчих звершень радянського народу в економічній, політичній, соціальній, культурній галузях, робиться глибокий аналіз організаційно-партійної та ідеологічної роботи партії, накреслюються нові рубежі розвитку нашого суспільства. Документи і матеріали з'їздів КПРС — це неоціненний вклад у дальший розвиток теорії наукового комунізму.

Стало доброю традицією партії, що проекти найважливіших документів, які виносяться на обговорення з'їздів, попередньо публікуються в пресі і широко обговорюються комуністами і всіма трудящими. І на цей раз ЦК КПРС задовго до відкриття з'їзду, 2 грудня 1980 р., опублікував проект до XXVI з'їзду КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Проект «Основних напрямів» розкриває перед країною нові горизонти комуністичного будівництва. Кожний його розділ, кожна цифра переконливо свідчать про великі творчі можливості розвинутого соціалізму. В цьому величезній теоретичній і практичній ваги документі намічено розгорнутий план творення, проникнутий ленінською турботою про благо народу. Він виражає корінні інтереси трудящих і спрямований на дальше зміцнення могутності соціалістичної Батьківщини. «...В центр практичної роботи в галузі економіки, — вказував товариш Л. І. Брежнєв на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС, — партія поставила зростання рівня життя народу»¹.

Як бойову програму дій сприйняли комуністи, трудящі Радянської України цей визначний документ партії. Яскравим підтвердженням цього стало обговорення проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії, яке відбулося в усіх трудових колективах, навчальних закладах, у партійних, профспілкових і комсомольських організаціях, на зборах активу і пленумах партійних комітетів, на обласних партійних конференціях. Робітники, колгоспники, представники радянської інтелігенції у своїх виступах підкреслювали величезне значення цього програмового

¹ Брежнєв Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 21 жовтня 1980 року. Постанова Пленуму ЦК КПРС. К., 1980, с. 3.

документа, в якому втілена стратегія і тактика КПРС з найважливіших питань розвитку країни в умовах вісімдесятих років. Вони гаряче схвалили передз'їздівську платформу партії, заявили про свою тверду рішимість втілити її в життя.

Одноставне схвалення проекту ЦК КПРС, високе політичне і трудове піднесення серед населення, викликане підготовкою до XXVI з'їзду КПРС, — переконливий вияв безмежного довір'я трудящих України до своєї рідної партії. Радянські люди знають: там, де партія — там успіх, там перемога. Вони повністю довіряють партії. Це примножує сили партії, є для неї джерелом невичерпної енергії.

Робота чергового з'їзду Компартії України проходила в умовах високого політичного і трудового піднесення, викликаного підготовкою до XXVI з'їзду КПРС. Трудящі республіки, як і всієї країни, у відповідь на заклик товариша Л. І. Брежнєва ознаменувати роботу наступного найвищого форуму партії успішним виконанням і перевиконанням планів завершального року десятої п'ятирічки, сталою роботою з перших днів 1981 р., взяли високі соціалістичні зобов'язання. Багато трудових колективів і новаторів виробництва виступили з цінними патріотичними ініціативами. Серед них почини «Передовий досвід — кожному трудовому колективу, передові методи праці — на кожне робоче місце», «XXVI з'їздові КПРС — двадцять шість ударних декад», «XXVI з'їздові КПРС — надпланову високоякісну продукцію за рахунок економії всіх видів ресурсів», «XXVI з'їздові — особистий трудовий подарунок кожного», «Кожній робочій годині — найвищу віддачу», «Виконати завдання десятої п'ятирічки по продажу державі продуктів тваринництва до 63-ї річниці Великого Жовтня», «Пускові об'єкти — достроково», «З'їздові КПРС — ударну працю, відмінне навчання молоді» та інші².

Широкому розгортанню передз'їздівського соціалістичного змагання сприяла постанова ЦК Компартії України «Про патріотичні почини трудящих республіки в соціалістичному змаганні на честь XXVI з'їзду КПРС». В ній схвалювались патріотичні починання передових трудових колективів і новаторів виробництва, які взяли високі зобов'язання в соціалістичному змаганні за гідну зустріч чергового найвищого форуму нашої партії³. В областях до цієї знаменної події були проведені естафети трудових досягнень, у містах і районах засновані «Книги трудових звершень до XXVI з'їзду КПРС». На Дніпропетровщині, наприклад, в естафеті взяли участь колективи всіх підприємств, колгоспів і радгоспів. Право першим зробити напис у «Книзі трудових звершень» удостоїлися хлібороби колгоспу ім. Калініна Новомосковського району, які раніше від інших завершили п'ятирічку по продажу державі зерна, засипали в засіки Батьківщини 23 254 т хліба⁴.

Підприємствам, об'єднанням, колгоспам і радгоспам, організаціям республіки, які добились найвищих результатів у змаганні, присвоєно звання імені XXVI з'їзду КПРС.

Всенародне соціалістичне змагання на честь XXVI з'їзду КПРС, трудові подарунки мільйонів трудівників з'їздові — яскравий вияв політичної і духовної зрілості радянських людей, їх безмежної відданості справі Леніна, справі партії. Все це є новим виявленням сили соціалістичного ладу, ідейної зрілості радянської людини — полум'яного патріота і інтернаціоналіста, який віддає свої знання, енергію, працю великій справі комуністичного будівництва.

² Рад. Україна, 1980, 3 лип.

³ Там же.

⁴ Рад. Україна, 1980, 2 вер.

Всенародний характер соціалістичного змагання на честь XXVI з'їзду партії завдає нищівного удару буржуазній концепції, за якою соціалізм ніби принижує роль особи, обмежує творчі можливості людини. Ще і ще раз перед усім світом було продемонстровано справжню творчу працю робітників, селян, інтелігенції Радянської країни, їх готовність перетворити в життя накреслені партією плани нашого поступального руху по шляху дальшого розвитку СРСР.

Відповідальним етапом у підготовці до XXVI з'їзду КПРС була звітно-виборна кампанія в партійних організаціях України. Її зміст і спрямованість визначили рішення червневого (1980 р.) і жовтневого (1980 р.) Пленумів ЦК КПРС. Збори і конференції пройшли по-діловому, в обстановці високої активності, принципової критики і самокритики. Так, на зборах у первинних, цехових організаціях були присутні 97,5% членів і кандидатів партії, що перебувають на обліку. З них в обговоренні доповідей взяло участь 30,3%.

Звіти і вибори яскраво продемонстрували монолітність партійних рядів, одностайне схвалення комуністами, трудящими республіки внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянської держави, плідну діяльність ЦК КПРС, його Політбюро по втіленню в життя планів комуністичного будівництва, зміцненню економічної і оборонної могутності нашої Батьківщини, підвищенню добробуту народу, зміцненню справи миру і міжнародної безпеки. Звітно-виборна кампанія стала бойовим оглядом партійних сил, вимогливою перевіркою того, як кожна партійна організація виконувала рішення XXV з'їзду КПРС, мобілізацією всіх сил і енергії на вирішення завдань наступного з'їзду партії.

Комуністи, всі трудящі нашої республіки прийшли до XXVI з'їзду Компартії України тісно згуртованими навколо партії Леніна і її Центрального Комітету, сповненими рішучості працювати ще краще, ще продуктивніше, взяти нові високі рубежі на шляху нашого дальшого руху до комунізму, що намічено в проекті ЦК КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Рубежі ці нелегкі, але цілком реальні, адже в їх основі знаходяться величезні досягнення Радянського Союзу, в тому числі і України.

Минулі роки підтвердили правильність економічної стратегії, виробленої XXIV і XXV з'їздами партії. Значно зріс економічний і оборонний потенціал нашої держави. Зроблено новий великий крок у розв'язанні великих і важливих соціальних завдань. Десята п'ятирічка, вказував товариш Л. І. Брежнев, «...займе гідне місце в історії героїчних справ радянського народу, який впевнено йде по шляху до комунізму»⁵.

В єдиному народногосподарському комплексі успішно розвивалася вдесятий п'ятирічці Радянська Україна. В Звіті Центрального Комітету XXVI з'їздові Комуністичної партії України, з яким виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, у доповіді про проект ЦК КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», зроблений Головою Ради Міністрів УРСР товаришем О. П. Ляшком, у виступах делегатів з'їзду яскраво показано велику політичну і організаторську роботу, проведену Компартією України під керівництвом Центрального Комітету КПРС за минуле

⁵ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 21 жовтня 1980 року, с. 3.

п'ятиріччя. Найважливішим підсумком цієї роботи є те, що республіка в цілому виконала накреслені XXV з'їздом партії завдання. Минуле п'ятиріччя, як підкреслювалось у Звітній доповіді, справді було періодом величезних масштабів економічного зростання.

Одна з найхарактерніших рис розвитку економіки України є прискорене зростання питомої ваги галузей, що визначають технічний прогрес у народному господарстві. За минуле п'ятиріччя освоєно виробництво найновіших турбін, турбогенераторів та іншого устаткування для атомних електростанцій, конверторів великої місткості, високопродуктивних прокатних станів та агрегатів з безперервним автоматизованим технологічним процесом.

Особлива увага приділялася розвитку паливно-енергетичної галузі, основні завдання якої виконані. В цілому випуск промислової продукції збільшився порівняно з дев'ятою п'ятирічкою майже на третину. Понад річні плани її реалізовано більш як на 4,8 млрд. карбованців. Виключне значення для розвитку економіки республіки мало капітальне будівництво. В десятій п'ятирічці капітальні вкладення в народне господарство становили 93,9 млрд. крб., тобто зросли проти попередніх п'яти років на 19,6%. Стали до ладу 150 сучасних великих промислових підприємств. Серед них Запорізька і Вуглегірська ДРЕС, Чорнобильська АЕС імені В. І. Леніна, високомеханізовані вугільні шахти імені Ленінського комсомолу України, імені О. І. Стаханова і «Ждановська-Капітальна», нафтопереробний завод у Лисичанську, кисневоконверторний цех на «Азовсталі», глиноземний завод у Миколаєві, ряд комплексів по виробництву мінеральних добрив та ін.

Партійні, радянські і господарські органи України наполегливо працювали над реалізацією завдань XXV з'їзду КПРС в галузі сільського господарства. Середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства в громадському секторі зріс порівняно з дев'ятою п'ятирічкою на 10 млрд. крб., або на 11%. Головна увага була звернута на зміцнення матеріально-технічної бази. За останнє п'ятиріччя трудівники соціалістичних ланів одержали 200 тис. тракторів, 150 тис. вантажних машин, 80 тис. зернозбиральних комбайнів. Збільшилось постачання сільського господарства мінеральними добривами. Відчутний вклад у піднесення колективного і радгоспного виробництва вносить сільськогосподарська наука. Українські селекціонери вивели сотні нових високоврожайних сортів сільськогосподарських культур, створили десятки нових порід породних груп тварин.

Продовжували здійснюватись заходи, спрямовані на підвищення інтенсифікації аграрного сектора економіки, значна увага зверталась на проведення спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі широкого кооперування, переведення його на сучасну індустріальну основу, що становить магістральний напрям розвитку соціалістичного сільського господарства, є новим етапом у практичному здійсненні ідей ленінського кооперативного плану в умовах розвинутого соціалізму. В результаті зросла питома вага спеціалізованих господарств і агропромислових комплексів у виробництві сільськогосподарської продукції.

В десятій п'ятирічці зроблено новий великий крок у розв'язанні соціальних завдань, визначених рішеннями XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України. Центральне місце серед них посідало дальше поліпшення матеріального добробуту радянських людей. Партія виходить з того, що дедалі повніше задоволення матеріальних потреб народу складає суть основного закону соціалізму, виражає закономірність будівництва нового суспільства. Прогресує поліпшення умов

життя населення — одна з найбільш характерних рис розвинутого соціалізму. Радянська держава виділяла для розв'язання цього завдання відповідні матеріальні і фінансові ресурси.

За минулі п'ять років на підвищення рівня життя радянських людей з національного доходу було виділено коштів на 329 млрд. крб. більше, ніж у дев'ятій п'ятиріччі. Зросли реальні доходи робітників і службовців. Так, реальні доходи на Україні в розрахунку на душу населення збільшилися за п'ять років на 17%, середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла на 16, оплата праці колгоспників — на 30%. Заходами, що були здійснені в ці роки по підвищенню заробітної плати, охоплено 17,5 млн. чоловік. Виплати і пільги з суспільних фондів споживання зросли проти минулої п'ятирічки більш як на 22 млрд. крб. або на 31%.

У визначенні життєвого рівня населення виключно важливу роль відіграють житлові умови. У минулому п'ятиріччі продовжувала здійснюватися широка програма житлового будівництва, на яке було направлено в республіці 12,4 млрд. крб. — майже на 237 млн. крб. більше, ніж передбачалось п'ятирічним планом. У містах і селах споруджено житлові будинки загальною площею більш як на 91,4 млн. кв. метрів, що дало змогу поліпшити житлові умови майже 8 млн. чол. Окремі квартири мають тепер понад 80% міських сімей. Збудовано сотні великих сучасних житлових будинків, соціально-культурних об'єктів.

Головним джерелом, основою поліпшення добробуту радянських людей є стале зростання економіки країни і кожної союзної республіки, постійне збільшення національного доходу — цього синтетичного показника розвитку народного господарства. В нашій республіці, як і в цілому по країні, національний дохід зростав і в десятій п'ятиріччі і його приріст дорівнював майже 70 млрд. крб., що приблизно дорівнює його абсолютній величині за весь 1975 р. Характерно, що 90% цього приросту одержано за рахунок підвищення продуктивності праці.

Дальшого прогресу досягнуто в галузі науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту.

За минулі роки зроблено багато в усіх галузях народного господарства. В цьому проявився героїзм робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, їх самовідданість у боротьбі за комунізм. Разом з тим далеко не скрізь у повній мірі використовувалися ті значні резерви, на які вказували XXV з'їзд КПРС і XXV з'їзд Компартії України. Не на всіх ділянках рівень господарювання, як відзначено в Звітній доповіді, відповідав зростлим завданням і вимогам, не скрізь з належною наполегливістю впроваджувалися досягнення науки й техніки, передовий досвід, провадилась планомірна робота по посиленню режиму економії, зміцненню державної, технологічної і трудової дисципліни. Звідси й недовиконання планів по ряду позицій, недоробки і вузькі місця у народному господарстві. Незважаючи на перевиконання річних планів реалізації промислової продукції в цілому по республіці, через серйозні недоліки в організації виробництва і капітального будівництва частина об'єднань і підприємств не виконала встановлених завдань по випуску продукції, зниженню собівартості і збільшенню прибутку. Не досягнуто рівня, наміченого п'ятирічним планом, по видобутку вугілля, виробництву чорних металів.

Важкі погодні умови двох останніх років п'ятирічки, недостатня робота по підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва призвели до недовиконання планів по виробництву і заготівлях

продуктів рослинництва і тваринництва, а це позначилось на роботі переробної промисловості і постачанні населенню деяких продуктів харчування.

XXVI з'їзд Компартії України накреслив конкретні заходи по усуненню причин, які знижують темпи економічного зростання, поліпшенню роботи на всіх ділянках, посиленню відповідальності і організованості кожного комуніста, кожного трудівника.

В цілому підсумки минулої п'ятирічки говорять про те, що республіка, як і країна в цілому, на всіх напрямках економічного і соціального розвитку просунулася вперед. Досягнуті рубежі в галузі економічного і соціального розвитку дають можливість розв'язати ще масштабніші завдання, визначені в проекті ЦК КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» і одностайно схвалені XXVI з'їздом Компартії України.

Наступне десятиріччя, говориться в цьому документі, — новий великий етап у створенні матеріально-технічної бази комунізму, розвитку суспільних відносин, формуванні нової людини. У вісімдесяті роки Комуністична партія послідовно продовжуватиме здійснення своєї економічної стратегії, найвища мета якої — неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, збільшення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей⁶.

Відповідальним етапом у здійсненні цих довгострокових завдань стане одинадцята п'ятирічка. Її головне завдання полягає в забезпеченні дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого, поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу та переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи⁷.

Ключовим завданням було і лишається підвищення ефективності і якості, посилення темпів зростання економіки. Саме на цих питаннях має бути зосереджена основна увага, сконцентровані сили партійних організацій і трудящих.

Виходячи з економічної стратегії КПРС і головного завдання наступної п'ятирічки, XXVI з'їзд Компартії України накреслив розгорнуту програму роботи комуністів, трудящих республіки на вісімдесяті роки, визначив шляхи дальшого розвитку України в єдиному народногосподарському комплексі країни. В одинадцятій п'ятирічці передбачено здійснити систему заходів щодо послідовного підвищення добробуту народу; забезпечити поступальне зростання економіки, вдосконалювати структуру суспільного виробництва; наполегливо підвищувати ефективність суспільного виробництва і поліпшувати якість продукції та послуг в усіх галузях народного господарства на основі його всебічної інтенсифікації; забезпечити дальше прискорення науково-технічного прогресу тощо.

Відповідно до «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» буде розвиватись в одинадцятій п'ятирічці і економіка Української РСР.

⁶ Див.: Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. Проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії. К., 1980, с. 9—10.

⁷ Див.: Там же, с. 13.

Виробництво промислової продукції збільшиться на 20—23%. Магістральним шляхом, найважливішим джерелом нарощування економічного потенціалу і виконання соціальної програми є неухильне зростання продуктивності праці. В новій п'ятиріччі продуктивність праці в промисловості значно зросте, за рахунок цього буде одержано основний приріст продукції.

Велику увагу буде приділено розвитку електроенергетики. В 1985 р. вироблення електроенергії досягне 280—290 млрд. квт-год., причому основний її приріст намічено отримати за рахунок атомних електростанцій (АЕС). У новій п'ятиріччі заплановано розгорнути спорудження і ввести перші агрегати на Хмельницькій, Запорізькій та Кримській АЕС і Одеській атомній ТЕЦ, забезпечити нарощування потужностей на Чорнобильській, Південно-Українській і Ровенській АЕС.

Відповідальні завдання належить вирішити працівникам паливної промисловості. Заплановано прискорити будівництво, реконструкцію і технічне переозброєння підприємств вугільної промисловості. Передбачено введення в дію нових потужностей і на коксохімічних заводах.

В чорній металургії здійснюватимуться заходи по збільшенню випуску металопродукції і поліпшенню її якості. Виробництво прокату чорних металів збільшиться на 14—16%.

В республіці випереджаючими темпами розвиватиметься енергетичне і хімічне машинобудування, електротехнічна промисловість, верстатобудування і приладобудування, виробництво машин для тваринництва і кормовиробництва. Намічено ввести в дію перші черги заводу важких пресів у м. Івано-Франківську і заводу електродвигунів у м. Ужгороді, здійснити реконструкцію і технічне переозброєння Ворошиловградського тепловозобудівного заводу та ін.

На з'їзді наголошувалось на необхідності повсюдно по-господарськи використовувати наявні матеріально-сировинні і паливно-енергетичні ресурси. Найсуворіша економія на кожній виробничій ділянці була і залишається найважливішим загальнодержавним завданням, найпершим обов'язком кожного комуніста, кожного трудівника.

XXVI з'їзд Компартії України накреслив розгорнутий план робіт, зв'язаний з розвитком агропромислового комплексу, основне завдання якого полягає в надійному забезпеченні країни продовольством і сільськогосподарською сировиною. В сільському господарстві поставлено завдання добитися динамічного розвитку і підвищення ефективності всіх галузей, зростання виробництва і поліпшення якості продукції, продовжити курс на всемірну інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Передбачено також наполегливо впроваджувати передовий досвід, вдосконалювати організацію праці та виробництва в колгоспах і радгоспах, значно підвищити ефективність використання землі, виробничих фондів, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, провести систему заходів по змішенню господарського розрахунку.

Середньорічне виробництво сільськогосподарської продукції в республіці зросте за п'ятиріччя на 12—14%, виробництво зерна має бути доведено в середньому до 51—52 млн. т, цукрових буряків — 56—57 млн. т, збір насіння соняшнику збільшиться в 1,2 раза.

Зросте виробництво продукції тваринництва, підвищиться продуктивність худоби і птиці. Виробництво м'яса (в забійній вазі) намічено довести до 3,9—4,1 млн. т, молока — 22,5—23 млн. тонн. Передбачено збільшити виробництво м'яса, молока, картоплі, овочів і фруктів у підсобних господарствах промислових підприємств, організацій та установ, в особистих підсобних господарствах населення. Вони отримуватимуть допомогу в придбанні молодяку, кормів, насіння і добрив.

Важливе місце в піднесенні сільськогосподарського виробництва посідає меліорація земель. В одинадцятій п'ятиріччі в республіці заплановано ввести в експлуатацію 500—510 тис. га зрошувальних земель і осушити 640—680 тис. га перезволожених земель. За цими цифрами — великий обсяг робіт. Триватиме, зокрема, будівництво Дунай—Дніпровської зрошувальної системи, другої черги каналу Дніпро — Донбас, буде розпочато спорудження третьої черги Північно-Кримського каналу і першої черги Приазовської зрошувальної системи. Поставлено завдання добитися всебічного підвищення ефективності використання на цих землях проектної врожайності.

Схвалена широка програма технічного переозброєння сільського господарства республіки. Колгоспи і радгоспи одержать більше, ніж в десятій п'ятиріччі, тракторів, вантажних автомобілів, зернозбиральних комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, а також мінеральних добрив, хімічних кормових добавок і засобів захисту рослин. Послідовно розвиватиметься спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції.

В новій п'ятиріччі збільшиться випуск продукції харчової промисловості. Неухильно буде підвищуватись якість, розширюватиметься виробництво харчових продуктів, збагачених білками, вітамінами та іншими корисними компонентами. Високими темпами розвиватиметься борошномельно-круп'яне, комбікормове і мікробіологічне виробництво.

Намічено дальший розвиток усіх видів транспорту, докорінне поліпшення будівництва, підвищення ефективності капітальних вкладень. Основна увага має бути приділена забезпеченню своєчасного введення в дію основних фондів і виробничих потужностей. Належить сконцентрувати капітальні вкладення і матеріальні ресурси на найважливіших будовах, направити капітальні вкладення в першу чергу на реконструкцію і технічне переозброєння підприємств і на завершення раніше початих будов, скоротити строки будівництва.

XXVI з'їзд Компартії України на основі проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії розробив і схвалив широку програму соціального розвитку республіки в наступній п'ятиріччі. Вона передбачає більш повне задоволення потреб населення в високоякісних і різноманітних продуктах харчування, промислових товарах, поліпшення умов праці, побуту і відпочинку, здійснення заходів по зміцненню здоров'я населення, розширенню можливостей для гармонійного розвитку людей. Реальні доходи на душу населення підвищаться на 16—18%.

Головним фактором зростання добробуту населення при соціалізмі є розподіл за працею, оплата по кількості і якості праці, що формується в державному і кооперативному секторах народного господарства. Роль оплати за працею в поліпшенні матеріального добробуту трудящих залишається визначальною і в період розвинутого соціалізму. Виходячи з цього, партія передбачає дальше підвищення зарплати трудящих в одинадцятій п'ятиріччі. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в 1981—1985 рр. зростає на 13—16% і на кінець п'ятиріччя її рівень становитиме 190—195 крб. на місяць. Доходи колгоспників від громадського господарства зростуть на 20—22%. Разом з тим буде збільшено державну допомогу сім'ям, що мають дітей, і молодожонам, передбачено забезпечити дальше поліпшення умов праці і побуту працюючих жінок.

Важливу роль у поліпшенні народного добробуту відіграють суспільні фонди споживання, тобто частина національного доходу, яка розподіляється серед членів суспільства безплатно або на пільгових умо-

вах. В новій п'ятирічці суспільні фонди споживання збільшаться на 20%. Посилиться роль виплат і пільг, що надаються населенню з цих фондів, у розв'язанні виробничих і соціально-демографічних проблем.

Одним з головних завдань у підвищенні народного добробуту є поліпшення житлових умов робітників, колгоспників, інтелігенції. Масштаби житлового будівництва залишаються великими і в одинадцятій п'ятирічці. В нашій республіці протягом наступної п'ятирічки виростуть нові житлові масиви і міста. Покращає комфортність жителів і рівень їх благоустрою, завершиться перехід на спорудження житлових будинків за типовими проектами з вдосконаленням планування квартир і поліпшеними умовами їх експлуатації.

У документах XXVI з'їзду Компартії України містяться заходи, спрямовані на створення найсприятливіших умов для праці і відпочинку трудящих, зростання їх освітнього і культурного рівня, для охорони здоров'я, зміцнення сім'ї, виховання дітей. Набудуть дальшого розвитку система соціального забезпечення, торгівля, громадське харчування і побутове обслуговування. Так, роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі збільшиться на 22—25%, а обсяг реалізації побутових послуг зросте за п'ять років в 1,4—1,5 рази. Звернуто увагу на підвищення якості виконання замовлень і культуру обслуговування.

Величні завдання стоять перед працівниками народної освіти. Вони покликані повніше задовольняти потреби країни в спеціалістах і кваліфікованих робітниках, підвищувати ефективність роботи всіх ланок і форм освіти та підготовки кадрів. Передбачено дальший розвиток мережі професійно-технічних навчальних закладів як найважливішого джерела поповнення народного господарства кадрами робітників.

Багато належить зробити у наступній п'ятирічці в розвитку соціалістичної культури і мистецтва з тим, щоб підвищити їх роль у формуванні марксистсько-ленінського світогляду, в більш повному задоволенні духовних потреб радянських людей.

Виходячи з проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії, найвищий форум комуністів України передбачив дальше вдосконалення управління, підвищення рівня господарювання в усіх ланках економіки. В одинадцятій п'ятирічці має бути впроваджений комплекс розроблених партією і урядом заходів по вдосконаленню господарського механізму та посиленню його впливу на підвищення ефективності виробництва і якості роботи.

XXVI з'їзд Компартії України велику увагу приділив розвитку науки і техніки, який повинен бути ще більшою мірою підпорядкований розв'язанню найважливіших проблем дальшого прогресу нашого суспільства, переводенню економіки на шлях інтенсифікації. Великі завдання поставлені в галузі суспільних наук. Зусилля суспільствознавців намічено зосередити на узагальненні досвіду, революційно-перетворюючої діяльності КПРС і її бойового загону — Компартії України, міжнародного комуністичного і робітничого руху, на розробці проблем діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії на основі використання матеріалістичної діалектики в розв'язанні теоретичних і практичних завдань.

Партія і держава потребують розширення досліджень з теоретичних питань розвитку суспільства, створення матеріально-технічної бази комунізму та вдосконалення виробничих відносин, підвищення ефективності суспільного виробництва. З поля зору вчених не повинні випадати соціально-економічні проблеми науково-технічного прогресу,

вдосконалення управління народним господарством, аграрна політика, демографія та використання трудових ресурсів.

Важливе значення надається дослідженням проблем соціальної структури та політичної системи зрілого соціалізму, комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини, соціалістичного способу життя, закономірностей розвитку світової соціалістичної системи. Серед проблем, над якими належить працювати суспільствознавцям, — вивчення питань економіки і політики капіталістичних країн і країн, які розвиваються; критика антикомунізму, буржуазних та ревізійоністських концепцій суспільного розвитку, викриття фальсифікаторів марксизму-ленінізму.

Центральний Комітет Компартії України, керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС, наступними постановами ЦК партії постійно приділяв увагу неухильному додержанню ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва, поліпшенню всієї організаторської роботи. За звітний період Компартія України зросла майже на 308 тис. чол. і має тепер у своєму складі 2 933 564 членів і кандидатів у члени КПРС.

Партійні організації систематично, на основі індивідуального відбору, поповнюють свої ряди за рахунок кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. За звітний період кандидатами у члени Комуністичної партії Радянського Союзу прийнято 425 тис. чоловік. В складі нового поповнення партії: робітників — 57,8%, колгоспників — 14,7, спеціалістів народного господарства — майже 25%. Понад 70% прийнятих у партію — члени ВЛКСМ.

Послідовно проводилася лінія на зміцнення в парторганізаціях робітничого ядра, насамперед за рахунок індустріальних робітників, які дістали гарт у великих трудових колективах провідних галузей промисловості. Партійні організації поповнювалися передовими колгоспниками, спеціалістами народного господарства, працівниками науки і культури. За соціальним станом — робітників у Компартії України 44,1%, колгоспників — 15,8%. В новому партійному поповненні жінок становлять більше 38%. У сфері матеріального виробництва зайнято 75,6% усіх комуністів, що працюють в народному господарстві.

У звітному періоді відбувався процес дальшого організаційного і політичного зміцнення первинних парторганізацій, зростав їх вплив на всі сторони життя і діяльності трудових колективів, на вирішення завдань комуністичного будівництва. Кількість первинних організацій збільшилась на 2954 і становить тепер 66846.

В цілому рівень роботи партійних організацій за останні роки помітно підвищився. Однак частина первинних партійних організацій працює ще слабо. Це вимагає від партійних комітетів, як вказувалось на з'їзді, посилювати увагу до організаційно-політичного зміцнення первинних організацій, підвищувати їх роль у розв'язанні політичних і господарських завдань.

У Звітній доповіді зроблено всебічний і глибокий аналіз діяльності партійних організацій по добору, розстановці і вихованню кадрів. Показані також недоліки, що мають місце у цій справі, накреслені конкретні шляхи дальшого поліпшення цієї роботи, здійснення вимог нашої партії про суворе і неухильне дотримання кожною партійною організацією ленінських принципів добору і розстановки кадрів, їх ідейного загартовування. Знаходити, рости здібних організаторів, постійно допомагати їм оволодівати мистецтвом керівництва, вмінням працювати з людьми — обов'язок кожної парторганізації, запорука успішного розв'язання всіх економічних, соціальних і виховних завдань. З'їзд звер-

нув увагу на необхідність посилення ролі і відповідальності первинних парторганізацій в здійсненні кадрової політики, у вихованні в наших кадрів високих моральних якостей, дисципліни і відповідальності за доручену справу, почуття нового, ініціативи.

Динамізм розвитку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва, гостра ідеологічна боротьба на міжнародній арені вимагають постійного вдосконалення стилю і методів партійного керівництва всіма питаннями життя суспільства, посилення організаторської і політичної роботи в масах. Ленінський стиль роботи передбачає високу вимогливість до себе і до інших, виключає самозадоволення, будь-які прояви бюрократизму і формалізму. Велике значення в утвердженні ленінського стилю роботи має критика і самокритика контроль і перевірка виконання прийнятих рішень.

У звітний період в роботі партійних організацій республіки велике місце займали питання ідейного виховання трудящих, формування нової людини — гідного будівника комунізму. Особливо благотворно вплинула на підвищення рівня цієї роботи постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи».

Предметом особливої турботи партійних організацій було ідейно-політичне, трудове і моральне виховання населення, особливо молоді, боротьба з буржуазною ідеологією. На вирішення цих завдань спрямовувались зусилля комуністів, усіх ідеологічних працівників, а також політичної освіти, лекційної пропаганди, агітаційно-масової роботи, телебачення, радіо, кіно тощо.

Імперіалістичні сили, намагаючись підірвати морально-політичну єдність нашого суспільства, активно вдаються до безпардонної брехні і брудних наклепів. При цьому застосовуються підступні методи, робляться витончені спроби дезінформувати радянських людей, перш за все молодь, оживити споживацьку, міщанську психологію, прищепити аполітичність, чужу нам мораль. Тому надзвичайно важливе завдання партійних організацій полягає в тому, щоб підвищувати політичну пильність, давати рішучу відсіч будь-яким проявам буржуазної ідеології, посилювати класове загартування, патріотичне й інтернаціональне виховання наших людей. До боротьби з чужими нам поглядами і будь-якими антиподами комуністичної моралі необхідно ширше залучати громадськість. Виховання нової людини як творчої, духовно багатой, гармонійно розвинутої особи необхідно пов'язувати з усім комплексом господарських, соціальних і політичних проблем. Найважливіше наше завдання, вказував на XXVI з'їзді Компартії України товариш В. В. Щербицький, полягає в тому, щоб посилювати наступальний дух пропаганди і агітації, підвищувати їх науковий рівень, оперативність і дохідливість, тісніше пов'язувати з життям.

Документи і матеріали XXVI з'їзду Компартії України охоплюють усі найважливіші питання нашого життя і діяльності. В них визначені рубежі Радянської України на нову п'ятирічку, розкриті перед трудящими широкі горизонти, вказані шляхи досягнення наміченого. Партійні організації покликані розгорнути широку політичну роботу серед трудящих, довести до них зміст рішень найвищого форуму комуністів республіки, допомогти кожному трудівникові глибоко усвідомити свою роль, визначити конкретне місце в боротьбі за виконання величних накреслень. Втілення в життя рішень з'їзду забезпечить дальший розвиток Радянської України і всього Радянського Союзу, наблизить нас до світлого майбутнього — комунізму.

В. І. ЮРЧУК (Київ)

ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — 60 РОКІВ

13 лютого 1981 р. минуло 60 років від дня заснування Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. За шість десятиліть своєї діяльності Інститут провів значну роботу по пропаганді теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, науковій розробці історії Комуністичної партії Радянського Союзу і її бойового загону — Компартії України, став провідним науково-дослідним центром в республіці в галузі історико-партійної науки, партійного будівництва та наукового комунізму.

Комуністична партія, її Центральний Комітет завжди надавали важливого значення збиранню, зберіганню, дослідженню і пропаганді ідейної скарбниці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів ленінської партії, розробці актуальних проблем теорії, практики соціалістичного і комуністичного будівництва. За ініціативою В. І. Леніна вже в перші роки Радянської влади були створені спеціальні науково-дослідні установи, покликані вести роботу по збиранню, вивченню і публікації творів класиків наукового комунізму, документів з історії Комуністичної партії і міжнародного комуністичного руху. Такими установами в нашій країні стали Комісія з історії Жовтневої соціалістичної революції та історії РКП(б) — Істпарт (вересень 1920 р.), Інститут К. Маркса і Ф. Енгельса (січень 1921 р.). В березні 1923 р. було створено Інститут В. І. Леніна. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років ці установи були об'єднані в Інститут Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б), з 1956 р. він прийняв назву Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Для виконання завдань, поставлених перед Істпартом ЦК РКП(б) в галузі збирання та зберігання історико-партійних документів, розробки історії Комуністичної партії, необхідно було створити на місцях широкую мережу істпартвідділів. На Україні цю роботу мав здійснювати республіканський Істпарт. До складу створеної за постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1921 р. Комісії по розробці історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні (Істпарту) ввійшли М. О. Скрипник (голова), Г. І. Петровський, С. В. Косіор та інші. На своєму першому засіданні 30 березня 1921 р. Комісія розглянула організаційні питання. Було визнано доцільним просити ВУЦВК оформити створення Істпарту. На цьому ж засіданні були також визначені завдання Істпарту в справі охорони архівних матеріалів у республіці, організації збирання, наукової розробки і використання історико-партійних документів тощо.

6 квітня 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову — «Положення» про Комісію при ВУЦВК по історії Жовтневої революції на Україні і історії Комуністичної партії. В січні 1922 р. Істпарт переведено у відання ЦК КП(б)У, а з березня 1923 р. він став діяти на правах відділу Центрального Комітету. До складу колегії Істпарту входили в різні роки відомі партійні і державні діячі В. П. Затонський, Д. З.

Мануїльський, Е. І. Квірінг, М. М. Попов. Це сприяло зміцненню авторитету Істпарту серед членів партії і широких трудящих мас, підвищувало рівень політичного та наукового керівництва ним. Органом Істпарту був журнал «Летопись революции» (1922—1933 рр.), на сторінках якого надруковано багато спогадів ветеранів партії, широко представлена історико-партійна проблематика 20-х — початку 30-х років.

Поряд з республіканським Істпартом за вказівкою ЦК КП(б)У на Україні були створені у 1922—1923 рр. губернські бюро Істпарту, які діяли на правах відділів губкомів партії, а із запровадженням нового адміністративно-територіального поділу — на правах відділів окружкомів КП(б)У. На початку 1926 р. у республіці функціонувало 35 окружних істпартвідділів¹.

Комуністична партія, надаючи важливого значення істпартам, створювала необхідні умови для їх роботи. XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) визначив у своїй резолюції конкретні заходи, метою яких було «...сприяння планомірному і найшвидшому здійсненню завдань, покладених на Істпарт...»². XIII з'їзд партії (травень 1924 р.), відзначаючи величезну потребу в працях з історії партії і Жовтневої революції, їх величезне виховне значення, підкреслив необхідність приділяти роботі істпартів найсерйознішу увагу і вжити «...всіх заходів до забезпечення її успішності (забезпечення працівниками, матеріальними засобами і т. ін.)»³.

ЦК КП(б)У, керуючись настановами партії, приділяв велику увагу роботі Істпарту. В 1921—1929 рр. він понад 70 разів розглядав питання про діяльність республіканського Істпарту і місцевих істпартвідділів. На важливе значення роботи Істпарту було вказано на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.). З'їзд зобов'язав партійні органи «...звернути серйозну увагу на постановку істпартвідділів на місцях і вжити всіх заходів до полегшення і розвитку їх діяльності»⁴.

Постійна увага, піклування ЦК партії про Істпарт були вирішальним фактором у забезпеченні виконання завдань партії, що стояли перед ним. Спираючись на ветеранів партії, актив широкої громадськості, він здійснив на Україні велику роботу насамперед по збиранню документів з історії партії, революційного і робітничого руху, Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Вже на початку 1923 р. загальна кількість зібраних і оброблених республіканським Істпартом і Центральним архівом революції справ перевищувала 11 тис.⁵ Особливу увагу Істпарт приділяв збиранню спогадів старих більшовиків, учасників революційного руху, осіб, які зустрічалися з В. І. Леніним. Протягом короткого часу мемуарний фонд Істпарту республіки налічував понад 2 тис. спогадів.

Створення документальної бази сприяло становленню і розвитку науково-дослідної та публікаторської діяльності Істпарту ЦК КП(б)У. Важливе значення для правильного висвітлення історії Компартії України мала робота Істпарту по підготовці та виданню матеріалів з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У. Так, до п'ятих роковин утворення Компартії України були видані протоколи I з'їзду КП(б)У, у 1927 р. здійснено друге видання протоколів II з'їзду КП(б)У, збірника

¹ Летопись революции, 1926, № 3—4, с. 271.

² КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 437.

³ КПРС в резолюциях... К., 1979. Т. 3, с. 104.

⁴ Комуністична партія України в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1, с. 385.

⁵ Летопись революции, 1923, № 4, с. 324.

резольюцій з'їздів, конференцій КП(б)У, хрестоматії з історії КП(б)У і революції. Вийшли збірники документів, спогадів, наукових статей, ряд монографічних досліджень. Істпарт, його місцеві органи підготували і видали хроніку революційних подій 1917 р. на Київщині, кілька альбомів (фото, схем, плакатів) з революційної тематики та ряд інших оригінальних праць⁶.

З роками діяльність Істпарту вдосконалювалась, збагачувалась досвідом. Навколо нього зростав і загартовувався актив науковців. Він став науковим центром по координації досліджень у галузі історії республіканської партійної організації. Цим були створені передумови для його реорганізації в науково-дослідний інститут.

У 1928 р. Істпарт ЦК ВКП(б) та Інститут В. І. Леніна були об'єднані в Інститут В. І. Леніна при ЦК ВКП(б), а в червні 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердив «Положення про Єдиний партійний архів»⁷. 26 липня 1929 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про реорганізацію Істпарту ЦК КП(б)У в Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. До його складу увійшли науково-дослідний відділ, відділи місцевих істпартів і музеї революції. При Інституті було створено Єдиний партійний архів КП(б)У*.

Продовжуючи розпочату Істпартом роботу, Інститут як наукова установа видав у 30-х роках ряд збірників документів, монографічні дослідження, а також довідники, науково-популярні праці та ін.⁸

Вчені Інституту послідовно вели боротьбу з троцькістськими, правоопортуністичними та буржуазно-націоналістичними поглядами на історію КПРС. Вони внесли значний вклад у подолання різного роду антинаукових поглядів і перш за все «теорій» «дво- та «багатоко-рінності» КП(б)У, «національно-демократичної революції» тощо. Боротьба з цими та їм подібними фальсифікаторськими твердженнями сприяла ідейному загартуванню та згуртуванню істориків на принципах марксизму-ленінізму. Спираючись на праці В. І. Леніна, документи Комуністичної партії, науковці Інституту створили в 20-х—30-х роках змістовні праці, які висвітлювали діяльність більшовицьких організацій України в трьох революціях, у боротьбі за захист завоювань Великого Жовтня та побудову соціалізму, зіграли позитивну роль у розвитку історико-партійної науки в республіці. І хоча з точки зору сучасних досягнень науки ці праці мають певні недоліки — низький рівень археографічної обробки документів, подекуди прояви суб'єктивізму у висвітленні і оцінці окремих історичних подій і фактів, тощо — все ж вони загалом стали вагомим доробком радянської історико-партійної історіографії періоду створення основ соціалізму. Багато книг, збірників документів і статей, виданих Істпартом, не втратили

⁶ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 г. Харьков, 1923; Второй съезд КП(б)У. (Протоколы). Изд. второе, доп. и испр. Харьков, 1927. (Перше видання вийшло в 1919 р.); КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференций. Харьков, 1927; Революция и КП(б)У в материалах и документах. Хрестоматия. Харьков, 1926. Т. 1.

⁷ Літопис революції, 1930, № 2, с. 345.

* Історико-партійні документи зберігались на місцях певний час в державних архівах. Партійні архіви при обкомах КП(б)У почали створюватись з 1935 р. Обласні партархіви та істпартів в 1939 р. були об'єднані в єдині установи — партійні архіви обласних комітетів КП(б)У.

⁸ Історія КП(б)У в матеріалах і документах. (Хрестоматія). Вип. 1—2. 1933—1934; Городецька О. Радн робітничих депутатів на Україні 1905 р. Харків, 1930; Майоров М. Більшовизм і революція 1905 р. на Україні. Харків, 1930; Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902—1917). Харків, 1931; Коротка хронологія революції 1905 року на Україні. Харків, 1931; Хандрос І. Б., Ланда Е. Я. Публікації істпартів, істмолів та істпрофів України. Бібліографічний покажчик. Харків — Київ, 1932 та ін.

свого значення і тепер. Всього за 1922—1940 рр. вийшло 84 праці, з них 26 збірників документів, спогадів, статей, 52 монографії і брошури, а також бібліографічний покажчик, том вчених записок, 4 фотоальбоми.

Під час Великої Вітчизняної війни робота Інституту була тимчасово припинена. Частина співробітників пішла на фронт, інші працювали на різних ділянках в радянському тилу. Імена тих, хто віддав своє життя в ім'я перемоги над ворогом, миру і свободи соціалістичної Батьківщини, викарбувані на меморіальній дошці в Інституті, зберігаються в пам'яті колективу. Це — І. М. Євтушенко, П. Т. Калюжний, З. С. Лаврик, Й. Г. Лисенко, М. С. Ролік, Ю. П. Чеботарьов, Л. Г. Якобзон.

У листопаді 1944 р., коли ще йшла війна, Інститут відновив свою діяльність. Вона була спрямована на реалізацію завдань політичної і пропагандистської роботи партійної організації республіки. У повоєнні роки зусилля колективу Інституту були зосереджені насамперед на перекладі та виданні українською мовою творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів КПРС, на пропаганді ідейної спадщини класиків марксизму-ленінізму, розробці історії Компартії України, проблем ленінської національної політики, інтернаціонального виховання та ін. Вже в перші післявоєнні роки (1945—1949) Інститут видав українською мовою 34 книги окремих праць і збірників творів В. І. Леніна. В 1928 р. здійснено вперше такий переклад 18 томів Творів В. І. Леніна з другого російського видання, а в 1935—1936 рр. — 29 томів з третього російського видання Творів Володимира Ілліча. Цю роботу очолювала спеціальна комісія ЦК КП(б)У.

У лютому 1940 р. в Інституті створено сектор перекладів. Відтоді Інститут став єдиним у республіці науково-дослідним центром по підготовці і виданню творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна українською мовою. Протягом 1948—1952 рр. вийшли у світ Твори В. І. Леніна в 35 томах українською мовою — переклад з четвертого російського видання, а згодом випущені додаткові томи (36—45-й) і довідкові покажчики до цього видання.

Поступово налагоджувалась науково-дослідна робота. Ряд монографій і документальних публікацій Інститут підготував до 50-річчя революції 1905—1907 рр.⁹

Творча співдружність колективу Інституту, особливо з середини 50-х років, з науковцями ВПШ при ЦК Компартії України, інститутів АН УРСР, Головархіву УРСР, кафедр суспільних наук вузів республіки дала можливість активізувати дослідження кардинальних питань історії партії. В другій половині 50-х — на початку 60-х років вийшов ряд монографічних праць, документальних публікацій, збірників статей з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції¹⁰. З'явилися нові документальні публікації і дослідження з різних періодів історії

⁹ Искровские организации на Украине. Сб. документов и материалов. К., 1950; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955; Шморгул П. М. Большевицкі організації України в період першої російської революції (1905—1907). К., 1955.

¹⁰ Большевики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади. Зб. статей. К., 1957; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957; Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сб. документов и материалов. К., 1957; Рядніна У. І. Большевицкі організації України в Жовтневій революції. К., 1958; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов. К., 1962.

партії¹¹. Розгорнулась робота по написанню «Нарисів історії Комуністичної партії України». Перше видання їх вийшло в 1961 р.

Головний напрям розвитку суспільних наук, у тому числі і діяльності Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і його філіалів в умовах зрілого соціалізму визначений завданнями, що впливають з Програми КПРС, рішень XXIII, XXIV, XXV з'їздів партії, пленумів ЦК, з постанов Центрального Комітету «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», «Про завдання, структуру і штати Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС», «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» та інших документів партії, з праць Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників КПРС. Новий імпульс дослідженням в галузі історії КПРС, в збагаченні методології історико-партійного пізнання дали книги Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина».

Всю свою роботу Інститут здійснює під безпосереднім і повсякденним керівництвом ЦК Компартії України, Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Центральний Комітет Компартії України постійно дбає про створення належних умов і підвищення рівня роботи Інституту, вдосконалення його структури. У 1969 р. були утворені нові наукові підрозділи — сектори партійного будівництва і наукового комунізму, в 1974 р. — проблемна група по розробці питань історії Великої Вітчизняної війни, підпілля і партизанського руху на Україні.

Глибоко і всебічно аналізуючи роботу Інституту, ЦК Компартії України вживав дійових заходів, спрямованих на дальше поліпшення діяльності колективу. 13 травня 1974 р. в Інституті побували і всебічно ознайомились з його роботою член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, секретарі ЦК Компартії України. Ними були висловлені принципово важливі рекомендації з питань розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, перекладу на українську мову і видання в республіці творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів КПРС. Особлива увага зверталась на підготовку ґрунтовних наукових досліджень з актуальних проблем організаційної та ідеологічної роботи партійних організацій республіки. Для наукової розробки загальнотеоретичних і конкретних проблем історико-партійної науки, партійного будівництва, наукового комунізму, які здійснюють вчені Інституту і всієї республіки, велике значення мали доповіді і виступи товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції, присвяченій соціалістичному способу життя і питанням ідеологічної роботи (1977 р.), на республіканській науковій конференції, присвяченій 75-річчю II з'їзду РСДРП і 60-річчю I з'їзду Компартії України (1978 р.), на зборах партійного активу республіки, на яких обговорювались завдання партійних організацій по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) та інші.

¹¹ В. І. Ленін про Україну. К., 1957; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Июнь 1907 — февраль 1917. Сб. документов и материалов. К., 1960; Перелиска В. И. Ленин и руководимых им зарубежных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сб. документов и материалов. К., 1964 та ін.

Істотний вплив на поліпшення науково-дослідної роботи Інституту мали вказівки, рекомендації і поради дирекції Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, зміцнення творчих зв'язків з його науковцями. У 1978 р. на дирекції ІМЛ при ЦК КПРС розглянуто звіт Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Було відзначено плідну роботу філіалу у вирішенні поставлених перед ним завдань, вказано на певні недоліки у науково-дослідній і науково-організаційній роботі. Рішення дирекції головного Інституту водночас визначило основні напрями наукових досліджень нашого колективу, накреслило шляхи дальшого підвищення ролі Інституту як науково-ідеологічної установи, посилення його методологічного і координуючого впливу на розвиток суспільних наук в республіці.

Як науково-дослідна установа Центрального Комітету Компартії України Інститут бере активну участь у багатогранній діяльності республіканської партійної організації, подає допомогу партійним комітетам у пропаганді теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, масово-політичній і організаційно-партійній роботі.

Одним з найважливіших завдань Інституту продовжує залишатись підготовка і видання українською мовою творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів КПРС. На основі досягнень сучасного мовознавства, теорії і практики перекладу Інститут у тісному творчому співробітництві з Політвидавом України здійснив у 1939—1975 рр. підготовку і випуск у встановлені ЦК Компартією України строки Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55-ти томах українською мовою. Завершення цього видання напередодні XXV з'їзду КПРС стало важливою подією в громадсько-політичному житті республіки, воно мало велике політичне, наукове, ідеологічне й культурне значення. В десятий п'ятиріччі випущено три довідкові томи до цього видання, тематичний збірник «В. І. Ленін про Україну» (ч. 1 та 2) російською та українською мовами. Нині Інститут здійснює видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою. Вже вийшли з друку 43 томи. Опубліковано також збірник «З ранніх творів» К. Маркса і Ф. Енгельса (1973 р.), наукові біографії основоположників наукового комунізму.

Після XXV з'їзду КПРС розгорнулась робота над підготовкою до друку 12-томного корпусу документів «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» — переклад з російського видання. Перші шість томів вже вийшли в світ.

Значну увагу інститут приділяє публікації історико-партійних документів. Серйозному збагаченню джерельної бази суспільствознавців сприяв вихід у світ двотомного видання документів партійної організації республіки. Опубліковані збірники статистичних матеріалів про Компартію України, підготовлені спільно з відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України¹².

До 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні видано фундаментальний збірник документів і матеріалів про Радянську Україну в роки війни¹³. Здійснено ряд інших документальних публікацій¹⁴.

¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х томах. К., 1976—1977; Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. 2-е перероб. і допов. вид. К., 1976; Бойовий загін КПРС. До 60-річчя І з'їзду Компартії України. К., 1978.

¹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Документы и материалы. В 3-х томах. К., 1980.

¹⁴ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сб. документов и материалов. Изд. 2-е, доп. К., 1972; Борьба за возз'єднання Західної України з Українською

Одне з головних завдань, що стоїть перед Інститутом — створення узагальнюючих праць. Вагомим науковим здобутком колективу в цій галузі стала підготовка четвертого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1977). Нове видання «Нарисів» було схвально зустрінуте читачами, дістало позитивну оцінку в партійній і науковій літературі, стало подією в ідейно-політичному, науковому житті республіки. Видано також працю з історії Ленінської Комуністичної спілки молоді України, тритомну працю з історії громадянської війни та ряд інших досліджень¹⁵. Ведеться робота по написанню історії професійних спілок України. Інститут бере активну участь у підготовці нарисів історії обласних партійних організацій республіки, здійснює науково-методичне керівництво цією важливою роботою.

Неослабна увага приділяється пропаганді ідейної спадщини класиків марксизму-ленінізму, висвітленню ролі В. І. Леніна в створенні і діяльності більшовицьких організацій України, в їх боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції¹⁶. Пропаганді ленінської теоретичної спадщини служить також видана Інститутом до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна серія з 14 брошур. Вивчається і узагальнюється набутий досвід перекладу ленінських творів на українську мову¹⁷.

Готується до публікації літературна спадщина ряду визначних партійних і державних діячів Української РСР. Видані збірники статей і промов С. В. Косіора, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, біографічні нариси про них та багатьох інших комуністів-ленінців вийшли у серії «Борці за велику справу».

Однією з центральних проблем, над якою працюють науковці Інституту, є проблема торжества на Україні ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів нашої країни, інтернаціонального виховання трудящих, здійснення ленінської національної політики. Зокрема, Інститут спільно з вченими ряду наукових установ і вузів Москви, Києва, Дніпропетровська, Білорусії, Азербайджану, Казахстану підготував узагальнюючу монографію про діяльність КПРС по зміцненню інтернаціональної єдності і співробітництва народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму, видав ряд інших праць¹⁸.

РСР 1917—1939. 36. документів та матеріалів. К., 1979; Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939—1979. 36. документів і матеріалів. К., 1980; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР 1946—1950. Сб. документов. К., 1979, та ін.

¹⁵ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Вид. 4-е, доп. К., 1979; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 гг. В 3-х томах. К., 1967—1970.

¹⁶ В. І. Ленін і український народ. К., 1970; Котов В. Н. К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія. К., 1971; Сухарев В. В. Ленінське вчення про єдність комуністичного руху і сучасність. К., 1975; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. К., 1980 та ін.

¹⁷ Мова В. І. Леніна і її відтворення в українському перекладі. К., 1980.

¹⁸ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні. К., 1972; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918—1920. К., 1977; Солдатенко В. Ф. Трибуна пролетарского интернационализма. Большевистская пресса Украины в борьбе за пролетарский интернационализм в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. К., 1977; Горовський Ф., Королько В., Нагорна Л. Розквіт і зближення націй СРСР на сучасному етапі. К., 1975; Кожукало І. П. Триумф ленінської національної політики КПРС. К., 1975; Панчук М. І. В полум'ї класових битв. (Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування західноукраїнських трудящих проти буржуазного націоналізму). К., 1979 та ін.

Протягом минулого десятиріччя написані нові монографічні дослідження з різних періодів історії партії¹⁹. Інститут розробляє також жанр історичної хроніки. Опубліковано першу і передано у видавництво другу частину фундаментальної хронікальної праці про Жовтневу революцію і перемогу Радянської влади на Україні²⁰.

Посилилась увага до розробки питань лєнінського вчення про партію, розвиток КПРС в сучасних умовах. За останні роки співробітники Інституту разом з партійними працівниками підготували ряд досліджень, в яких висвітлюються закономірності зростання керівної ролі партії, вдосконалення форм і методів внутріпартійної роботи, узагальнюється досвід партійних організацій республіки²¹.

В Інституті в 70-і роки в співдружності з науковцями інших установ та вузів широко розроблялись соціально-політичні проблеми науково-технічної революції. Сектор наукового комунізму підготував цикл праць з цієї проблематики²². Проводились соціологічні дослідження по темі «НТР і формування духовного обличчя радянського робітника», вивчався історичний досвід КПРС по формуванню соціалістичного способу життя, досвід соціалістичного будівництва в інших країнах.

Вчені Інституту здійснюють наукову розробку питань історії Великої Вітчизняної війни, підпілля і партизанського руху на Україні. Підготовлена в Інституті колективна тритомна монографія «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» удостоєна Державної премії Української РСР²³. За останні роки опу-

¹⁹ Бабко Ю. В. У боротьбі за соціалізм. З досвіду роботи Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.). К., 1974; Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. К., 1975; Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму. З досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951—1958 рр. К., 1976; Коломийченко І. І. На путях соціалістическої реконструкції. Комуністическая партія України в боротьбі за соціалістическую індустріалізацію і підготовку спільної колективізації. 1926—1929 гг. К., 1978; Юрчук В. І., Кожукало І. П., Коломийченко І. І., Шевченко М. Ф. Курсом XXV з'їзду КПРС. К., 1978; Бабко Ю. В., Безпалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожукало І. П. Партійное просвещение. Очерки истории. К., 1978; Коломийченко І. І., Потеряйко Я. І. Борьба КП(б)У против правого уклона, за ленинское единство рядов партии. К., 1979.

²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2-х частях. Большевики во главе трудящихся Украины в период борьбы за победу Великого Октября, февраль — октябрь 1917. К., 1977. Часть 1; Великая сила интернационального единства. (Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению интернационального единства и развитию сотрудничества народов СССР). К., 1979.

²¹ Авангард трудового коллектива. З досвіду роботи партійних організацій України в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС. К., 1976; КПСС — ядро политической системы советского общества. К., 1979; Голубков М. Е. Партійна інформація — дійовий засіб керівництва і контролю. К., 1974; Шевченко В. Ф. Підвищення ролі первинних партійних організацій в умовах розвинутого соціалізму. К., 1977; Василенко В. К. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1956—1971 рр.). К., 1974; Передовой опыт — в практику партийной работы. Материалы республиканской научно-практической конференции «XXV съезд КПСС и актуальные вопросы партийного строительства». К., 1977 та ін.

²² КПСС и современная научно-техническая революция. К., 1974; Научно-техническая революция и мировой революционный процесс. К., 1977; КПСС и научно-техническая революция: управление единым народнохозяйственным комплексом. К., 1978; Социально-политические проблемы НТР и идеологическая борьба. К., 1978; Жилин Б. Б. Научно-техническая революция: реальность и идеологические мифы капитализма. К., 1973; Косолапов В. В. Научно-техническая политика общества развитого социализма. К., 1979; Королько В. Г. Образ жизни и НТР: проблемы идеологической борьбы. К., 1980.

²³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945). В 3-х томах. К., 1967—1969. (Доповнений і дороблений переклад цієї книги російською мовою видано в 1975 р.).

бліковано ряд нових досліджень, в яких ґрунтовно висвітлюється керівна роль партії у всенародній боротьбі проти фашистських загартбників²⁴.

Науковці Інституту ведуть також роботу по підготовці праць, що викривають антикомунізм, правий і «лівий» опортунізм, український буржуазний націоналізм. З цих проблем видано ряд монографій, серію брошур²⁵.

Зросла увага до розробки проблем методології історико-партійної науки. Цим питанням була присвячена наукова конференція, яку провів Інститут разом з ВПШ при ЦК Компартії України, Мінвузом УРСР і Секцією суспільних наук АН УРСР у квітні 1977 р. Матеріали конференції видано окремою збіркою. Оpubліковані також праці з питань методології історичного дослідження²⁶.

Дирекція, партійна організація, вчені Інституту велику увагу приділяють зміцненню творчих зв'язків з партійними організаціями, практикою комуністичного будівництва. Цьому сприяло проведення республіканських, обласних і міських наукових і науково-практичних конференцій. Тільки за останні роки проведено республіканські конференції «Ленінізм — революційний прапор нашої епохи» (до 110-річчя з дня народження В. І. Леніна), «ХХV з'їзд КПРС і актуальні питання партійного будівництва», науково-практичні конференції в містах Жданові та Костянтинівці Донецької області, присвячені проблемам НТР і формування морального обличчя радянського робітника, шляхам підвищення боездатності первинних парторганізацій та ін. З доповідями і повідомленнями на них виступили вчені і партійні працівники.

Позитивно зарекомендувала себе і така форма творчої співдружності вчених Інституту і партійних працівників, як їх спільна участь у вивченні і висвітленні актуальних питань діяльності КПРС в умовах розвинутого соціалізму, проблем партійного будівництва. В результаті були опубліковані праці «Ленінізм — революционное знамя нашей эпохи», «Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. Из опыта парторганизаций Украины» (К., 1979), «Передовой опыт — в практику партийной работы», які отримали високу оцінку громадськості.

Зміцнюються творчі зв'язки Інституту з ІМЛ при ЦК КПРС, іншими науковими установами і вузами. Про це свідчить, насамперед, участь вчених Інституту у роботі по підготовці багатотомної «Історії

²⁴ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. К., 1975; Григорович Д. Ф., Денисенко П. И., Немятыи В. Н. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976; Замлинський В. О. З вірою у перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загартбників у західних областях України. 1941—1944. К., 1976; Григорович Д. Ф., Замлинський В. А., Немятыи В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1980 та ін.

²⁵ Нагорна Л. П. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні. К., 1971; ії ж. Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. К., 1974; Беренштейн Л. Ю. Критика ідеології сіонізму — різновидності антикомунізму. К., 1971; Коваль П. Д. Антикомунізм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму. К., 1972; Королько В. Г. В інтересах великого бізнесу. (Критика буржуазної системи духовного гноблення трудящих). К., 1974; Мазур В. Н. Экономический ревизионизм. Критика ревизионистской вульгаризации политической экономии социализма. К., 1976; Евдокименко В. Ю. Буржуазный национализм — запеклый враг интернационального единства трудящих. К., 1976; Кундлюба Д. И. Правда жизни против домыслов фальсификаторов. К., 1979 та ін.

²⁶ Вопросы методологии историко-партийной науки. К., 1980; Косолацов В. В. Методология и логика исторического исследования. К., 1977.

Комуністичної партії Радянського Союзу», а також ряду інших узагальнюючих праць: «В. І. Ленін і «Союзы борьбы», «Многонациональное Советское государство», «Интернациональный принцип в строительстве и деятельности КПСС», «Критика фальсификаторов марксистско-ленинской теории и практики национальных отношений». В свою чергу понад сто науковців ВПШ при ЦК Компартії України, інститутів суспільних наук АН УРСР, кафедр вузів республіки брали участь в десятій п'ятирічці у підготовці нових праць Інституту. Всього за останні десять років Інститут видав більше 160 книг. Творче співробітництво здійснюється і в багатьох інших формах: проведення спільно з відповідними організаціями і установами наукових і науково-практичних конференцій, координація досліджень в республіці, розробка п'ятирічних планів підготовки найважливіших праць в галузі історії КПРС і партійного будівництва, здійснення окремих соціологічних досліджень.

Велику роботу по прийманню, зберіганню та використанню архівних матеріалів в інтересах розвитку історико-партійної науки і практики проводить партійний архів Інституту, в якому зібрані документи за всі періоди історії Комуністичної партії України. У фондах партійного архіву зберігаються документи ЦК Компартії України, ЦК ЛКСМУ, партійних учбових закладів, органів преси, партизанських з'єднань і загонів, колекції документів партійних і державних діячів республіки, ветеранів партії. Це справді неоціненне документальне багатство, винятково важлива джерельна база для глибокого, творчого вивчення минулого і сучасного партійної організації республіки. Тому зрозумілий зростаючий інтерес дослідників до роботи з документами партійного архіву. В читальному залі партархіву в післявоєнні роки працювало майже 8,5 тис. чол. Щороку партійний архів виконує більше двох тисяч запитів, що надходять від установ, організацій, окремих громадян. Працівники архіву ведуть колітку роботи по реставрації та мікрофільмуванню документів. Лише за роки десятої п'ятирічки реставровано 300 тис. аркушів найцінніших документальних матеріалів. Інститут здійснює науково-методичне керівництво 25 обласними партійними архівами, де зберігаються документи партійних і комсомольських організацій, подає методичну допомогу філіалам Центрального музею В. І. Леніна в Києві і Львові.

Всі найважливіші питання наукової і науково-організаційної роботи колективу виносяться на обговорення дирекції. За останні роки зросла роль Вченої ради, на засіданнях якої розглядаються перспективні і річні плани Інституту, наукові доповіді, рукописи планових праць, звіти про роботу колективу, питання атестації наукових співробітників та інші. Стали практикуватись також спільні засідання учених рад Інституту і Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

На базі Інституту у співробітництві з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР функціонує Республіканська рада по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва, в складі якої діє 9 проблемних секцій. В центрі уваги координаційної ради — питання формування напрямів і тематики історико-партійних досліджень в республіці, дальшого вдосконалення організації і планування наукової роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва.

Інститут бере участь у підготовці науково-педагогічних кадрів істориків партії через спеціалізовану раду по захисту докторських і кандидатських дисертацій. На засіданнях ради, починаючи з 1963 р., розглянуто 105 дисертаційних праць.

Спільно з Інститутом історії АН УРСР наш Інститут видає «Укра-

інський історичний журнал», на сторінках якого широко висвітлюється історико-партійна проблематика поряд з іншими галузями історичної науки.

Досягнуті Інститутом під керівництвом ЦК Компартії України та ІМЛ при ЦК КПРС успіхи є результатом творчої праці всього колективу, в складі якого нині — член-кореспондент АН УРСР, 8 докторів і 28 кандидатів наук. Бойовим політичним ядром колективу Інституту виступає партійна організація, яка проводить різносторонню організаторську й політико-виховну роботу. Вона забезпечує створення атмосфери творчого наукового пошуку, товариської критики і самокритики, виховує співробітників у дусі високої відповідальності за доручену справу.

За заслуги в науковій розробці історії Комуністичної партії та пропаганді теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 травня 1971 р. Інститут нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Інститут на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна нагороджений Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради Української РСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради.

Гідно відзначаючи досягнуте, науковці Інституту разом з тим критично оцінюють результати своєї праці, бачать недоліки, невирішені питання, не повністю використані наявні можливості і резерви. В світлі визначених Центральним Комітетом КПРС головних напрямів у наукових дослідженнях суспільних наук, настанов ЦК Компартії України, колектив Інституту зосереджував свої зусилля на узагальненні історичного досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС і її бойового загону — Компартії України, розширенні досліджень з теоретичних питань розвинутого соціалізму, комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини, соціалістичного способу життя, критики антикомунізму, буржуазних і ревізіоністських концепцій суспільного розвитку, викриття фальсифікаторів марксизму-ленінізму.

В одинадцятій п'ятирічці Інститут посилюватиме роботу по пропаганді теоретичної спадщини Маркса, Енгельса, Леніна, документів КПРС, виданню документів Компартії України по періоду розвинутого соціалізму, по поглибленому вивченню і науковому узагальненню організаторської та ідейно-виховної роботи партійних організацій республіки. Завершиться робота по виданню українською мовою Творів К. Маркса і Ф. Енгельса у 50-ти томах, в 12-ти томах збірника документів «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», вийдуть в світ нариси історії усіх 25 обласних партійних організацій. Розпочнуться дослідження з питань наукового управління в соціалістичному суспільстві, буде здійснена підготовка праць з маловисвітлених періодів історії Компартії України.

Інтереси комуністичного будівництва вимагають підготовки нових фундаментальних праць, гідних історичних діянь партії Леніна. Свій найвищий обов'язок партійна організація, весь колектив Інституту вбачають у тому, щоб і надалі вірно служити справі ленінської партії, ідеалам комунізму, своєму народові, не зупинялись на досягнутому, а йти далі, поглиблювати вивчення суспільних явищ і процесів, підвищувати ідейно-теоретичний рівень досліджень, неухильно дотримуватись принципів марксистсько-ленінської методології.

Свій ювілей Інститут зустрічає напередодні визначної історичної події в житті Комуністичної партії і радянського народу — XXVI з'їзду КПРС. Комуністи, весь колектив Інституту з величезним піднесенням сприйняли опублікований для всенародного обговорення проект ЦК

КПРС до XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Цей програмний документ ленінської партії має величезне теоретичне, політичне й ідеологічне значення. Він проникнутий ленінською турботою про благо нашого народу, виражає його корінні інтереси і спрямований на дальше зміцнення могутності соціалістичної Батьківщини. В ньому узагальнена практика комуністичного будівництва в СРСР, враховано досвід інших соціалістичних країн, втілена стратегія і тактика КПРС з найважливіших питань розвитку країни в умовах вісімдесятих років.

В передз'їздівському документі намічено нові високі рубежі дальшого руху вперед, до комунізму. Величні завдання поставлені і в галузі суспільних наук. Колектив Інституту історії партії повністю усвідомлює, що ці широкомасштабні і складні завдання вимагають від кожного з нас особливої зібраності, високої організованості, ділової ініціативи і чіткості в роботі. Під керівництвом ЦК Компартії України працівники Інституту докладуть усіх сил, щоб з честю виконати нові завдання.

В. И. Юрчук

ИНСТИТУТУ ИСТОРИИ ПАРТИИ
ПРИ ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ — 60 ЛЕТ

Резюме

В статье, посвященной юбилею Института, изложены история развития научно-исследовательского учреждения, его деятельность по пропаганде теоретического наследия классиков марксизма-ленинизма, разработка проблем истории КПСС и ее боевого отряда — Компартии Украины, партийного строительства и научного коммунизма, работа партийного архива Института.

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави

Т. М. КОЛЬЯК (Київ)

ВЛАС ЯКОВИЧ ЧУБАР

(До 90-річчя з дня народження)

Влас Якович Чубар пройшов славний шлях від токаря-металіста до голови уряду УРСР, заступника голови уряду Союзу РСР, від рядового більшовика-підпільника до члена Політбюро ЦК ВКП(б). Саме про таких людей говорив Л. І. Брежнєв, який зазначав: «Славу і гордість партії становить ленінська гвардія більшовиків-підпільників, учасників Жовтня, громадянської війни. Разом з Леніним вони вели перші бої з ворогами за щастя і свободу народу, закладали перші основи соціалізму. Їх життя — це подвиг, великий приклад служіння справі партії, справі революції»¹.

В. Я. Чубар (22 (10) лютого 1891—1939 рр.). Народився в с. Федорівка Олександрівського повіту на Катеринославщині (нині с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області) в бідній селянській сім'ї. Початкову освіту здобув у сільській школі, потім (з 1904 р.) учився в Олександрівському 7-класному механіко-технічному училищі. Роки навчання стали для юнака справжньою школою духовного змужніння.

Важливу роль у формуванні революційного світогляду В. Я. Чубаря мали виступи у Федорівці професійного революціонера Артема (Ф. А. Сергеева). Серед його слухачів незмінно був і Влас. Пізніше Влас Якович згадував: «З особливим почуттям вдячності згадую пропагандистську роботу т. Артема, який давав нам тоді ясне уявлення про події, що відбувалися...»².

Революційна діяльність В. Я. Чубаря почалася в 1902 р., коли він, учень сільської школи, почав відвідувати соціал-демократичний гурток у своєму селі, читав політичні брошури неписьменним селянам, пояснював їх зміст.

А вже наближався грізний 1905 р. У країні відчувалося дихання близької революційної бурі. Більшовицькі організації України закликали робітників організувати демонстрації протесту, почати загальний страйк. В Олександрівську страйк переріс у збройне повстання проти царизму. Влас Чубар разом із своїми друзями — в самому вирі подій, активний учасник робітничих дружин. Проти повсталих було кинуте війська. Після поразки повстання молодий революціонер, переслідую-

¹ Брежнєв Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму.— Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971, т. 2, с. 133.

² Чубар В. Я. Пам'яті товариша Артема.— Вибрані статті і промови. К., 1972, с. 96.

ний поліцією, змушений був тікати в рідну Федорівку. Цей рік не пройшов безслідно для юнака. Ще й ще раз переживаючи й осмислюючи бурхливі дні 1905 р., він остаточно переконується в правильності обраного шляху.

Після кількомісячної перерви (Чубар тяжко хворів) Влас Якович знову в стінах училища, продовжує революційну роботу. Одночасно приділяє значну увагу й навчанню, захоплюється історією, філософією, літературою.

В 1907 р. він вступає в ряди РСДРП. За дорученням партії В. Я. Чубар веде пропагандистську роботу в підпільних гуртках робітників-залізничників міста. Водночас підтримує зв'язки з рідною Федорівкою, доставляє туди нелегальну літературу.

Після закінчення в 1911 р. Олександрівського механіко-технічного училища Влас Якович працював на заводах Краматорська, Маріуполя. Важливим етапом у його житті, який мав особливе значення для формування революційних поглядів, становлення Чубаря як більшовика-ленінця, була робота в Москві та Петрограді. В Москві він працює на ковальсько-котельному заводі Барі, розташованому в Симонівському районі, відомому своїми революційними традиціями. Тут його обирають членом робітничого кооперативу. Влас Якович Чубар — активний учасник і один з організаторів широкого страйкового руху на підприємстві. Він проводить й активну антивоєнну пропагандистську роботу. В травні 1915 р., після спільного страйку котельників заводу Барі та робітників заводів «Динамо» і Гана, В. Я. Чубаря мобілізували в діючу армію. «Революційне піднесення 1914 року і початок 1915 року, — писав Влас Якович, — що виявилось в регулярних страйках, для мене закінчилося відданням у солдати як ненадійного в такий час»³. Проте у військовій частині він пробув всього кілька місяців. У грудні 1915 р. його як кваліфікованого токаря відряджають на Петроградський гарматний завод, де В. Я. Чубар працював до лютого 1917 р. В ті героїчні дні Влас Якович знаходився в центрі революційних подій, став їх активним учасником. Пізніше, відповідаючи на запитання анкети (як делегат VI конференції КП(б)У) — «яку роботу виконував у 1917 році?», Чубар написав: «Брав участь у всій боротьбі петроградського пролетаріату»⁴.

Тільки в період мирного розвитку революції В. Я. Чубар пройшов шлях від агітатора й пропагандиста Выборзької більшовицької організації, організатора та начальника робітничої міліції на гарматному заводі, одного з організаторів Литейного районного комітету РСДРП(б), голови заводського комітету гарматного заводу до одного з керівників Центральної Ради фабзавкомів Петрограда і Всеросійської Ради фабзавкомів. Він проводив велику роботу по мобілізації народних мас на боротьбу з корніловщиною, виступав проти підступного наміру Тимчасового уряду «розвантажити» Петроград від революційно настроєних робітників, борючись з контрреволюційним саботажем на підприємствах. У цей час робітничий рух наростав як лавина. За вказівкою ЦК райкоми партії рекомендували із числа активу Петроградської парторганізації найбільш стійких більшовиків на посади комісарів Військово-революційного комітету. Одним з них був і Влас Якович Чубар. Ще раніше його було обрано комісаром ВРК у Головному артилерійському управлінні, а також членом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.

³ Колъяк Т. Влас Якович Чубар. К., 1967, с. 45.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 70, арк. 28.

Одразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. Я. Чубар взяв активну участь в організації господарського органу країни — Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ). Від 2 грудня 1917 р. він — член Президії ВРНГ. Робітник від верстата, полум'яний революціонер-ленінець, який мав значний досвід роботи в машинах, був залучений до керівництва першою в світі пролетарською державою.

Влас Якович працював у постійному контакті з Володимиром Іллічем Леніним. У перші місяці 1918 р. у ВРНГ склалася дуже напружена обстановка, оскільки «ліві комуністи» та «ліві есери» дезертирували з посад, які вони займали в уряді (серед них був і тодішній голова ВРНГ Оболенський). В цей важкий час керівництво ВРНГ узяв на себе В. І. Ленін. За дорученням Ілліча Чубар брав активну участь у розробці перших постанов Радянського уряду з господарських питань. Справжньою школою партійного і державного керівництва для Власа Яковича стали засідання Ради Народних Комісарів і Ради Оборони, які проходили під головуванням В. І. Леніна. Володимир Ілліч високо цінував організаторські здібності Чубаря. Вже в 1918 р. йому, наймолодшому за віком члену Президії ВРНГ, партія доручала відповідальні завдання господарського фронту. В жовтні 1918 р. Влас Якович очолив перше в Радянській країні величезне виробниче об'єднання будівельно-транспортних підприємств «Державні об'єднані машинобудівні заводи (ДОМЗ)». «Заводи ці, — писав В. Я. Чубар 30 листопада 1918 р., — є основою нашої промисловості й всього господарства, бо виготовляють метал, паровози, вагони, бойове спорядження, сільсько-господарські машини і знаряддя»⁵.

Саме таких революціонерів, як В. Я. Чубар, мав на увазі А. В. Луначарський, коли писав: «У наш гарячий час ми звикли до того незвичайного явища, коли зовсім молоді люди в надзвичайно короткий строк своєї діяльності виконують величезні завдання й лишають за собою глибокий слід»⁶.

У цей час партія направляла Власа Яковича на найвідповідальніші й найважчі ділянки роботи. На початку 1919 р. він виїжджає на Україну, щоб керувати відбудовою зруйнованої німецько-австрійськими окупантами промисловості республіки. За вказівкою ЦК РКП(б) сюди було направлено, як підкреслював В. І. Ленін, «кращі радянські сили»⁷. Серед посланців партії був і член Президії ВРНГ. Він мав завдання координувати діяльність всіх представників центральних економічних органів і встановити тісні зв'язки між Вищими Радами Народного Господарства двох братніх республік. На Україні з новою силою виявляються здібності В. Я. Чубаря як партійного і державного діяча, організатора економічного життя. Він невтомно працює на господарській ниві, виконуючи значну за обсягом роботу.

Після повернення Власа Яковича з відрядження Президія ВРНГ 8 квітня 1919 р. заслухала його доповідь про стан промисловості республіки й прийняла відповідне рішення з цього питання⁸. Того ж дня на підставі доповіді В. Я. Чубаря ЦК РКП(б) за пропозицією В. І. Леніна схвалив директиви для ЦК Компартії України про необхідність єдності Радянської України і Радянської Росії в питаннях ви-

⁵ Кольяк Т. Назв. праця, с. 82.

⁶ Луначарський А. В. Статті о літературе. М., 1957, с. 246.

⁷ Ленін В. І. Успіхи і труднощі влади.—Повне зібр. творів, т. 38, с. 65.

⁸ Центральний державний архів народного господарства СРСР, ф. 3429, оп. 88, спр. 3, арк. 3.

користання палива, металу, а також запасів продовольства⁹. 16 квітня ЦК РКП(б) по доповіді В. Я. Чубаря прийняв постанову «Про економічне становище на Україні»¹⁰. Ці важливі партійні документи мали велике значення для якнайшвидшого відродження зруйнованого окупантами народного господарства, розгортання соціалістичного будівництва в Українській СРР.

В середині 1919 р. у результаті переможних наступальних операцій червоних військ на Східному фронті армія Колчака була розгромлена. Почалося визволення Уралу, значення якого для Радянської країни важко було переоцінити. Урал — це чавун, залізо, сталь, кам'яне вугілля, мідь. Особливо важливого значення для Республіки набувала металургійна і гірничобудівна промисловість визволеного краю в зв'язку із загарбанням денікінськими бандами Донецького басейну. Влітку 1919 р. для всебічного вивчення фактичного стану уральських заводів Президія ВРНГ створила комісію, яку очолив В. Я. Чубар. Його особливі й широкі повноваження були підтверджені Головою Ради Праці і Оборони (РПО) В. І. Леніним. Тяжку картину члени комісії побачили на Уралі. Промисловість краю була мертва. Відступаючи під ударами Червоної Армії, колчаківці з несамовитою люттю руйнували все на своєму шляху. Після прибуття в Перм Влас Якович, не гаючи жодного дня, приступив до створення економічних органів, які б очолили роботу по відбудові промисловості Уралу. Було організовано Бюро відділу металів ВРНГ на Уралі, якому передано всі великі металургійні підприємства. Його очолив В. Я. Чубар. Завдяки небаченому ентузіазмові робітників, величезній організаторській діяльності Комісії на чолі з Чубарем у короткий строк вдалося пустити 15 доменних печей, які давали понад мільйон пудів чавуну на місяць. Запрашували заводи по випуску сортової сталі, кизелівські вугільні копальні почали постачати вугілля. Вже на кінець 1919 р. промисловість Радянської країни одержала з Уралу значну кількість металу та сировини. Все це певною мірою допомогло нагромадити сили для розгрому Денікіна.

Червона Армія ще в героїчних боях відвойовувала у ворога кожну п'ядь української землі, а 18 грудня 1919 р. Президія ВРНГ створила організаційну комісію по відбудові промисловості республіки. Комісія ВРНГ прибула до Харкова — тодішньої столиці УСРР, де й було створено Оргбюро по відбудові промисловості України (з січня 1920 р. — Промбюро). Призначення Власа Яковича керівником Оргбюро свідчило про велике довіря до нього з боку ЦК РКП(б), особисто В. І. Леніна. На Україні з новою силою виявилися організаторські здібності В. Я. Чубаря. Господарсько-відбудовчу роботу довелося проводити в умовах воєнних дій.

У 1920 р. Влас Якович обирається до складу Всеукрревкому, членом ВУЦВК, заступником голови РНК УСРР. У листопаді 1920 р. після V Всеукраїнської партконференції В. Я. Чубар став членом Політбюро ЦК КП(б)У. Наприкінці того ж року троцькісти нав'язали партії дискусію, відволікаючи її увагу від розв'язання невідкладних господарських завдань. Ця дискусія набула гострого характеру й на Україні. Разом з іншими членами Політбюро ЦК КП(б)У Влас Якович узяв активну участь в організації відсічі опозиційним групам. За дорученням Політбюро він підготував тези про роль і завдання профспі-

⁹ Див.: Ленін В. І. Пропозиція про затвердження проекту постанови ЦК РКП(б) з директивами для ЦК КП(б)України. — Повне зібр. творів, т. 54, с. 413, 697.

¹⁰ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. К., 1972, с. 157.

лок, які обговорювалися на Пленумі ЦК КП(б)У. Всупереч намаганням Раковського, Дробніса та інших троцькістів члени ЦК більшістю голосів схвалили тези В. Я. Чубаря і рекомендували їх опублікувати.

За його участю вирішувалися важливі питання політичного керівництва, господарського життя республіки. Діяльність В. Я. Чубаря в цей період була сконцентрована на мобілізації матеріальних ресурсів для задоволення потреб фронту. На території України в той час перебували загони Червоної Армії. Їх бійці, що з боями пройшли сотні кілометрів, були роздягнуті. А попереду — нові битви. Новостворена особлива нарада, до складу якої входили секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, В. Я. Чубар, представники Південного фронту, Південного бюро ВЦРПС, Промбюро республіки, в найкоротший строк забезпечила розміщення замовлень армії, а також перебудову роботи місцевої промисловості з метою виготовлення відповідного спорядження. Однак поряд із розв'язанням завдань допомоги фронту очолюване Власом Яковичем Промбюро проводило величезну роботу по відбудові вщент зруйнованої промисловості України, приділяло основну увагу провідним промисловим підприємствам. Було проведено об'єднання споріднених підприємств, окремих органів управління у всеукраїнському масштабі. Для управління промисловістю Донбасу створене Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП). Металургійні заводи об'єдналися в Державний трест під скороченою назвою ЦЕПТІ. При Промбюро було організовано відділ руд і металів (Укрруда), що відав рудною промисловістю України. На кінець 1920 р. Промбюро стало керівним органом всього господарського життя республіки й 1 грудня 1920 р. було перетворене в Українську Раду Народного Господарства (УРНГ).

Після переможного закінчення громадянської війни трудящі Радянської країни під керівництвом Комуністичної партії приступили до мирного будівництва. В розв'язанні завдань відбудовного періоду видатну роль відіграли рішення Х з'їзду РКП(б), а також VIII Всеросійського з'їзду Рад. Серед делегатів VIII з'їзду був і Влас Якович. На Х з'їзді його заочно обрано кандидатом у члени ЦК партії. 8 серпня 1921 р. пленум ЦК РКП(б) переводить В. Я. Чубаря в члени ЦК. З того часу, протягом 17 років, він обирався до складу ЦК партії. Одразу після Х з'їзду партії Влас Якович взяв активну участь як у пропаганді та роз'ясненні, так і виробленні практичних заходів по здійсненню нової економічної політики.

Подолавши величезні труднощі, викликані розрухою й неврожаєм, наприкінці 1921 р. партія та уряд добилися значних успіхів у справі відбудови народного господарства: ставали до ладу нові заводи, оживала легка промисловість республіки.

Людина великої енергії, неабиякого організаторського таланту В. Я. Чубар — завжди на вирішальних ділянках господарського будівництва. В грудні 1921 р., коли нестача палива загрожувала повним припиненням роботи промисловості й залізничного транспорту, а Донбас з його напівмертвими шахтами день у день недодавав вугілля, ЦК РКП(б) за пропозицією В. І. Леніна направив Власа Яковича на відбудову Всеросійської кочегарки. В цей період загострилася внутріпартійна обстановка. Скориставшись тяжкою хворобою В. І. Леніна, влітку 1922 р. троцькісти, що засіли в Головному управлінні по паливу, чинили впертий опір заходам по відродженню Донбасу. Чубар насамперед вживав рішучих заходів для зміцнення апарату ЦПКП. З усіма своїми турботами він звертався до Ілліча й завжди знаходив у нього підтримку. Завдяки рішучому втручання В. І. Леніна фінансування

вугільної промисловості стало більш регулярним, поліпшилося забезпечення продовольством і технічними засобами. Зростала кількість шахтарів, підвищувалася продуктивність праці. Паливну кризу було ліквідовано.

Видатні організаторські здібності, більшовицька принциповість та інші притаманні В. Я. Чубарю якості дістали високе визнання партії та народу.

6 липня 1923 р. II сесія ЦВК СРСР обрала Власа Яковича заступником голови Раднаркому СРСР, а 14 липня постановою ВУЦВК його призначено головою Ради Народних Комісарів УСРР. Важко назвати ті питання, які б не вирішував В. Я. Чубар як член Політбюро ЦК КП(б)У, голова РНК УСРР, керівник багатьох урядових комітетів та комісій: з 1925 р. Влас Якович очолює Комітет сприяння Червоній Армії, з 1926 по 1932 рр. — Комітет сприяння Дніпробуду, з 1929 р. — Комітет сприяння будівництву Харківського тракторного заводу, з 1930 р. — Всеукраїнський комітет допомоги загальній обов'язковій початковій освіті. Водночас він очолював Конституційну комісію РНК УСРР.

З квітня 1934 р. В. Я. Чубар працював у Москві, проводив велику державну роботу як заступник Голови Раднаркому СРСР, Ради Праці і Оборони. В зв'язку з цим Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення відзначити спеціальною постановою ВУЦВК його особливі заслуги на посту Голови РНК УСРР. У ній, зокрема, було висловлено впевненість, що він «буде й надалі... невтомно й успішно працювати над дальшим зміцненням нашої великої пролетарської держави, над посиленням її обороноспроможності, над розвитком її господарської і культурної могутності...»¹¹

1 лютого 1935 р. Пленум ЦК ВКП(б) перевів В. Я. Чубаря з кандидатів у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Цього ж року він призначається головою Комітету резервів при РПО, головою Комітету промислової кооперації і кустарної промисловості при РПО, а в 1937 р. — народним комісаром фінансів Союзу РСР.

Влас Якович був не лише видатним партійним діячем, а й талановитим ученим-економістом, журналістом. Старий комуніст, професор Я. С. Блудов, який неодноразово слухав виступи В. Я. Чубаря, згадував: «Він не мав учених ступенів і звань, але його глибоким знанням у галузі економіки... міг позаздрити не один академік...»¹²

У своїх численних статтях В. Я. Чубар аналізував різні питання партійного й радянського будівництва, розвитку промисловості, сільського господарства. Червоною ниткою через усі його праці проходить тема боротьби за ленінський план побудови соціалізму. «Щороку, — відзначав В. Я. Чубар, — ми перевіряємо пройдений шлях і порівнюємо проведену роботу з заповідями Леніна. Ми в своїй повсякденній роботі на кожному кроці нашого бойового шляху керуємося вказівками Леніна»¹³. Влас Якович опублікував також ряд цікавих спогадів про життя й діяльність В. І. Леніна — «Справа Леніна живе», «Шість років без Леніна» та ін.

Глибокий аналіз політичного й економічного становища країни, здатність бачити перспективу, вміння вникати в суть справи, правильно розв'язувати найскладніші завдання, уважне ставлення до кожної людини, кожного працівника — ось основні риси стилю роботи В. Я. Чубаря, вірного сина Комуністичної партії.

¹¹ Чубар В. Я. Назв. праця, с. 579.

¹² Блудов Я. С. Революцией призванные. Штрихи к портретам. К., 1973, с. 42.

¹³ Комуніст, 1930, 28 січ.

З його ім'ям тісно пов'язане будівництво таких промислових гігантів, відомих далеко за межами нашої Батьківщини, як Дніпрогес, «Азовсталь», «Криворіжсталь», Харківський тракторний завод. Він багато зробив для розвитку науки, культури й народної освіти та ліквідації неписьменності, підвищення технічної грамотності широких верств трудящих. З усією пристрасстю більшовика-ленінця Влас Якович рішуче боровся проти опортуністів, троцькістів, націонал-ухильників та їх прибічників, за чистоту партійних рядів.

Радянський народ глибоко шанує світлу пам'ять свого вірного сина. Ім'ям В. Я. Чубаря названі село, де він народився, колгосп, Запорізький машинобудівний інститут, Краматорський машинобудівний завод, виробниче об'єднання легкої промисловості в Дніпродзержинську, а також школи, вулиці в багатьох містах Української РСР. У Києві є чудовий бульвар ім. Чубаря. В травні 1970 р. тут відбулося відкриття пам'ятника видатному партійному й радянському діячеві. В 1976 р. пам'ятник встановлено також у с. Чубарівка Полотівського району Запорізької області.

Радянські люди ніколи не забудуть тих, хто зводив величну будову соціалізму. В пам'яті народу вічно житиме й ім'я комуніста Власа Чубаря.

Т. Н. Кольяк

ВЛАС ЯКОВЛЕВИЧ ЧУБАРЬ

(К 90-летию со дня рождения)

Резюме

В статье освещаются основные этапы жизни и деятельности В. Я. Чубаря — известного партийного и государственного деятеля нашей страны, который прошел славный путь от простого токаря до Председателя СНК УССР, заместителя главы правительства Союза ССР.

До 1500-річчя Києва

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

КИЇВ У ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Про столицю Радянської України місто-герой Київ написано багато книг, брошур, наукових і науково-популярних статей. Однак не всі періоди його історії вже висвітлені з належною повнотою. Зокрема, ще дуже рідко науковці роблять спроби послідовно і всебічно показати роль певних історичних подій, що відбувалися в Києві, у житті та діяльності визначних політичних діячів минулого.

До таких діячів, які відбивали інтереси й прагнення широких народних мас, належав і прославлений полководець та дипломат гетьман України Б. Хмельницький. Це була людина високого інтелекту, надзвичайно енергійна і відважна, що визнавали його сучасники, причому не лише прихильники, а й навіть вороги. Так, С. Грондський — автор книги «Історія козацько-польської війни» (XVII ст.) — зазначав, що «ніколи ще не було між козаками людини таких здібностей і розуму», як Б. Хмельницький. Французький посол у Варшаві граф де Брежі, який за кілька років до початку визвольної війни 1648—1654 рр. зустрічався з Б. Хмельницьким, у повідомленні урядові писав про нього: «Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові»¹. Нагадаємо, що тоді знання латини, якою переважно користувалися дипломати і публікувалися наукові праці, яскраво свідчило про інтелектуальний рівень особи. Проте Б. Хмельницький був людиною свого часу, що певною мірою позначилося на його ставленні до Києва.

Це питання вже порушували дореволюційні і радянські історики. Зокрема, великий знавець джерел з історії України періоду феодалізму І. М. Каманін ще в 1888 р. опублікував документи про взаємовідносини між гетьманом та киянами в роки визвольної війни². Пізніше вони неодноразово перевидавалися, у тому числі були вміщені у збірнику «Документи Богдана Хмельницького 1648—1657» (К., 1961).

У 1897 р. І. М. Каманін виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця з повідомленням про походження Б. Хмельницького³. Він висловив припущення, що батько Богдана походив з київських міщан Хмелів, які жили в місті у XVI—XVII ст. Один з них — Богдан Петрович Хмель — продавав значну кількість хліба у Литві, про що зберігся запис в актових книгах 1620 р. Можливо, — вказував І. М. Каманін, — саме Богдан Хмель був братом Михайла Хмельницького — батька майбутнього гетьмана. При цьому дослідник

¹ Цит. за кн.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954, с. 75—76.

² Каманін І. М. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях. — Киевская старина, 1888, июль, с. 67—68.

³ Каманін І. М. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан. — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. К., 1898. Кн. XII, с. 15—19.

наводив дані про існування в Києві на Подолі двору Хмельницьких, який разом з дворами Аксаковських і Пекулицьких гетьман і київський полковник Павло Хмельницький (Хмеленко) пожертвували Братському училищному монастиреві. Обидва Хмельницькі були, на думку І. М. Каманіна, спадкоємцями Богдана Хмеля. До речі, в документах і пам'ятках народної творчості сучасники часто називали Богдана Хмельницького Хмелем.

До питання про походження Б. Хмельницького І. Каманін повернувся у невеликій праці «Походження Богдана Хмельницького», опублікованій 1912 р.⁴⁻⁵ Автор вважав, що Б. Хмельницький навчався у братській школі приблизно в 1618—1619 рр. Однак це твердження було взято під сумнів І. Крип'якевичем на тій підставі, що Богданові вже минуло 22 роки⁶. Однак у братській школі, а згодом і в Київській колегії не існувало вікового цензу. Там навчалася молодь від 9 до 28 років⁷. Тому Б. Хмельницький міг здобути освіту в Київській братській школі або інших навчальних закладах, які існували в місті ще до її створення. Водночас І. Крип'якевич зазначав, що письмо (почерк) Б. Хмельницького належало до київської палеографічної школи⁸. Слід зазначити, що збереглося мало відомостей про життя і діяльність майбутнього гетьмана до 1648 р., зокрема і про його зв'язки з Києвом.

У XVII ст. провідну роль серед братств України відігравало київське. Саме до нього в 1620 р. записався «з усім Військом Запорізьким» козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Є певні підстави вважати, що в цей час у Києві Б. Хмельницький познайомився і зблизився з П. Сагайдачним. Невипадково під час Хотинської битви 1621 р., в якій козацтво відіграло вирішальну роль, він був одним з організаторів морського походу запорожців до Константинополя⁹. Йі надалі Б. Хмельницький ставився з великою повагою до П. Сагайдачного, який «в память свою, за спасение души, во славу же христу богу воздвиг церков в Киеве Богоявления, идеже ныне училище монастыря Братцкого, от которыя многия изидоша в целомудрии и любомудрии...»¹⁰. Займаючи різні посади у Війську Запорізькому, Б. Хмельницький часто бував у Києві, де мав близьких і знайомих серед міщан і духовенства, добре знав про події, які відбувалися в місті¹¹.

У той час київські міщани підтримували тісні контакти з козаками, а інколи міський житель був водночас записаний козаком, як, наприклад, один з керівників козацького повстання 1637—1638 рр. Й. Н. Путивлець. Ксьондз С. Окольський, який перебував у польському війську під час цього повстання, записав у своєму «Діаруші», що полк Путивльця «свавіллям і бунтарським духом перевершував усі інші і до його складу, між іншим, входили досвідчені у військовій справі донські козаки»¹². Гетьман Потоцький, прибувши у 1637 р. до Києва, назвав місто «центром заколоту» і наказав посадити на палю «начальників бунту» киян Кизима з сином, а третьому — Кушу — відрубати голову¹³.

⁴⁻⁵ Каманін І. В. Походження Богдана Хмельницького. — Записки Українського наукового товариства в Києві. К., 1912. Кн. XII, с. 72—77.

⁶ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 67.

⁷ Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963, с. 30.

⁸ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 67.

⁹ Максимович М. А. Собр. соч. К., 1876. Т. I, с. 410—412.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 354—355.

¹¹ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 83.

¹² Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896. Вып. II, с. 276.

¹³ Там же, с. 213.

Богдан Хмельницький мав безпосереднє відношення до згаданих подій. Є підстави твердити, що він був знайомий з И. Н. Путивльцем. Польський поет та історик XVII ст. В. Коховський у своїх «Анналах» писав, що Б. Хмельницький «був пособником Тараса (Тараса Федоровича Трясила. — Ф. Ш.), після йшов слідами бунтівників Острянина, Гуни, був учасником жажливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю, а він уникнув заслуженої кари»¹⁴. Напевне, саме за участь у повстанні Б. Хмельницького було зміщено з посади писаря Війська Запорізького. В «Ординації» 1638 р. він значився лише сотником Чигиринського полку¹⁵. Але й після цього не поривалися зв'язки Хмельницького з Києвом. Наприклад, 9 вересня 1638 р. Б. Хмельницький був на старшинській раді в Києві, де його обрано до складу делегації посланців до короля з проханням зберегти права козацтва¹⁶. Відомо, що й у 40-х роках Б. Хмельницький не раз їздив з козацькими послами до Варшави для розв'язання різних питань¹⁷. Безумовно, при цьому він відвідував і Київ.

Для виховання молодшого сина Юрія Б. Хмельницький привіз з Києва вчителя латинської мови Іларіона Добродіяшка¹⁸. Очевидно, і старший син Тимофій навчався до визвольної війни у Київській колегії. Він не тільки досяг значних успіхів у військовій справі, а й був досить письменним, і батько посилав його у Київ для вписування документів до гродських книг.

Одним з важливих гасел визвольного руху, що розгортався на українських землях у той час, була вимога свободи православного віросповідання. Не залишалося осторонь цих питань і Військо Запорізьке, у тому числі його писар Б. Хмельницький. Козацтво брало участь і у виборах київського митрополита після смерті Іова Борецького у березні 1631 р., злитті у 1632 р. братської школи із печерською, яку заснував Петро Могила, і створенні відомої Київської колегії-академії¹⁹. Під час виборів королем Владислава IV козацьке посольство рішуче виступило на засіданні сейму за відновлення прав православних, за визнання вже фактично існуючої православної ієрархії, «бо, за свідченням папського нунція, в противному разі вони будуть відстоювати свої вимоги силою зброї»²⁰. Навіть після «Ординації» 1638 р. козацтво не втрачало зв'язків з Києвом. Так, Б. Хмельницький засуджував дії київського воеводи Я. Тишкевича, який зруйнував православну церкву у Київському замку²¹.

Народно-визвольна війна 1648—1654 рр., яку очолив Б. Хмельницький, знаменувала новий етап у відносинах між ним і киянами. Населення міста взяло у ній найактивнішу участь. Уже в травні 1648 р. Київ і навколишня територія були очищені від польських військ. Шляхта спішно тікала, за словами Іоахіма Єрлича, «ледве з душами своїми залишивши свої оборонні замочки по містечках і селах та укріплені двори»²². Київські повстанці навіть заявляли, що коронного гетьмана Потоцького посадять на палю на тому самому місці, де він у 1637 р. стратив козака Кизима з сином²³. Про прагнення киян якнайшвидше

¹⁴ Цит. за: Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 72.

¹⁵ Там же, с. 279.

¹⁶ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, с. 276.

¹⁷ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 75—80.

¹⁸ Там же, с. 94.

¹⁹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. I, с. 370, 430—431.

²⁰ Там же, с. 450—453.

²¹ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 83.

²² *Leopisic albo kroniczka Joachima Jerlicza*. Warszawa, 1853. Т. I, s. 65.

²³ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 136.

очистити українські землі від поневолювачів свідчив і той факт, що тільки до реестру Війська Запорізького, складеного 1649 р., в місті було записано 510 козаків²⁴.

З початку визвольної війни Б. Хмельницький приділяв значну увагу зміцненню обороноздатності Києва. Вже 9 червня 1648 р. лугинський воевода Н. Плещеев повідомляв російський уряд про те, що Б. Хмельницький надіслав до міста «запорожских козаков с полковники и с сотники 3000», які мали захищати його в разі нападу польських військ, а також не допускати туди татарські загоны, що виступали тоді так званими «союзниками» повсталых²⁵.

З донесення севського воеводи З. Леонтьева від 14 червня дізнаємося про призначення київським полковником Олеська Тяплушкіна²⁶. Нам не вдалося дізнатися про діяльність цієї особи в наступний період, однак слід зазначити, що в роки визвольної війни гетьман призначав київськими полковниками лише досвідчених і близьких йому людей. Зокрема, в 1648—1649 рр. полковником був Михайло Кричевський, який героїчно загинув у бою під Лоевом, у 1649—1656 рр. — досвідчений воїн і дипломат Антон Жданович, з 1656 до 1659 р. — племінник гетьмана Павло Яненко-Хмельницький.

Брацлавський воевода А. Кисіль, який краще за інших представників польської влади знав про становище на Україні та настрої повсталых, 31 травня 1648 р. (за новим стилем) писав архієпископу гнезненському М. Лубенському, що Б. Хмельницький «Київ оголосив столицею. І хоч всі знатніші духовні і світські особи обох віросповідань залишили місто, він наказав населенню, яке залишилося, приготуватися до його приїзду»²⁷. З приводу цього твердження слід звернути увагу на таку обставину. Посилаючись на історичні традиції, Б. Хмельницький неодноразово називав Київ «містом столичним», «містом нашим столичним», «стародавньою столицею князів руських». Так, під час контактів з російським урядом гетьман наголошував на великому значенні єдності «старовинної Русі», на авторитеті таких київських князів, як Володимир, Ярослав, Всеволод Ярославович, Володимир Мономах²⁸. Але з різних причин резиденція гетьмана та вищі урядові установи як під час визвольної війни, так і після возз'єднання України з Росією знаходилися в Чигирині.

Події 1648 р. розвивалися так, що Б. Хмельницькому не довелося відвідати Київ ні влітку, ні восени. Але і в цей час бажання киян і гетьмана збігалися, про що свідчать численні факти. 7 червня 1648 р. севський воевода З. Леонтьев повідомляв у Москву, що у Києві, Чернігові та інших містах «та молва й желание есть, чтобы им всем быть под твоею царскою высокою рукою во хрестьянской вере, то нам, холопам твоим, подлинно ведомо ото многих людей»²⁹. Їх прагнення знайшло вияв у першому листі Б. Хмельницького до російського царя від 8 червня 1648 р., в якому він писав: «Зичили бихмо собі самодержцья господаря такого в своей земли, яко ваша царская велможност, православный хрестиянский цар...»³⁰.

²⁴ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора... М., 1875, с. XI—XV.

²⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., 1953. Т. II, с. 37.

²⁶ Там же, с. 39.

²⁷ Там же, с. 25.

²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1861. Т. III, с. 569.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 31.

³⁰ Там же, с. 33.

Б. Хмельницький прибув до Києва в грудні 1648 р., тобто вже після переможного походу козацького війська до Замостя. М. О. Максимович, порівнявши відомості, взяті з різних джерел, дійшов переконливого висновку, що Б. Хмельницький прибув із Замостя до Києва 17 грудня 1648 р.³¹ (за старим стилем). Ось як описував зустріч Б. Хмельницького з киянами її сучасник секретар королівського посольства до гетьмана В. М'яковський: «Весь парод, що вийшов з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами і вигуками, як Мойсея, рятівника і визволителя народу від польського рабства, бачачи в імені «Богдан» добру ознаку і називаючи його «богом даним». Єрусалимський патріарх Паїсій, вітаючи гетьмана, назвав його «світлим князем». На честь гетьмана стріляли з усіх гармат замку та міста. У місто він в'їхав через Золоті ворота»³². А вже згадуваний І. Ерлич, який також перебував тоді у Києві, зазначав, що кияни були раді гетьманові «в десять разів більше, ніж будь-якому своєму воеводі, і честь йому більшу віддавали»³³. Спогади учасників зустрічі, а також матеріали про неї, що не дійшли до нас, широко використав Феофан Прокопович при написанні свого твору «Милость божия Украинну от неудов носимых обид людских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск запорожских гетмана свободившая и дарованными ему над ляхами победою возвеличившая на незабвенную толиких его щедрот память репрезентованная в школах киевских 1728 лета». Його опублікував М. Максимович³⁴. Можливо, в творі використано якщо не зміст, то форму прочитаних студентами колегії згадуваних орацій та акламацій.

Так, четверта дія пієси починається ремаркою: «Хмельницький со торжеством на Украинну возвратился в Киев, при вратах торжественных благодарит бога за толикие победы; дети украинские, во училищах киевских учащиеся, его приветствуют, потом і козаки через писаря толикой ему славі вишнуют».

Того самого дня гетьман був на службі, яку провів єрусалимський патріарх Паїсій. Останній благословив Б. Хмельницького на «війну з ляхами». Протягом кількох наступних днів Б. Хмельницький вів таємні бесіди з патріархом, який згодом виїхав до Москви³⁵.

До речі, Б. Хмельницький ще у вересні 1648 р., дізнавшись про перебування у Молдавії патріарха Паїсія, який мав намір їхати через Україну до Москви, надіслав для його супроводу досить великий загін козаків на чолі з полковником Силуяном Мужилівським. Прибувши до Києва, патріарх Паїсій чекав гетьмана. Про зміст їх бесід можна певною мірою дізнатися з висловлювань Паїсія та С. Мужилівського під час перебування в Москві на початку 1649 р. Так, патріарх заявив російським урядовцям, що Б. Хмельницький послав його і С. Мужилівського в Москву «о твоём государевом великом деле заодно»³⁶. С. Мужилівський зазначив, що тільки разом з Паїсієм він повинен зустрітися з царем, бо «на патриархе и на нем, полковнике, в том деле много належит», а інакше йому тих справ «объявити не возможно, потому на те ево дела свидетелем будет он, патриарх»³⁷. Очевидно, основним пи-

³¹ Максимович М. А. Собр. соч., т. I, с. 415.

³² Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 109.

³³ Letopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. t. I, s. 72.

³⁴ Максимович М. А. Собр. соч., т. I, с. 486—509.

³⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 109—110.

³⁶ Там же, с. 85.

³⁷ ЦДАДА СРСР, ф. Сибірський приказ, «Разбитые столбцы», стовп. 273—287, арк. 31, 33.

танням, яке обговорювали гетьман з патріархом, було возз'єднання України з Росією³⁸.

У літературі вже висвітлювалося питання про перше українське посольство до Москви, яке очолювали Паїсій і Силуян Мужилівський³⁹. Додамо лише, що воно не випадково виїхало саме з Києва. Адже тут у грудні 1648 р. гетьман разом з певним колом осіб обговорював питання про возз'єднання України з Росією, яке внаслідок несприятливої на той час міжнародної обстановки було остаточно розв'язано лише через кілька років. Отже, перебуваючи у Києві, Б. Хмельницький виступав не від імені вузької групи людей, а від тих прогресивних сил, які об'єдналися у боротьбі проти іноземного поневолення. Урочиста зустріч киянами гетьмана у грудні 1648 р. свідчила про патріотичну атмосферу, яка охопила жителів столичного міста, що сприяло прискоренню розв'язання ряду проблем, зокрема таких, як необхідність продовжувати визвольну боротьбу, а також остаточно вирішити питання про возз'єднання України з Росією.

Збереглися свідчення про те, що до гетьмана під час його перебування в Києві зверталися жителі міста для вирішення різних питань. Напевно, деякі з них він розв'язував одразу, без додаткових письмових розпоряджень. Ті ж документи, які дійшли до нас, проливають світло на певні аспекти діяльності гетьманського уряду в той час.

Зокрема, один з таких документів датований 21 (31) грудня 1648 р. Це лист Б. Хмельницького до віленського підкоморія Іларія Чижа з приводу того, що під Биховом «своевільні купи під назвою нашого Війська Запорізького» завдали збитків підканцлерові Великого князівства Литовського. Однак у зв'язку з цим у Бихові були ув'язнені й київські купці, що привезли туди на продаж свої товари. «Я дуже прошу, — писав гетьман, — щоб київських міщан і купців було негайно звільнено з їх пожитками, як людей шевинших»⁴⁰.

У Києві Б. Хмельницький видав ряд універсалів. Так, за універсалом від 22 грудня 1648 р. села Вишеньки, Великі та Малі Дмитровичі, що раніше належали київському судді Гуменицькому, передавалися київському нічому монастирю Флора і Лавра, а за універсалом від 28 грудня село Підгорець — Печерському жіночому монастирю⁴¹.

Перебуваючи в Києві, Б. Хмельницький зустрічався з відомими на той час діячами науки і культури, про яких був високої думки. Так, професор Києво-Могилянської колегії Феодосій Сафонович, за його словами, «искусен муж и премудр и на всяко дело вере нашей благочестивой потребен»⁴², а відомого історика, ректора і професора цієї ж колегії Інокентія Гізеля гетьман називав «пречесним», який «послужил много церкви божией учением и за веру много пострадал...»⁴³.

У ході визвольної війни швидко зростало значення Києва як політичного центру українських земель, що добре розумів Б. Хмельницький. Недаремно під час переговорів з королівськими послами у Переяславі 24 лютого 1649 р. (за новим стилем) він заявив: «Київ — моє місто, я пан воевода київський. Бог мені дав його за допомогою моєї шаблі, більше про це не слід говорити»⁴⁴. Цим самим гетьман рішуче відхилив будь-які домагання польських властей щодо відновлення їх пану-

³⁸ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 93.

³⁹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. К., 1959, с. 133—144.

⁴⁰ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 87.

⁴¹ Там же, с. 88—89.

⁴² Там же, с. 351.

⁴³ Там же, с. 356.

⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 111.

вання в місті. Заява гетьмана, як свідчили факти, не розходилася з прагненням киян.

За угодою, що діяла на час переговорів у Переяславі, польські і литовські війська не повинні були вступати в межі Київського воєводства. Київський воєвода мав бути за походженням з руських (українців), православної віри, щоб не переслідував православних, не руйнував їх церков. У місті могли залишатися й католицькі монастирі та костьоли, «але, щоб ніколи не було цих отців-єзуїтів, яких на злість руським школам посадив київський воєвода, що привело до великої колотнечі»⁴⁵.

У 1649 р. жителі міста взяли безпосередню участь у військових діях, поповнивши загони українських козаків. В «отписке» севських воєвод З. Леонтьєва і Н. Кирилова, надісланої у Москву у травні 1649 р., яка «государю чтена и боярам», зазначалося, що з міст і сіл «люди конные и пешные» пішли з Б. Хмельницьким у похід. У Києві «остались только самые старые люди да самые малые»⁴⁶. Збереглися відомості про те, що у травні 1649 р. Б. Хмельницький знову побував у Києві та на його околицях⁴⁷.

У літературі вже розкрито хід військових дій у 1649 р., що закінчилися підписанням у серпні так званого Зборовського договору⁴⁸. 7 (17) серпня під Зборовом гетьман від імені Війська Запорізького висунув ряд вимог, які безпосередньо стосувалися Києва, а саме: київський митрополит за стародавнім звичаєм разом з усім руським духовенством має підлягати тільки константинопольському патріарху; всі церкви, захоплені уніатами, повинні бути повернуті православним; у Києві та інших українських містах не повинні проживати єзуїти і католицьке духовенство: всі земські, гродські і міські посади мають зайняти православні; київський митрополит разом з двома православними єпископами могли засідати в сенаті⁴⁹. Все це, безумовно, сприяло зростанню ролі Києва не тільки на Україні, а й за її межами.

Згідно з договором був складений 40-тисячний реєстр Війська Запорізького, до якого вперше офіційно записано понад 500 киян. Київ, як і раніше, залишався воєводським центром. Його воєводою став уже згадуваний православний магнат Адам Кисіль, що одержав відповідні повноваження від короля. А. Кисіль разом з своєю адміністрацією перебував у «замку», тобто старій воєводській резиденції. Туди для обговорення з ним різних питань неодноразово приїздив Б. Хмельницький. Зокрема, 8—15 листопада 1649 р. воєвода і гетьман вели переговори про виконання Зборовського договору. А. Кисіль зажадав від Б. Хмельницького, щоб той «задоров чинить не велел» и «унимал» від цього населення України. За це він обіцяв добитися схвалення сеймом усіх статей договору. Однак водночас воєвода вимагав, щоб гетьман дозволив королівським урядовцям повернутися на Україну і відновив їх права. Б. Хмельницький відмовився це зробити до затвердження сенатом Зборовського договору. До речі, тоді ж у гетьмана були посланці Вишневецького «с большим прошенъем» пустити в його маєтності урядовців — «християн же, а не ляхов». Проте Б. Хмельницький відхилив їх домагання на тій самій підставі⁵⁰. На честь гетьмана А. Кисіль влаш-

⁴⁵ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 103—107.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 201.

⁴⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 666.

⁴⁸ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією, с. 157—169.

⁴⁹ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 128—130.

⁵⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 276—277.

тував обід. Через три дні воевода і козацькі послы виїхали до Варшави на засідання сейму⁵¹.

8 листопада гетьман видав у Києві універсал про затвердження Івана Скиндера чернігівським війтом. Цей документ певною мірою свідчив про відносини між гетьманською владою і містами, що мали магдебурзьке право. 12 листопада Б. Хмельницький видав універсал, яким забороняв завдавати збитки лісам Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Збереглися також тоді ж написані його лист королю Яну Казиміру і наказ козацьким послам, що брали участь у роботі сейму⁵². З Києва Б. Хмельницький повернувся до Чигирина, де його вже чекали російський посол Григорій Неронов, а також послы кримського хана і литовського гетьмана Радзівілла⁵³.

На початку 1650 р. гетьману знову довелося побувати в Києві. Про цей приїзд Б. Хмельницького до міста путивльські воеводи С. Прозоровський та І. Чемоданов повідомляли в Посольський приказ. За їх свідченнями, 24 лютого Б. Хмельницький з усіма полковниками, сотниками і «лутчими людьми» (всього 3 тис. чол.) прибув до Києва для зустрічі з А. Киселем, митрополитом С. Косовим і козацькими послами М. Нестеренком та І. Переяславцем, що повернулися з Варшави, де сейм затвердив Зборовський договір. Однак учасники сейму прибули лише 3 березня, причому Киселя супроводжували 500 польських воїнів. Дізнавшись про це, гетьман видав розпорядження залишити в місті з воеводою лише 100 солдатів. 5 березня гетьман з полковниками і сотниками зустрівся з А. Киселем у його «дворе», тобто в замку. На честь затвердження сеймовою угодою «хрест цілували» і було влаштовано салют. У Києві гетьман також прийняв послів кримського хана. Піддядчий Тимофій Мосалітінов повідомив путивльським воеводам, що чув від полковників і сотників про бажання гетьмана відрядити своїх послів до Москви⁵⁴. Б. Хмельницький перебував у Києві до 12 березня.

І на цей раз під час перебування в місті гетьман не обмежувався зустрічами з високопоставленими особами. Він видав кілька універсалів на володіння окремими селами, надіслав листи польському королю про збереження прав православної церкви, кам'янецькому старості Петру Потоцькому з вимогою не допускати порушень мирної угоди, інструктував козацьких послів, що їхали до Варшави. Між іншим Б. Хмельницький повідомляв короля, що у Києві в присутності А. Киселя і «всієї шляхти тутешнього воеводства» були суворо покарані «злочинці», які вже після укладення миру вбили кількох урядників, і просив звільнити київських купців Івана Тетеревка і Петра Котовича⁵⁵. Король дав відповідне розпорядження⁵⁶.

Як відомо, до складу посольства, яке відвідало Варшаву, входив київський митрополит С. Косов. Гетьман і козацька старшина знали про його симпатії до польських властей і були дуже незадоволені цим. Перед від'їздом до Варшави гетьман наказував митрополиту відстоювати всі пункти Зборовської угоди, бо «ты, отче митрополите, если в тех наших речах заданных не будеш стоять на ляхов, и аще бы инако попысана наш совет переменить и на что новое изволити над нашу

⁵¹ Там же, с. 265.

⁵² Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 146, 148—149, 151—152.

⁵³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 294.

⁵⁴ Там же, с. 352—354.

⁵⁵ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 155—160.

⁵⁶ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965, с. 337—338.

волю, то конче будеш в Днєпрє»⁵⁷. Слід зазначити, що на засіданнях сейму С. Косов виступав на підтримку Зборовської угоди.

Київські монастирі прагнули заручитися підтримкою гетьмана, і, в свою чергу, останній часто ставав на їх захист. Наприклад, 12 листопада 1649 р., перебуваючи в Києві, Б. Хмельницький заборонив козакам сіл Глеваха, Малютінка, Юр'ївка завдавати збитків і навіть заїжджати в ліси Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря⁵⁸. У квітні 1650 р. Київський Пустинно-Микільський монастир одержав від гетьмана універсал, за яким міщани Максимівки і Городища, що належали йому, мали відбувати «послушенство»⁵⁹. Ченцям цього монастиря він надав виняткове право перевозу вантажів і людей через р. Рось⁶⁰.

Гетьман підтримував постійні зв'язки з воеводою А. Киселем. Крім уже згаданих двох зустрічей у Києві, Б. Хмельницький вів з ним переговори в Черкасах у червні 1650 р. і в липні того ж року в Ірклієві. До того ж вони підтримували контакти шляхом листування. Фактично київський воевода не мав реальної влади. Навіть у Москві було відомо, що А. Кисіль «в Києве живєт в великом страхованьє, а расправных пикаких дел чинить не смеет». Козаки навіть погрожували його «посадить в воду», але митрополит умовив їх цього не робити. Кисіль хотів виїхати з Києва, але козаки його не випускали, про що знав Б. Хмельницький⁶¹. Наприкінці 1650 р. відносини між київськими козаками і воеводою ще більше загострилися. Кисіль був змушений виїхати в Гошу⁶².

Зборовський договір виявився недовговічним. Вже навесні 1651 р. польські війська почали наступ на українські землі, підвладні гетьманській адміністрації. Хід тогочасних подій вже відомий. Зазначимо лише, що, як свідчать документи, кияни взяли активну участь не тільки у воєнних діях, а й доставляли козакам продовольство, шаблі, порох, олово тощо⁶³.

1651 р. приніс багато тяжких випробувань народним масам України. Відомо, що в найвідповідальніший момент битви під Берестечком хан несподівано відвів свої війська і захопив у полон Б. Хмельницького. Козацька армія зазнала там відчутної поразки. Визволившись з полону під Паволочю, гетьман одразу енергійно взявся за організацію боротьби з польськими військами. У документах є згадка, що в липні Б. Хмельницький з Паволочі «поехал в Киев молитца»⁶⁴ і приділив велику увагу обороні міста. Справа в тому, що тоді з півночі на Київ з боями наступала армія під командуванням Януша Радзівілла. 3 липня Б. Хмельницький скликав у Києві раду, на якій було вирішено звернутися до російського царя з проханням прийняти українські землі під свою владу. Водночас поблизу міста зосереджувалися козацькі полки і будувалися нові укріплення («крепили осаду»)⁶⁵.

⁵⁷ ЦДАДА СРСР, ф. Посольський приказ. Сношення России с Польшей, 1650 р., спр. 1, арк. 297.

⁵⁸ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 148.

⁵⁹ Там же, с. 166.

⁶⁰ Там же, с. 183—184.

⁶¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 340.

⁶² Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., с. 361—367.

⁶³ Там же, с. 430.

⁶⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., 1953. Т. III, с. 97, 125.

⁶⁵ Там же, с. 96.

Згодом полковник Антон Жданович повідомив гетьману у Корсунь, що мав з польськими військами не один бій, але до Києва їх все ж не допустив. Проте до нього звернулися київський митрополит С. Косов і печерський архімандрит Й. Тризна з «большим прошением», щоб козаки відступили, бо армія Радзівілла сильніша за них, а капітуляція нібито врятує місто від руйнування. Косов вирішив просити Радзівілла церков не знищувати і жителів «сечь не велел, потому что они, духовного и светского всяких чинов люди, в подданстве и всей его королевской воле быти хотят». Отже, митрополит і архімандрит робили все можливе для здачі Києва ворогам і без всяких підстав говорили від імені його населення. А. Жданович виконав прохання митрополита і відвів козаків на дві милі від міста.

Дізнавшись про це, Б. Хмельницький негайно надіслав листа А. Ждановичу, в якому писав, що той за самовільні дії буде покараний «войсковым караньем», оскільки «самой стольной город, и церкви божиин, и святые мощи, откудава православная христианская вера зачалась и возсияла, яко солнце выдал в лятские в еретические руки на пруганье». Він наказав полковнику негайно зайняти оборонні рубежі навколо Києва. Крім того, на допомогу йому було послано Уманський і Білоцерківський козацькі полки. Піддячий Розрядного приказу Григорій Богданов, який був тоді при гетьмані, повідомляв, що козаки вчинили героїчний опір військам Радзівілла. Під час битви майже все населення залишило місто, «по улицам и на перевозах теснота была большая... А в Киеве города и крепостей никаких нет и в осаде сидеть от воинских людей негде»⁶⁶. Ворог усе ж захопив Київ 24 липня 1651 р.

Митрополит С. Косов разом з іншими духовними особами залишився в місті. Зберігся його лист до командування польсько-литовських військ, в якому висловлювалася подяка загарбникам за «визволення» від майже чотирирічної козацької неволі. С. Косов передав 25 тис. влотих на утримання литовських військ, що перебуватимуть у Києві⁶⁷. Зрозуміло, вороже командування не зважило на його прохання і дало дозвіл на нещадне пограбування церков і монастирів, зокрема Софії—резиденції самого митрополита⁶⁸.

Після того, як війська Радзівілла зайняли Київ, бої продовжувалися на його околицях, у тому числі на берегах р. Либідь. Литовські загопи в кінці серпня вирвалися з фактичного оточення і рушили на з'єднання з польськими військами, що перебували під Білою Церквою, де тоді розгорталися основні воєнні дії. Разом з литовськими загонами, щоб уникнути покарання за свою зраду, з Києва втекли С. Косов і Й. Тризна. Отже, у 1651 р. населення міста не підтримало зрадницької політики митрополита, а фактично стало на бік Б. Хмельницького, тобто рішуче виступило проти зазіхань іноземних завойовників. Такої ж позиції воно дотримувалося і в наступні роки.

18 (28) вересня 1651 р. у Білій Церкві підписано договір, умови якого були значно тяжчими, ніж Зборовського. Адже кількість реєстрових козаків зменшувалася до 20 тис., причому вони могли жити лише у королівських маєтностях Київського воеводства. У новому договорі також зазначалося, що «Київ є місто столичне і судове; в ньому мусить бути записано до реєстру якнайменше козаків». Православні церкви, монастирі і Київський колегіум залишалися «при попередній свободі,

⁶⁶ Там же, с. 114—115.

⁶⁷ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., с. 579—580.

⁶⁸ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 130—131.

згідно із стародавніми правами», однак вважалися недійсними розпорядження гетьмана на право володіння окремими маєтностями у Києві⁶⁹.

Вже під час літніх боїв населення України, у тому числі й кияни, дедалі частіше висловлювали бажання бути в складі Росії, щоб пліч-о-пліч з російськими братами дати гідну відсіч ворогам⁷⁰. Відповідні заходи в цьому напрямі здійснював і гетьман Б. Хмельницький. У листі путивльському воеводі, надісланому з-під Білої Церкви 8 вересня, тобто в день оголошення перемир'я, він зазначав, що майбутній договір «так знаєм, же нам і вірі нашой православної не зичет нічого доброго», і покладав усю надію на царську ласку. До Москви було відправлене посольство на чолі з полковником С. Савичем⁷¹.

Розпочався новий етап розвитку українсько-російських відносин. У цей час, як і раніше, більшість киян підтримували політику Б. Хмельницького щодо возз'єднання України з Росією. І лише окремі діячі дотримувалися протилежних поглядів. До них належав київський митрополит С. Косов. На початку березня 1652 р. він послав до Москви «чорного попа» Києво-Печерського монастиря, який всупереч реальній дійсності заявив там: «А мир де у поляков с черкасы част он (тобто митрополит. — Ф. Ш.), что будет крепок, потому что гетман Хмельницкий отнюдь с ними войну счянить ни за что не хочет»⁷². Є підстави вважати, що цю акцію С. Косов (разом з печерським архимандритом Й. Тризною) здійснив з метою дезінформувати російський уряд про становище на Україні.

Київ був сильно зруйнований військами Радзівілла. Очевидці розповідали, що бачили «всего извоеваного и разореного, и большую часть соженного от безбожных еретиков». Зокрема, від Братської церкви колегії залишилися голі стіни. Згоріло також 5 дерев'яних церков, а інші, як і всі монастирі, були повністю розграбовані. «И в Киеве де все пусто, жильцов никого нет, потому что разбежались»⁷³. Населення міста почало повертатися лише наприкінці 1651 р. Згодом до Києва прибув королівський воевода з гарнізоном. «А в Киеве ныне стоит Кисель, — повідомляли в Москву путивльські воеводи Ф. Хилков і П. Протасьев у березні 1652 р., — да с ним поляки и митрополит киевской Силвестр ныне в Киеве ж»⁷⁴. Багато збитків киянам завдавали польські війська, які, переправляючись на Лівобережжя, заходили в місто. Тому, керуючись не тільки воєнно-політичними розрахунками, а й захищаючи інтереси киян, гетьман у грудні 1651 р. писав А. Киселю, щоб польські війська переправлялися на Чернігівщину «вище Києва»⁷⁵. Вжити будь-яких більш дійових заходів для поліпшення становища жителів міста Б. Хмельницький тоді не міг внаслідок перебування на Україні польської адміністрації та обмеження своїх прав. Тільки після перемоги козацького війська під Батогом наприкінці травня 1652 р. значна частина України і Київ були очищені від іноземних поневолювачів.

Перебуваючи у військовому таборі під Кам'янцем-Подільським, 8 червня 1652 р. Б. Хмельницький видав універсал, в якому зазначалося: «Видечи ми великое спустошене міста Києва, которое обиватели тамошние от войска лядского понесли, теди ми тому запобігаючи, аби місто наше столечное и церкви божії при вірі нашой православної хре-

⁶⁹ Історія України в документах і матеріалах. К., 1941. Т. III, с. 225—226.

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 103—123.

⁷¹ Там же, с. 129.

⁷² ЦДАДА СРСР, ф. Сношения России с Польшей, 1652 р., спр. 1, арк. 194—195.

⁷³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 130.

⁷⁴ Там же, с. 208.

⁷⁵ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 239.

ствиянской вцале зоставали, виш менованое місто Киев беремо под оборону нашу, і тот універсал наш для вшелякое оборони оному даємо, суворо приказуючи, аби се жадеи не важил с товариства нашого до войска идучи і назад поворочаючи, на перевоз киевский і через місто Киев іти, і аби жадних становиск, ночлегов і понасов в оном не отпра-вовали. А хоч і з листом нашим хто-колвек туди посланий будет, теди не повинен он нічого вмишляти, опроч того що оному от нас в листі нашому доложено будет. А ежели би которий-колвел своевольник, легче поважаючи сей універсал наш, а вимисли якне неспотребние вмишляючи, кривди чинити в місті міл, такового кожного своеволника полковникови киевскому, а в небитности его, наказному позволяем шибеницею карати; і расказуем, жеби того постерегал, аби найменшое кривди міщане киевские ні от кого не поносили, іначей не чинячи...»⁷⁶

Значення цього універсалу для Києва в роки війни було важко переоцінити, адже після ліквідації на Україні шляхетсько-магнатської адміністрації авторитет і повноваження гетьмана зросли, отже, й видані ним розпорядження мали неухильно виконуватися.

Напевно, це був не єдиний універсал гетьмана місту. Так, збереглися свідчення про універсал від 28 січня 1653 р., за яким київські міщани звільнялися від сплати в казну 1000 злотих⁷⁷. У червні того ж року Б. Хмельницький видав універсал, яким суворо заборонив козакам і «обивателям» київського передмістя Приорки захоплювати «грунта і сіножати», що належали магістрату⁷⁸.

Однак контакти між гетьманом і киянами не обмежувалися згаданими фактами. Як уже зазначалося, населення міста підтримувало дії Б. Хмельницького, спрямовані на возз'єднання України з Росією. Вже у березні 1653 р. російський уряд одержав відомості про те, що «в Кieve и в иных городах за государевое многолетное здоровье бога молят и молебны поют з звонами, и ис пушек стреляют. А говорят то, чтоб де царское величество позволил их принять под свою государскую высокую руку»⁷⁹. 1 жовтня 1653 р. Земський собор прийняв рішення про те, щоб цар задовольнив прохання Б. Хмельницького і «велел их принять под свою государеву высокую руку»⁸⁰. У зв'язку з цим на Україну виїхало спеціальне посольство, очолюване боярином В. Бутурліним.

Торжества з нагоди возз'єднання України з Росією мали відбутися в Києві, про що повідомив російське посольство наказний каліницький полковник Іван Федоренко, який 3 грудня прибув у Путивль. «А крест де гетману целовать, — говорив він, — что им быть под государевою высокою рукою, в Кieve, в соборной церкви Софии премудрости божии, или в Печерском монастыре, или в Переяславе»⁸¹. Проте з різних причин вони були перенесені в Переяслав.

Возз'єднання України з Росією відкрило новий період в історії зв'язків, дружби і єднання двох братніх народів. Це позначилося і на становищі Києва — важливого вже на той час політичного, економічного і стратегічного центру українських земель, якому й надалі приділяли велику увагу гетьман Б. Хмельницький і російський уряд^{81а}.

⁷⁶ Там же, с. 265—266.

⁷⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878. Т. X, с. 632—633.

⁷⁸ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 290—291.

⁷⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 260.

⁸⁰ Там же, с. 406—407.

⁸¹ Там же, с. 437.

^{81а} Шевченко Ф. П. Київ у перший рік возз'єднання України з Росією. — УІЖ, 1980, № 2, с. 59—64.

Ще під час переговорів у Москві про принципи возз'єднання України з Росією Б. Хмельницький запропонував для посилення обороноздатності Києва ввести сюди російські війська. 23 лютого 1654 р. до міста прибули російські вояводи із значним добре озброєним гарнізоном. З активною участю населення вони за короткий час збудували тут нову фортецю, яка викликала захоплення сучасників. Йї падалі гетьман постійно цікавився станом оборони Києва як українськими, так і російськими військами. 16 травня 1654 р. він писав цареві про те, що козацькі війська зосереджуються на Правобережжі, оскільки надійшли відомості про намір ворога знову наступати, і просив «с ратью Шереметьєва до Києва вскорі присылать для супротивления неприятелю вашего царского величества ляхом»⁸². А через місяць Б. Хмельницький повідомив царя, що одержав його листа про прибуття в Київ «многих ратных людей», яких очолював князь Олексій Трубецькой⁸³.

29 червня до міста приїхав і Б. Хмельницький, який мав «есми разговор» з російським воеводою Андрієм Бутурліним про те, що ратним людям і козакам «оберегати и землю нашу или на ляхов итти в Польскую землю»⁸⁴. У Києві та поблизу нього Б. Хмельницький перебував з військами до кінця серпня. Звідси в липні він направив до Москви своїх посланців на чолі з Кирилом Якименком⁸⁵. Тут гетьман видавав універсали, давав різні розпорядження, вів листування з російським урядом тощо. Таким чином, під час перебування Б. Хмельницького у Києві місто фактично стало столицею України.

Влітку 1655 р. перед походом у Галичину козацькі і російські війська зосереджувалися в Києві та на його околицях. У цей час Б. Хмельницький обговорив план його здійснення з російським боярином В. В. Бутурліним⁸⁶. Гетьман підтримував тісні зв'язки з київськими воеводами, повідомляв їм про становище як на Україні, так і за кордоном. Зокрема, збереглися його листи до Ф. Волконського і А. Бутурліна⁸⁷.

Б. Хмельницький виступав проти присутності царських воевод в українських містах, за винятком Києва. Перед смертю він заявив російському послу: «Быть воеводам в одном городе Киеве для того, чтобы все окрестные государи ведали их подданство под высокую руку царскую величества, что в стародавней столице великих князей российских воеводы царского величества...»⁸⁸

Однак діяльність Б. Хмельницького як гетьмана Війська Запорізького, безумовно, не обмежувалася питаннями зміцнення обороноздатності Києва. Вище вже згадувалося про універсал, виданий гетьманом Києву влітку 1652 р. Його основні положення були підтверджені в універсалі від 3 червня 1653 р.⁸⁹ Гетьман не лише відстоював права населення міста, а й добивався їх розширення. У листі до царя Олексія Михайловича 25 квітня 1654 р. Б. Хмельницький від свого імені та всього Війська Запорізького просив «права і привілея і волности їх (мешканців Києва. — Ф. Ш.) древние, з віков їм от благочестивых княжат і панов российских і от королев полских падание утвердить і при всіх тіх судах і волностях права майдебурского оставит, как і сперва за короля полского міли». Він вважав, що цей крок царя з радістю

⁸² Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 344—345.

⁸³ Там же, с. 359.

⁸⁴ Там же, с. 366.

⁸⁵ Там же, с. 366—367.

⁸⁶ Там же, с. 434.

⁸⁷ Там же, с. 417—418, 510—511, 542.

⁸⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, с. 569.

⁸⁹ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 291—292.

зустрінуть не тільки жителі міста, а й «мир ввес християнський с того утішася...»⁹⁰

Права шаселення українських міст Б. Хмельницький відстоював і в листі до царя від 17 лютого 1654 р. Саме на основі цього листа були складені «Березневі статті», якими регламентувалися порядки на Україні. Однак, як зазначалося в гетьманському універсалі від 26 листопада 1655 р., інколи від київських міщан надходили скарги про те, що їм «велике пренагабане і докуки поносят, чого ми болш не хотячи слухат, оний маестрат киевский і всіх месчан тамошних при ласци нашей заховавши, од всіляких непотребних датков и даваня подвод увольняем, сурово напоминаючи, аби се жадеи з козаков товариства нашего і вшелякое кондиції людей, за оказанем сего листу нашего, на помененних ани подвод, ани чобот і ланцох і інших вимислов витягати не важил...». Поручників прав киян, навіть з числа тих, що «з пірначами наехавши», тобто з полковничими ознаками влади, київський магістрат міг без відома гетьмана «срокго карат». Контроль за виконанням цього універсалу покладался на київського полковника⁹¹.

Для знешкодження і ослаблення опозиції з боку вищого київського духовенства гетьман вжив ряд заходів, у тому числі добився, що у «Березневих статтях» 1654 р. було записано: «Митрополиту и всем духовного чину людям на маетности их, которыми они ныне владеют», цар велів видати свою «государскую грамоту»⁹².

З деякими монастирями у гетьмана склалися дружні взаємовідносини. Так, на кошти Б. Хмельницького у 1655 р. був покритий міддю і позолочений верх церкви Михайла у Михайлівському Золотоверхому монастирі. До його «поминальника» вписано «род Богдана Хмельницького»⁹³. З пошаною ставився гетьман до Братського монастиря, при якому існувала Києво-Могилянська колегія — перший на Україні вищий навчальний заклад.

Прихильне ставлення Б. Хмельницького до православного духовенства пояснювалося, насамперед, тим, що церква у той час всіляко виправдовувала і захищала існуючий лад. До того ж у ході визвольної війни 1648—1654 рр. її учасники рішуче виступали проти утисків шляхтою і магнатами православної церкви.

Таким чином, життєвий шлях і діяльність видатного сина українського народу гетьмана Війська Запорізького Б. Хмельницького були тісно пов'язані з Києвом. Прогресивний політичний діяч свого часу, Б. Хмельницький не міг стояти осторонь подій, що відбувалися в місті, не враховувати його значення в історії українського народу, не сприяти збереженню і примноженню слави Києва.

Ф. П. Шевченко

КИЕВ В ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО

Резюме

Жизненный путь и деятельность славного сына украинского народа гетмана Войска Запорожского Богдана Хмельницкого тесно связаны с Киевом. Прогрессивный политический деятель своего времени, он понимал значение этого города в истории Украины и способствовал укреплению его обороноспособности и славы.

⁹⁰ Там же, с. 342.

⁹¹ Там же, с. 460—461.

⁹² Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 562—563.

⁹³ Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. М., 1896. Вып. II, с. 248—249.

ПОВІДОМЛЕННЯ

3 історії селянства України

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В РОБОТІ ПЕРШОЇ ВСЕСОЮЗНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ І КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВОЇ ВИСТАВКИ

П. Х., БІЛИЙ (Полтава)

Яскравою сторінкою до літопису дружби народів СРСР ввійшла перша Всесоюзна сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка (ВСГВ). У затвердженому Всеросійським ЦВК відповідному положенні від 19 жовтня 1922 р. зазначалося, що вона має дати уявлення про розвиток сільського господарства і кустарної промисловості в країні, ознайомити широкі маси трудящих з досягненнями передової науки і практики. В. І. Ленін у привітанні її учасникам 14 листопада 1922 р. писав: «Надаю дуже великого значення виставці; певен, що всі організації подадуть їй повну допомогу. Від душі бажаю найкращого успіху»¹.

У роботі ВСГВ взяли участь усі братні радянські республіки. На Україні підготовка до неї почалася восени 1922 р. 15 листопада Президія ВУЦВК ухвалила рішення про створення при Наркомземі республіки виставочного комітету на чолі з наркомом І. Ю. Клименком². Постановою від 21 листопада 1922 р. РНК УСРР зобов'язала всі установи й організації України взяти участь у підготовці до ВСГВ. Губернським економічним нарадам було запропоновано створити місцеві виставочні комітети. Раднарком республіки звернувся до Головного виставочного комітету (Головвиставкому) з проханням відвести УСРР у павільйонах місце, яке б «відповідало її значенню в загальнофедеративному сільському господарстві». Участь у ВСГВ уряд України вважав справою надзвичайної державної ваги³.

ЦК РКП(б)У здійснював керівництво підготовкою до виставки через комуністичні фракції у ВУЦВК, РНК УСРР, Українській економічній Раді, Укрвиставкомі та губернські партійні комітети. Проте в перші місяці 1923 р. за браком коштів та через деякі інші причини підготовка до участі у ВСГВ на місцях посувалася повільно. У зв'язку з цим ЦК РКП(б) прийняв постанову, зміст якої було викладено в листі до партійних організацій від 30 березня 1923 р. У ньому, зокрема, підкреслювалася необхідність доводити переваги колективних форм господарювання перед дрібними селянськими господарствами. ЦК РКП(б) висунув також завдання щодо посилення партійного керівництва підготовкою до виставки, зміцнення складу виставочних комітетів⁴.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 45, с. 285.

² Бюллетень Украинского комитета Всероссийской сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки (далее — Бюллетень Укрвиставкома), 1923, № 1, с. 9.

³ Там же, с. 8.

⁴ Известия ЦК РКП(б), 1923, № 6, с. 79.

Виконуючи вказівки ЦК РКП(б), партійні організації України вирішили скликати районні селянські конференції для обговорення питань, пов'язаних з підготовкою до виставки⁵.

Питання про хід підготовки до ВСГВ розглядали на своїх засіданнях губернські, окружні й районні комітети партії та партійні осередки⁶. Під керівництвом партійних організацій місцева преса, радянські органи, виставочні комітети розгорнули широку роз'яснювальну й організаційну роботу. Так, орган Полтавського губкому КП(б)У і губвиконкому — газета «Голос труда» систематично публікувала матеріали про ВСГВ. Зокрема, в ній було надруковано статтю члена ВЦВК, безпартійного російського селянина Михайла Фоміна, який писав, що виставка стане оглядом усього того, чим пишаються радянські республіки, святом визволеної землі, вільних народів⁷. У волостях і селах України створювалися комітети сприяння проведенню ВСГВ. Було вирішено організувати районні виставки з метою відбору кращих експонатів на ВСГВ. Ця робота була складною і копіткою. Досить сказати, що лише з Донецької губернії в червні 1923 р. було відправлено до Москви 4 ешелони експонатів⁸.

ЦК КП(б)У спільно з ВУЦВК і РНК УСРР розробив план комплектування і відправки екскурсій на виставку. Передбачалося послати на ВСГВ 15 тис. чол., у тому числі — 2,5 тис. членів комнезамів, 1500 агрономів, учителів і сільських комсомольців, 2200 робітників і 3300 чол. — за поданням Головополітосвіти та штабу Українського військового округу⁹. Будівництво республіканського павільйону, перевезення експонатів і екскурсантів вимагало значних матеріальних затрат, які для республіки в той час були непосильні. Близько 40% їх взяла на себе РСФРР. Лише на транспортування людей і вантажів Головвиставком виділив 150 тис. крб.¹⁰

Контроль за ходом спорудження павільйонів здійснював ЦК РКП(б). Коли будівельні роботи були ще в розпалі, майбутню ВСГВ відвідали М. І. Калінін та В. В. Куйбишев¹¹. Особливий інтерес вони виявили до павільйонів союзних республік.

Постановою ЦВК СРСР від 17 серпня 1923 р. Всеросійська виставка була перейменована в «першу сільськогосподарську і кустарно-промислову виставку Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹². 19 серпня відбулося її урочисте відкриття. На ВСГВ були представлені всі союзні й автономні республіки, 11 автономних областей і 50 губерній. У той же день на її приміщенні піднято червоний прапор з написом «СРСР», пролунав артилерійський салют і відбувся урочистий мітинг, почесним головою якого було обрано В. І. Леніна¹³. Роботу виставки докладно висвітлювала газета «Правда».

Павільйони ВСГВ розміщувалися за галузевим і територіальним принципом. Галузеві павільйони були всесоюзними. У їх створенні

⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1425, арк. 54.

⁶ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 61, арк. 106; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 175, арк. 6, 9; Самофалов В. М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963, с. 203.

⁷ Голос труда, 1923, 1 берез.

⁸ Правда, 1923, 27 лютого.

⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1425, арк. 54; ЦДАЖР УСРР, ф. 27, оп. 4, спр. 6452, арк. 353; Бюллетень Укрвиставкома, 1923, № 3, с. 67.

¹⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 27, оп. 4, спр. 2, арк. 87; спр. 452, арк. 6, 7; Бюллетень Укрвиставкома, 1923, № 3, с. 67.

¹¹ Правда, 1923, 6 мая.

¹² Вестник ЦИК, СНК и СТО СССР, 1923, ст. 54.

¹³ Правда, 1923, 21 авг.

брали участь усі республіки. У павільйоні «Рослинництво», наприклад, демонструвалися різні сорти зернових культур. Для порівняння поряд виставлялися сорти проса з Красноярської, Пермської, Омської, Кубанської та інших губерній і областей РСФРР, а також з Туркестану й України. Лише одна Харківська дослідна станція демонструвала 16 сортів цієї культури¹⁴. У павільйоні «Тваринництво» відвідувачі могли побачити різні породи великої рогатої худоби. Експонувалися також коні, вівці, свині. Учасники виставки з України показали 66 голів великої рогатої худоби, 39 — коней, 36 — овець, понад 20 — свиней. Більш як 100 експонатів одержали премії, в тому числі 12 перших¹⁵. Особливу увагу відвідувачів привертали вівці й велика рогата худоба сірої степової породи, доставлені із заповідника «Асканія-Нова». Представники з УСРР демонстрували свої експонати також у павільйонах меліорації, землевпорядкування, ветеринарії, бджільництва, рибальства, лісництва, шовківництва та ін.

ВСГВ відіграла значну роль у пропаганді ленінського кооперативного плану. Вона допомогла трудящим республіки обмінятися досвідом колгоспного будівництва. На ВСГВ було представлено всі види кооперації й різні її організації. Вукоопспілка, зокрема, завоювала почесний диплом 1-го ступеня, а «Сільський господар» — диплом 2-го ступеня¹⁶. На виставці було показано зразкове господарство і побут комуні «Червона зоря» (Вовчанський повіт Харківської губернії). Її було відзначено почесним дипломом¹⁷.

Крім участі в загальносоюзних, Україна мала й окремий павільйон, у якому в комплексі було показано природні умови республіки, її господарство, культуру та побут трудящих. Художнє панно над входом до павільйону зображувало робітника й селянина з серпом і молотом у руках — символами їх непорушного союзу. В ньому демонструвалася типова садиба полтавського селянина. Українці, в свою чергу, могли побачити в павільйонах інших республік російське село, башкирську і чуваську садибу, бурятську і хакаську юрти, киргизькі кибитки, чуми лопарів, ненців, остяків, житла узбеків, якутів тощо.

Виставка наочно продемонструвала, яку величезну роль у розвитку економіки країни, у підвищенні добробуту селян має змика міста і села, соціалістичної промисловості й сільського господарства, міцний союз робітничого класу і селянства. Екскурсанти на власні очі могли побачити, що дають трудящим села машинобудівні заводи Москви, Петрограда та інших промислових центрів Російської Федерації. Широко було представлено й промисловість України, насамперед сільськогосподарське машинобудування. Харківський завод «Серп і молот», наприклад, експонував молотарки, віялки, соломорізки, просорюшки; елісаветградський «Червона зірка» — молотарки, віялки, жатки; Одеський завод ім. Жовтневої революції — плуги тощо. Найбільшу увагу, звичайно, привертали перші вітчизняні трактори. Петроградський завод «Більшовик» уже випускав на той час потужні 75-сильні машини, які використовувалися й на цукрових плантаціях колективних господарств України. Іншого типу трактор виготовляли машинобудівники Запоріжжя й Великого Токмака¹⁸. 12-сильний «Запорожець» під час ви-

¹⁴ Общий каталог выставки. М., 1923, с. 18, 42.

¹⁵ Украина на первой Всесоюзной сельскохозяйственной выставке в Москве 19 августа — 21 октября 1923 года. М., 1923, с. 53—58.

¹⁶ Там же, с. 18—20.

¹⁷ Там же, с. 41; Общий каталог выставки, с. 149.

¹⁸ Промышленность и торговля, 1923, № 42—43, с. 20—21; Исторические записки, 1953, № 44, с. 56; Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. К., 1970, с. 82, 83, 650.

пробувань перед екскурсантами набрав найбільшу кількість очок. Йому було присуджено диплом 1-го ступеня «за оригінальну конструкцію стосовно умов СРСР при хорошому складанні, високій продуктивності і чудових тягових даних»^{19–20}. Для контрасту поряд з новими машинами було виставлено й старі знаряддя: рало, однолемішний плуг та ін.

Делегати від УСРР взяли участь загалом у роботі 25 павільйонів ВСГВ. Вони представили близько 15500 експонатів, 230 моделей, 200 колекцій, 15 художніх панно, 2000 фотографій, 1375 графічних зображень, близько 1 тис. назв книжок, брошур, журналів і газет. На виставку прибули представники майже від 300 установ і організацій республіки, близько 150 селянських господарств. Українська СРР одержала почесний диплом найвищого ступеня — «за повноту і яскравість вияву народного побуту, всіх галузей сільського господарства, особливо рільництва, садівництва і зведених результатів праці дослідних установ республіки»²¹. Майже 70% експонатів з України удостоїлися нагород. 10 учасникам було присуджено почесний диплом найвищого ступеня, 59 — почесні дипломи 1-го ступеня, 82 — 2-го, 77 — 3-го, 59 — 4-го ступеня, 31 — дипломи вдячності, 50 учасників одержали грошові премії. Колективні господарства нагороджувалися молотарками, віялками, плугами, сепараторами, селянам вручали одяг, взуття, посуд тощо²².

Організатори ВСГВ, її учасники й відвідувачі виявляли глибоку повагу й любов до вождя Комуністичної партії, засновника першої в світі соціалістичної держави В. І. Леніна. Його ім'ям назвали центральну площу виставки. З різнобарвних квітів, вирощених на ній, було створено художній образ Ілліча. Стало традицією закінчувати огляд відвідуванням площі ім. Леніна. Володимир Ілліч, будучи вже тяжко хворим, цікавився її роботою, а коли стан його здоров'я тимчасово поліпшився, відвідав виставку, проїхавши на автомобілі по всій її території²³.

Наприкінці вересня 1923 р. група членів ЦК КП(б)У та Центральної комісії комнезамів, а також господарських працівників УСРР ознайомилися з експонатами ВСГВ з метою з'ясування, що з показаного на ній можна використати у народному господарстві республіки²⁴.

Виставка сприяла безпосередньому спілкуванню селян з робітниками, налагодженню контактів між представниками різних народів. Гостинно приймали трудящих з усіх братніх республік московські робітники. З 9 серпня при Головвиставкомі діяло Бюро національностей, до якого увійшли республіканські виставочні комітети. Працівники Бюро організовували екскурсії, разом з Московським комітетом РКП(б) проводили зустрічі селян з робітниками столиці, демонстрації й мітинги під час відкриття павільйонів союзних і автономних республік²⁵. Задовго до початку роботи ВСГВ районні комітети РКП(б) Москви і партійні осередки почали готуватися до зустрічі гостей, створювали з цієї метою спеціальні комісії. На підприємствах і в установах відбулися збори, на яких робітники й службовці обговорили питання про те, як краще зустріти селян, організувати їх екскурсії по столиці²⁶. Замоскворецький райком РКП(б), на території якого розмістилася ВСГВ, у зверненні до робітників і службовців підкреслював, що від того, як зу-

^{19–20} Общій каталог выставки, с. 217; Смычка, 1923, 24 окт.

²¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 2, спр. 823, арк. 137 зв.

²² Там же.

²³ Див.: Ленін В. І, Повне збір. творів, т. 45, с. 683.

²⁴ Правда, 1923, 29 сент.

²⁵ Красный архив, 1940, № 3, с. 104; Туркестанская правда, 1923, 30 авг.

²⁶ Вопросы истории КПСС, 1973, № 6, с. 100.

стріне селян трудова Москва, значною мірою буде «залежати зміцнення тієї змички, про яку говорив т. Ленін»²⁷.

Москвичі прийняли десятки тисяч екскурсантів, зокрема Замоскворецький район — 10 тис. чол., Краснопресненський — близько 11 тис. На всіх вокзалах столиці діяли спеціальні бюро для зустрічі гостей. 500 комуністів, закінчивши короткострокові курси, працювали екскурсоводами. З моменту зустрічі на вокзалі й до від'їзду додому приїжджі були оточені увагою і піклуванням. За 62 дні роботи виставки було проведено 2860 мітингів, зборів, лекцій, вечорів «змички», організовано 2572 екскурсії, розподілено серед прибулих 29 тис. примірників книг, брошур, газет і журналів²⁸. Москвичі показували гостям визначні місця столиці, знайомили їх з побутом і умовами своєї праці.

Так, хлібороби Старобільського повіту Харківської губернії побували на Трьохгорній мануфактурі²⁹. Гостинно зустрічали робітників і селян з України в райкомі партії і на підприємствах Краснопресненського району³⁰. «Кілька днів, проведених з пролетаріатом Москви, — писали селяни Донецької губернії, — назавжди залишаться в нашій пам'яті як найкращі дні нашого життя. Ми переконані, що передовий пролетаріат Москви буде і надалі продовжувати почату справу робітничо-селянської змички»³¹.

Всесоюзна виставка яскраво продемонструвала життєдайну силу ленінської національної політики — політики дружби і братерства народів Радянської країни. 18 вересня відбувся великий мітинг. Його учасники прийняли резолюцію, в якій, зокрема, відзначалося: «Ми раді, що наш робітничо-селянський союз міцніє, що наше господарство стає на ноги, що всі народи нашої країни, яка становить шосту частину земної кулі, об'єдналися в єдиному прагненні до перемоги праці»³².

Хвилюючим і незабутнім для всіх учасників виставки, екскурсантів та москвичів стало свято дружби народів Радянського Союзу. Воно розпочалося 30 вересня демонстрацією, на яку представники кожного народу прийшли у своїх барвистих національних костюмах. Потім відбувся 100-тисячний мітинг трудящих³³. Його учасників гаряче вітав М. І. Калінін³⁴. З промовою виступив також секретар ЦК РКП(б) Я. Е. Рудзутак³⁵. Від імені робітників зарубіжних країн учасників мітингу привітала К. Цеткін, яка висловила тверду впевненість у тому, що дружніми зусиллями народів Союзу РСР всі труднощі будуть переборені і Країна Рад вийде на передові рубежі світового прогресу³⁶. Свято завершилося концертом майстрів мистецтв у Великому театрі.

ВСГВ була школою господарювання, справжнім «селянським університетом», дійовим засобом поширення наукових знань і передового досвіду в сільському господарстві. Ще в ході підготовки до неї ЦК КП(б)У підкреслював необхідність відповідної підготовки екскурсантів, щоб вони, повернувшись додому, змогли докладно розповісти про все, що побачать і почують у Москві³⁷. III з'їзд комнезамів у прийнятій

²⁷ Рабочая Москва, 1923, 17 июня.

²⁸ Спектор Н., Куликов В. Одна цель двух классов. М., 1967, с. 31—32.

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. К., 1968, с. 879.

³⁰ Чинова Л., Спектор Н. Плечо друга. М., 1972, с. 86.

³¹ Правда, 1923, 28 авг.

³² Красный архив, 1940, № 3, с. 104.

³³ Правда, 1923, 2 окт.; Сельскохозяйственная жизнь, 1923, 31 июля.

³⁴ Правда, 1923, 2 окт.

³⁵ Гришук И. Т. Партия — организатор братского сотрудничества народов РСФСР (1921—1925). Воронеж, 1976, с. 150—151.

³⁶ Красный архив, 1940, № 3, с. 106.

³⁷ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 3, оп. 1, спр. 1425, арк. 54.

ним резолюції спеціально відзначив, що кожний незаможник, побувавши на виставці, «повинен після повернення додому ознайомити односельчан з досягненнями селян, які вже шостий рік господарюють без поміщиків і капіталістів»³⁸.

Організованим порядком виставку відвідали майже 700 тис. чол. Крім того, вона прийняла ще близько 1 млн. індивідуальних відвідувачів³⁹. Партійні організації розгорнули широку пропаганду експонованих на ній досягнень. Особливо селян захопила ленінська ідея електрифікації країни. Так, жителі містечка Чорнухи Полтавської губернії, вислухавши розповідь учасника виставки, одразу ж почали збирати кошти на здійснення електрифікації»⁴⁰.

Всесоюзна виставка дала поштовх до проведення районних і окружних виставок. З кожним роком їх кількість і популярність зростали. Так, у 1925 р. виставки були організовані в кожному районі Харківщини⁴¹. Окружні й районні виставки відвідали того року в республіці майже 1 млн. чол.⁴² Створювалися й постійно діючі виставки-музеї. Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 30 листопада 1923 р. в січні 1924 р. у Харкові було відкрито Всеукраїнський сільськогосподарський музей, у ньому було зібрано експонати, що демонструвалися на ВСГВ. Його відкриття збіглося в часі з роботою VIII Всеукраїнського з'їзду Рад, делегати якого стали першими відвідувачами музею⁴³.

З ініціативи комсомолу на ВСГВ було проведено Свято врожаю⁴⁴. З того часу воно іноді проводилося й на Україні. В 1924 р. ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ запропонували провести Свято врожаю по всій республіці і затвердили його дату — 21 вересня⁴⁵. Виставки сільського господарства стали його неодмінною складовою частиною. Так народилася традиція щороку підбивати підсумки зробленого, вшановувати кращих хліборобів, накреслювати плани на майбутнє. Ніжинський окружний комітет КП(б)У, запрошуючи трудящих взяти участь у святі, зокрема, наголошував: «Це ваше свято, свято ваших завоювань у річній боротьбі за врожай, день вшанування героїв землеробської праці»⁴⁶.

Таким чином, робота першої Всесоюзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки була важливою господарсько-політичною подією. Вона надихнула трудящих усіх братніх республік на самовіддану працю в ім'я побудови соціалізму. Така ж виставка відбулася і в 1939 р. В серпні 1954 р. у Москві відкрилася постійно діюча Всесоюзна сільськогосподарська виставка. Липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС визнав за необхідне організувати постійно діючу Виставку досягнень науки і передового досвіду в народному господарстві СРСР з метою пропаганди досягнень промисловості, сільського господарства і будівництва. Такі ж виставки було створено на Україні та в інших братніх радянських республіках. Вони є засобом масової пропаганди досягнень вітчизняної науки, передових методів праці і відіграють важливу роль у загальнонародній боротьбі за втілення в життя накреслених Комуністичної партії.

³⁸ Бюлетень III Всеукраїнського з'їзду КНС, 1923, № 7, с. 24.

³⁹ Красный архив, 1940, № 3, с. 108.

⁴⁰ Голос труда, 1923, 14 жовт.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 191, арк. 39, 40, 60.

⁴² Радянський селянин, 1926, № 20, с. 27.

⁴³ 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Харків, 1924, с. 171; ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 52, арк. 337, 297—298.

⁴⁴ Торгово-промышленная газета, 1923, 16 окт.

⁴⁵ Цукровик, 1924, № 6, с. 11.

⁴⁶ Філіал Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині, ф. 378, оп. 1, спр. 531, арк. 376.

ОРГАНІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ
В 1925—1932 рр.

І. В. РИБАК (Кам'янець-Подільський)

У працях радянських істориків розвиток і зміцнення селянських комітетів (товариств) взаємодопомоги (КВД) на Україні в розглядуваний період та реорганізація їх у каси взаємодопомоги колгоспів вивчені ще недостатньо. Автор повідомлення робить спробу, не претендуючи на всебічне висвітлення цього питання, заповнити існуючу прогалину.

Комітети взаємодопомоги виникли у Російській Федерації в 1921 р. з ініціативи селянства. Про цю ініціативу доповів В. І. Леніну М. О. Милютін, який довгий час за завданням партії працював на селі. За пропозицією Володимира Ілліча було розроблено проект декрету про створення комітетів взаємодопомоги. Підписаний 14 травня 1921 р. В. І. Леніним, цей декрет і поклав початок створенню комітетів взаємодопомоги в РСФРР¹.

На Україні такі об'єднання почали створюватися згідно з постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 р.² Комуністична партія і уряд Радянської України проводили велику роботу по організації та зміцненню комітетів взаємодопомоги, які відіграли важливу роль у поданні матеріальної допомоги господарствам сільської бідноти. Під час перевірки роботи КВД Одеської, Волинської, Катеринославської і Полтавської губерній у 1924 р. було виявлено, що переважна більшість комітетів були малочисельними й об'єднували в своїх організаціях в основному бідноту, яка не мала достатніх коштів для внесення у фонди КВД³.

Велику увагу зміцненню організацій селянської взаємодопомоги приділили XIII з'їзд РКП(б) та VIII Всеукраїнська партійна конференція (травень 1924 р.). Одним з основних завдань, висунутих з'їздом і конференцією, було перетворення КВД у дійсно масові бідняцько-середняцькі організації. Спираючись на власні матеріальні фонди, КВД повинні були розгорнути роботу, спрямовану на піднесення бідняцьких господарств⁴.

23 січня 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли нове Положення про товариства взаємодопомоги, згідно з яким КВД реорганізовувалися в селянські товариства взаємодопомоги (СТВ)⁵. В села України було направлено багато комуністів, які роз'яснювали селянам роль і значення товариств взаємодопомоги, агітували вступати до них. Так, Полтавський губком у 1925 р. направив на село 100 комуністів⁶, Харківський — 73⁷. В Проскурівському окрузі до кожної виборчої дільниці по перевиборках КВД був прикріплений комуніст⁸. Під керівницт-

¹ Милютин М. А. По заданиям Ленина. М., 1975, с. 14—15.

² Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1921, ст. 769, с. 911—912.

³ Бюллетень ЦКК НК—РКИ, 1925, № 21, с. 21—25.

⁴ Див.: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1970. Т. 3, с. 78—79; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1976. Т. 1, с. 285.

⁵ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1925, ст. 21, с. 44—55.

⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 257, оп. 1, спр. 325, арк. 25.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 758, арк. 37.

⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 348, оп. 1, спр. 129, арк. 97.

вом партійних організацій було випущено понад 20 тис. плакатів, брошур, листівок про роботу і завдання селянських товариств взаємодопомоги⁹.

Велику роль у справі популяризації СТВ відіграла більшовицька преса. На сторінках центральних газет друкувалися статті про селянську взаємодопомогу видатних діячів партії та уряду України Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря¹⁰ та ін.

В результаті вжитих партійними та радянськими органами заходів помітно розширилася соціальна база СТВ, насамперед за рахунок середняцьких мас. Так, у 1925 р. у Сумському окрузі середняки в складі товариств взаємодопомоги становили 72,2%, Коростенському — 59,5%, Житомирському — 47%, тоді як процент середняків у КВД цих округів у 1924 р. дорівнював лише 10—15%¹¹. Значно поліпшився якісний склад комітетів сільських і районних товариств.

Після реорганізації та перевиборів відбулося розмежування функцій КНС і СТВ на місцях, встановилися нормальні відносини між двома організаціями трудящого селянства, зміцніла економічна база селянської взаємодопомоги. Так, якщо в 1925 р. натурально-грошову допомогу від СТВ одержало 122 тис. селянських господарств¹², то у 1926 р. — 280 тис., а в 1927 р. — 325 тис. бідняцьких господарств¹³.

Комуністична партія проводила велику роботу по дальшому зміцненню організацій СТВ. Одним з важливих завдань поліпшення діяльності товариств взаємодопомоги залишалося залучення до них переважної більшості бідняцько-середняцьких мас села. Слід зазначити, що в ході реорганізації КВД проблему перетворення товариств у дійсно масові бідняцько-середняцькі організації було не повністю розв'язано. Деякі місцеві партійні і радянські органи під час перевиборів і реорганізації комітетів взаємодопомоги відстоювали побудову СТВ на принципах індивідуально-добровільного членства. Так, Катеринославський губком КП(б)У в циркулярі «Про перевибори комітетів взаємодопомоги» від 25 січня 1925 р. вказував: «Взяти рішучий курс на усунення колективного вступу селян у СТВ шляхом примусових рішень сходів села. Вступ проводити на основі індивідуально-добровільного членства»¹⁴. На таких же позиціях стояли Миколаївський, Проскурівський, Тульчинський окружні комітети партії¹⁵ та ін.

Правильним було рішення про колективно-добровільне членство в СТВ. Суть його полягала в тому, що членами товариства взаємодопомоги, створеного за постановою загальних зборів села, є громадяни, які мають виборче право. При колективно-добровільному членстві можна було досягти міцного союзу бідняка з середняком, використати наявні у селян засоби для допомоги бідноті.

Індивідуально-добровільне членство вело до звууження соціальної бази селянської взаємодопомоги. При такому членстві в товариства записувалася незначна частина селян, як правило, бідняків, які були найбільш зацікавлені в роботі СТВ. В результаті такої побудови товариства не могли подати відчутну допомогу тим, хто її потребував.

З метою усунути хиби в роботі товариств взаємодопомоги і в керівництві ними з боку партійних і радянських організацій Народа по

⁹ Там же, спр. 142, арк. 14.

¹⁰ Вісті, 1925, 11, 12 лют.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 758, арк. 37.

¹² Там же, спр. 2022, арк. 148.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 299, арк. 18.

¹⁴ Там же, оп. 1, спр. 145, арк. 7.

¹⁵ Там же, спр. 124, арк. 72; спр. 139, арк. 3; Вісн. соц. забезпечення, 1925, № 5, с. 60.

роботі на селі при ЦК РКП(б) у вересні 1925 р. поставила на обговорення питання про СТВ. Нарада зобов'язала партійні і радянські органи усунути випадки побудови товариств взаємодопомоги на принципах індивідуально-добровільного членства¹⁶.

З ініціативи ЦК КП(б)У з грудня 1925 р. по квітень 1926 р. у республіці проводилися перевибори комітетів і ревізійних комісій товариств взаємодопомоги. Головним завданням їх було залучення в СТВ нових верств сільського населення¹⁷. Перевибори сприяли дальшому зміцненню товариств і були важливим кроком у перетворенні їх у масові організації трудящого селянства. Наприклад, у Мелітопольському окрузі до 1926 р. у товариствах взаємодопомоги налічувалося 4500 членів, а після перевиборів їх число зросло до 40 тис. чол.¹⁸, у Кам'янець-Подільському окрузі кількість членів СТВ збільшилася з 32 тис. до 50 тис. чол.¹⁹ У товариства взаємодопомоги Волинського округу вступили 52 тис. селян²⁰. Проте в деяких округах чисельність товариств істотно не збільшилася. Так, у Катеринославському окрузі число членів СТВ зросло лише на 15%²¹, в Полтавському — на 6%²², Проскурівському — на 8%²³.

Для узагальнення досвіду роботи селянських товариств взаємодопомоги було скликано I Всеукраїнську конференцію СТВ, яка відбулася 2—5 лютого 1927 р. Перед делегатами конференції виступив голова ВУЦВКу Г. І. Петровський, який закликав їх зміцнювати організації селянської взаємодопомоги. «Партія та уряд, — говорив він, — будуть сприяти вашій роботі. Якщо у нас існують комітети неможливих селян, то вони існують як організація бідноти. Наше з вами завдання бідноти позбутися і свої зусилля спрямувати на те, щоб бідноту підняти до рівня середняків»²⁴.

Комуністична партія, борючись за дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства, залучення середняка на шлях соціалістичного будівництва та ізоляцію куркульства, вимагала посиленої роботи в цьому напрямі не тільки партійних, а й громадських організацій. У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), який висунув завдання: «Всебічно зміцнити товариства селянської взаємодопомоги з тим, щоб вони стали дійсно масовою організацією бідняцько-середняцьких верств села в справі подання взаємодопомоги та організації господарських заходів, які полегшують становище маломісних селян»²⁵⁻²⁶. З'їзд також зобов'язав партійні і радянські органи добитися того, щоб жоден бідняк і середняк не залишився поза СТВ.

До кінця 1928 р. 85% товариств взаємодопомоги республіки перейшли на колективно-добровільне членство²⁷. Було здійснено ще ряд заходів по зміцненню СТВ. Найбільш важливими були заходи по поліпшенню керівництва СТВ з боку радянських органів. У роботі товариств республіки мали місце серйозні недоліки: безгосподарське витрачання фондів, недостатнє залучення селян у господарську діяль-

¹⁶ Алексанов П. А. В борьбе за социалистическое переустройство деревни: Крестянская взаимопомощь. 1921—1932, М., 1971, с. 229.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 144, арк. 25.

¹⁸ Радянський степ, 1926, 22 серп.

¹⁹ Червоний кордон, 1926, 25 серп.

²⁰ Радянська Волинь, 1926, 23 квіт.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 282, арк. 101.

²² Там же, спр. 126, арк. 62.

²³ Хмельницький обласний державний архів, ф. 1433, оп. 1, спр. 114, арк. 50.

²⁴ Постанови I Всеукраїнської конференції селянських товариств взаємодопомоги, Харків, 1927, с. 18.

²⁵⁻²⁶ КПРС у резолюціях і рішеннях..., т. 4, с. 65.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 582, арк. 207—208.

ність товариств тощо. Значна кількість СТВ була бездіяльною. Таке становище пояснювалося не тільки слабкою роботою комітетів СТВ, а й незадовільним керівництвом товариствами з боку деяких місцевих Рад. У роботі сільрад і райвиконкомів із СТВ було немало випадків непорозумінь.

З метою налагодження правильних відносин між Радами і СТВ 8 червня 1928 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали інструкцію про взаємовідносини сільських Рад і районних виконавчих комітетів із згаданими товариствами. Згідно з інструкцією райвиконкоми та сільради періодично заслуховували доповіді СТВ на своїх засіданнях, усували недоліки в діяльності товариств взаємодопомоги²⁸.

Перехід більшості товариств на колективно-добровільне членство, поліпшення керівництва ними з боку радянських органів сприяли їх зміцненню. Весною 1928 р. товариства взаємодопомоги республіки виділили бідняцьким господарствам 783 тис. пудів зерна. За кошти СТВ було оброблено 12 тис. га землі, куплено чистосортного насіння для бідняків на суму 13667 крб. У 1928 р. товариства організували 5820 постійних і 1990 тимчасових сільськогосподарських об'єднань для спільного використання робочої худоби, реманенту тощо²⁹. Велика робота проводилася щодо створення товариств по спільному обробітку землі (ТСОЗ). Зокрема, у 1928 р. товариства взаємодопомоги Полтавського округу організували 44 ТСОЗи³⁰, Вінницького — 53³¹.

З 12 по 15 лютого 1929 р. проходив I Всеукраїнський з'їзд товариств взаємодопомоги, в роботі якого взяли участь керівники партії та уряду України С. В. Косіор, В. Я. Чубар, Г. І. Петровський, П. П. Постишев та інші³². З'їзд підбив підсумки роботи товариств взаємодопомоги. В резолюції з'їзду вказувалося, що СТВ слід спрямувати свою роботу на організацію колгоспів, а також посилити допомогу бідняцьким господарствам³³. Рішення з'їзду сприяли активізації діяльності товариств взаємодопомоги. Якщо у 1928 р. натурально-грошову допомогу СТВ одержало 350 тис. селянських господарств, то в 1929 р. — 650 тис.³⁴ Під час весняного й осіннього засіву 1929 р. товариства видали бідноті посівного матеріалу на суму 6,5 млн. крб., на харчування — 1,6 млн. крб.³⁵ Протягом січня — травня 1929 р. СТВ створили ще 1486 постійних і 863 тимчасових сільськогосподарських об'єднань селян, трудових артілей, які полегшували роботу партійних і радянських органів по створенню великих колективних господарств.

Селянські товариства взаємодопомоги внесли вагомий вклад у проведення колективізації. Важливу роль у вдосконаленні форм і методів роботи СТВ в умовах колективізації відіграла постанова Оргбюро ЦК КП(б)У від 28 вересня 1929 р. «Про стан і перспективи роботи товариств взаємодопомоги», в якій чітко визначались основні завдання СТВ у період колективізації.

²⁸ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1928, ст. 74.

²⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 539, оп. 6, спр. 110, арк. 111; ф. 257, оп. 1, спр. 582, арк. 211.

³⁰ Полтавський обласний державний архів, ф. 2217, оп. 1, спр. 15, арк. 5.

³¹ Вінницький обласний державний архів, ф. 964, оп. 2, спр. 88, арк. 52.

³² Вісті, 1929, 13 лют.

³³ Постанови I Всеукраїнського з'їзду селянських товариств взаємодопомоги, що відбувся 12—15 лютого 1929 року. Харків, 1929, с. 5—8.

³⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 348, оп. 2, спр. 299, арк. 18.

³⁵ Основные итоги работы правительства УССР за 1929 и 1930 гг. Харьков, 1931, с. 96.

На новому етапі соціалістичного будівництва товариства повинні були сприяти переходу бідноти і середняків на колективний шлях господарювання, подавати різноманітну допомогу колгоспам³⁶. Так, у 1930 р. товариства взаємодопомоги внесли пай за бідняцькі господарства на суму 1,5 млн. крб., виділили колективним господарствам 6,1 млн. пудів зерна³⁷, передали колгоспам 1051 прокатний і 1500 зерноочисних пунктів, у складі яких налічувалося понад 10 тис. одиниць сільськогосподарських машин, у тому числі 399 тракторів, 1250 підприємств (млини, кузні, майстерні) та натурально-грошові фонди³⁸. Все це сприяло економічному зміцненню новостворених колгоспів.

Використовуючи позитивний досвід в організації взаємодопомоги колгоспників у Російській Федерації, ВУЦВК та РНК УСРР 13 серпня 1930 р. видали постанову «Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги в селах, де проведено суцільну колективізацію». Згідно з постановою СТВ реорганізовувалися в каси взаємодопомоги. В селах, що не були охоплені суцільною колективізацією, продовжували існувати товариства взаємодопомоги³⁹.

У 1932 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали закон «Про каси громадської взаємодопомоги колгоспів», який передбачав завершення реорганізації існуючих СТВ у каси взаємодопомоги колгоспів⁴⁰.

Проведена робота по зміцненню товариств взаємодопомоги в 1925—1932 рр. мала велике значення у справі згуртування бідняцько-середняцьких мас села навколо Радянської влади.

³⁶ Червоне село, 1929, № 10, с. 19—20.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1304, арк. 27—28; Основные итоги работы правительства УССР за 1929 и 1930 гг., с. 37.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 299, арк. 53; спр. 72, арк. 277.

³⁹ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1930, відділ I, № 19, ст. 192, с. 575—576.

⁴⁰ Там же, 1932, відділ I, № 19, ст. 128, с. 123—124.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ (1921—1928 рр.)

С. Р. ЛЯХ (Запоріжжя)

Велика суспільно-політична активність трудящих — одна з головних ознак радянського способу життя, що почав формуватися одразу ж після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Встановлення диктатури пролетаріату докорінно змінило умови життя й суспільно-політичної діяльності трудівників села. Якщо до революції, як підкреслював В. І. Ленін, гігантська маса пригноблених класів «стояла зовсім поза політичним життям, поза історією»¹, то в Країні Рад уперше в світі «величезна більшість трудящих *самі* будують нове життя, *своїм досвідом* розв'язують найтрудніші питання соціалістичної організації»². Вся діяльність Комуністичної партії, Радянської держави, робітничого класу як керівної сили в суспільстві були спрямовані на піднесення суспільно-політичної активності селян. «Завдання РКП по-

¹ Ленін В. І. Чи вдержать большевики власть? — Повне зібр. творів, т. 34, с. 289.

² Ленін В. І. Лист до американських робітників. — Повне зібр. творів, т. 37, с. 59.

лягає в тому, — вказувалося в Програмі партії, затвердженій в 1919 р., — щоб залучати все ширші маси трудящого населення до користування демократичними правами і свободами і розширяти матеріальну можливість цього»³.

Процес становлення нових форм суспільно-політичної діяльності трудящого селянства в 1921—1928 рр. мав ряд особливостей. Школа класової боротьби, яку воно пройшло в роки революції і громадянської війни, виховала в їх передовій, пролетарсько-бідняцької частини рішучість у боротьбі за соціалізм, політичну активність та ініціативу. В той же час наявність куркульства, неорганізованість, низька суспільна свідомість деякої частини селян, недостатній культурний рівень сільського населення значно ускладнювали формування нового способу життя на селі в доколгоспний період.

Робітничий клас, очолюваний Комуністичною партією, і пролетарська держава виховували, згуртовували й організовували на боротьбу з класовим ворогом насамперед пролетарські й бідняцькі маси. Соціально-класову основу цього процесу складав союз робітничого класу та селянства, необхідність зміцнення якого було чітко усвідомлена трудящими.

Важливим фактором, що сприяв утвердженню на селі соціалістичних форм життя, була діяльність сільських партійних організацій. Їх кількість постійно зростала: до середини 20-х років — в основному за рахунок мобілізації для роботи на селі комуністів з промислових центрів і міст, а після відповідних рішень XIII з'їзду РКП(б) і жовтневого (1924 р.) Пленуму ЦК РКП(б) — за рахунок збільшення прийому в партію передових представників селянства⁴. Якщо в 1922 р. у сільських партосередках на Україні налічувалося 7466 членів і кандидатів у члени РКП(б), то в 1927 р. — уже 35952⁵.

Була встановлена єдина структура сільських партійних організацій — сільський осередок і районний комітет партії. Там, де було мало комуністів, створювалися кандидатські групи. В 1924 р. ЦК КП(б)У і губкоми партії організували спеціальні курси по підготовці керівних кадрів для села із селян-бідняків, середняків, демобілізованих червоноармійців і комсомольців.

Внаслідок проведеної ЦК КП(б)У роботи підвищилася активність сільських комуністів. Партійні осередки почали глибше вникати в питання сільського господарства, посилили свій вплив на роботу кооперації і особливо сільських Рад. «Тільки коли Ради стали єдиним державним апаратом, — підкреслював В. І. Ленін, — можна здійснити справжню участь в управлінні всієї маси експлуатованих, яка при найбільш освіченій і вільній буржуазній демократії лишалася завжди фактично на дев'яносто дев'ять сотих виключеною з участі в управлінні. Тільки в Радах починає маса експлуатованих дійсно вчитися, не з книжок, а з власного практичного досвіду, справі соціалістичного будівництва...»⁶.

Особливий вплив на поживавлення суспільно-політичної діяльності трудящого селянства мало його залучення до участі у виборах органів народної влади. Величезне значення виборчих кампаній тих років від-

³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). К., 1979, т. 2, с. 42.

⁴ Горшков В. П. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.). К., 1973, с. 56.

⁵ Ітоги партпереписи 1922 года на Украине. Харьков, 1922, с. 114; Підсумки партперепису 1927 р. Харків, 1928, с. 37.

⁶ Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 178.

значив М. І. Калінін. Він писав: «Період виборів є тим моментом, коли перед нами постає завдання розкривати шкаралупу домашнього побуту, витягувати з цієї шкаралупи селянина, селянку, робітника-залізничника, закинутого на глухій станції, і залучати їх до радянської державності»⁷.

Виборча система, закріплена Конституцією РСФРР 1918 р. і Конституцією УСРР 1919 р., була найдемократичнішою в світі. Наявні факти спростовують домисли буржуазних фальсифікаторів про нібито масове позбавлення селян виборчих прав. Обмеження стосувалися тільки осіб, що експлуатували найману працю, ворогів Радянської влади й служителів культу. У 1924—1929 рр. вони становили лише 3—4% всього сільського населення Української СРР виборчого віку⁸.

Кожна нова кампанія по виборах до Рад являла собою наступний крок у розвитку соціалістичної демократії, залученні трудящего селянства до активної суспільно-політичної діяльності. В ході виборчих кампаній на початку 20-х років було покинчено із засиллям куркульських та антирадянських елементів в органах влади. Це дало можливість скасувати ряд обмежень при формуванні останніх і згідно з лозунгом партії «обличчям до села» пожвавити роботу Рад, ширше залучати до державного будівництва середнє селянство, політична активність якого зростала з кожним роком. Важливе значення мали вибори до Рад у 1925—1926 рр., які, за визначенням липневого (1926 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), були першою після закінчення громадянської війни й зміцнення пролетарської диктатури широкою і відкритою виборчою кампанією⁹. В період кампаній 1925—1926 рр. і 1926—1927 рр. Комуністична партія добила значної активізації середняцьких мас. Куркульству не вдалося відірвати останніх від бідноти та використати їх у своїх інтересах. Під час виборів до Рад у 1928—1929 рр., що проходили в умовах посилення класової боротьби, помітно зросла політична активність трудящего селянства республіки. Цьому значною мірою сприяли хлібозаготовчі кампанії, в ході яких воно відчувало свою силу й переконалося, що успішна боротьба з експлуататорами багато в чому залежить від їх організованості¹⁰.

Про зростаючу політичну свідомість виборців свідчать такі факти: в 1924—1925 рр. на вибори до сільрад з'явилися 44,2% виборців, в 1925 р. — уже 54%, в 1926—1927 рр. — 61,6%, а в 1928—1929 рр. — 64,7%¹¹. Звітні й виборчі збори ставали помітною подією на селі. Наприклад, в звіті Уманського окрвиконкому за 1926—1927 рр. було підкреслено, що селянські «аудиторії проявляли до звітів ОВК (Окружних виконавчих комітетів. — Авт.) великий інтерес, що підтверджувалося як фактами масового закидання доповідачів запитаннями, так і кількістю виступів у дебатах та уважним заслуховуванням звітів протягом порівняно великого часу (по дві-три години без руху в залі), місцями доповідачу подавалося до 60 запитань і виступало в дебатах більше десяти ораторів»¹².

Якщо участь у виборах була першим ступенем залучення селянства до державного будівництва, то робота його представників у самих Радах являла собою вже наступний крок у цій справі. Яскравим по-

⁷ Калінін М. І. Избранные произведения. М., 1975, с. 97.

⁸ Див.: Підсумки виборчої кампанії 1925—1926 р. Харків, 1926, с. 19; Статистика України. Харків, 1929, № 172, с. XI.

⁹ Див.: КПРС в резолюціях..., К., 1979, т. 3, с. 318.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 1114, арк. 14.

¹¹ Статистика України. Харків, 1926, № 91, с. XV; № 172, с. 111.

¹² Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. Умань, 1927, с. 6—7.

казником дальшого розвитку радянської демократії було зростання кількості депутатів сільських Рад. У 1922 р. їх налічувалося 132365 чол., а в 1929 р. — уже 256949. Причому в сільрадах Української СРР вихідці із села в 20-х роках становили не менш як 80—90%¹³. Громадська діяльність останніх не обмежувалася масштабами лише одного села. Так, понад 50% членів райвиконкомів були представниками трудящого селянства, серед членів окрвиконкомів їх налічувалося 18,2%, у 1926 р. і 22% — в 1929 р. Серед народних суддів у 1923 р. було 16,3% вихідців із селян, у 1926 р. — 35,5%¹⁴.

Уже перше післяреволюційне десятиріччя показало, що в умовах радянського ладу суспільно-політична діяльність трудівників села набула якісно нових рис.

У першій половині 20-х років важливу роль у справі залучення селянства до державного управління відіграли безпартійні конференції трудящих. Інформування населення про внутрішнє й зовнішнє становище країни, обговорення доповідей представників партійних і радянських органів, можливість виступити й внести свої пропозиції — все це зміцнювало у трудящого селянства відчуття причетності до загальнодержавних справ. Безпартійні конференції викликали надзвичайний інтерес у селян і проходили дуже активно. Тільки в Харківському окрузі на районних конференціях доповідачам було задано 252 запитання, що стосувалися міжнародного й внутрішнього становища СРСР, 396 — про землеустрій, 158 — про кооперацію. В Бригадирівському районі (Кременчуцький округ) учасники конференції засідали всю ніч, у с. Сінному (Охтирський округ) — з ранку до 12-ї години ночі¹⁵. Використовуючи подібні факти в полеміці з буржуазними опонентами, М. І. Калінін писав: «Невже ви думаєте, що селянин стоятиме шість годин так собі, між іншим?... Тільки інтерес, активна участь, внутрішня свідомість учасника зборів, що він не просто сидить, а добивається своєї мети, робить непомітними, швидкоплинними години мітингу»¹⁶. Все це виховувало у селян звичку мислити в загальнодержавних масштабах, брати активну участь у масових політичних кампаніях — тижнях допомоги страйкуючому пролетаріату й революціонерам зарубіжних країн, збиранні коштів для зміцнення оборони країни, реалізації державних позик індустріалізації й т. ін. Ефективними формами залучення трудящих до управління державою були робсількорівський рух, сприяння робітничо-селянській інспекції тощо.

За роки Радянської влади відбулися радикальні зміни в способі життя найбільш безправної до революції демографічної групи трудящого селянства — жінок, які одержали рівні з чоловіками права в усіх сферах державного, політичного, господарського й культурного життя. Як відзначив В. І. Ленін, соціалістична держава за два роки свого існування «в одній з найвідсталіших країн Європи зробила для визволення жінок, для рівності її з «сильною» статтю стільки, скільки за 130 років не зробили всі разом передові, освічені, «демократичні» республіки всього світу»¹⁷. Однак ще давалися взнаки політична й культурна відсталість, пасивність жінок, зумовлені їх минулим становищем

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1044, арк. 9, 11; оп. 5, спр. 546, арк. 1, 2; Підсумки виборчої кампанії 1925—1926 р., с. 23.

¹⁴ Статистика України, № 91, с. XXI—XXII; № 114, с. XII, XIX; № 172, с. VII; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 3089, арк. 14; Короткий огляд роботи робітничо-селянського уряду України. Харків, 1927, с. 68.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2405, арк. 8; Селянська правда, 1924, 2 листоп.

¹⁶ Калінін М. І. Избранные произведения, с. 57.

¹⁷ Ленін В. І. Радянська влада і становище жінок. — Повне збір. творів, т. 39, с. 269—270.

у суспільстві та сім'ї, а також несвідомість окремих чоловіків, які забороняли дружинам брати участь у будівництві нового суспільства. Серйозною перешкодою був також шалений опір з боку відживаючих сил старого світу — куркулів, попів, різних антирадянських елементів та їх прибічників.

Партійні, радянські й громадські організації гостро ставили питання про залучення селянок до суспільно-політичної діяльності. Цю роботу очолили жінвідділи партійних комітетів¹⁸. Ефективно працювали постійно діючі жіночі делегатські збори при жінвідділах, що охоплювали значну частину жінок. Так, у 1924—1925 рр. від 1,3 млн. селянок було обрано 53 тис. делегаток¹⁹. Останні слухали доповіді й бесіди на політичні теми, ліквідовували свою неписьменність, організовували дитячі ясла, боролися з релігійними забобонами тощо. Нарешті, на делегатських зборах селянки вчилися прилюдно виступати, оскільки для жінок це було ще справою новою та незвичною.

Результати наполегливої роботи по залученню жіноцтва до активної громадської діяльності виявилися й у збільшенні числа селянок — членів Рад, КНС, профспілок. Кількість жінок — членів сільрад збільшилася з 2778 в 1922—1923 рр. до 44 779 в 1928—1929 рр. Якщо в 1925 р. головами сільрад працювали 36 жінок, то на початку 1929 р. — уже 598²⁰. Відбулися й зрушення в цьому процесі, що стало наслідком політичного виховання сільських трудівниць, кращого добору кандидатур, роботи з кадрами. Так, за визначенням організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК, жіночий актив Рад скликання 1928/29 р. був більш працездатним, ніж той, що працював у 1922—1927 рр.²¹

Активно включилася в будівництво нового суспільства і молодь, яка в дореволюційному селі теж являла собою безправну групу населення. Вона була позбавлена багатьох забобонів, що супроводжували життя старшого покоління, швидше сприймала нову ідеологію та мораль, часто виступала ініціатором перебудови життєвого укладу села. Значно зросла виховна й організаторська роль лєнінського комсомолу, який об'єднував у своїх рядах передових представників сільської молоді. Так, за даними на 1 липня 1926 р., організації ЛКСМУ на селі налічували 222 928 чол.²² У 1928 р. у селах Української РСР було 6618 комсомольських осередків²³.

Справжньою школою соціалізму для сільської молоді була служба в Червоній Армії. «Сама служба в армії, — підкреслював М. І. Калінін, — є разом з тим і значною культурною школою для молоді, особливо селянської. Крім культурності, армія привчає до колективності, що має значення не лише безпосередньо для Червоної Армії, але й для особистого життя червоноармійців, що відслужили свій строк»²⁴. Це відзначали й самі воїни. Один з них у своєму листі до газети писав: «Минуло тільки чотири місяці, а, здається, що промайнув цілий вік. Куди поділася оця «природна» сільська затурканість, несміливість. Куди поділась оця «природна» сільська затурканість, несміливість своїх синів, ой не пізнають»²⁵. Молодь своєю суспільно корисною

¹⁸ Женщины страны Советов. Краткий исторический очерк. М., 1977, с. 99.

¹⁹ Известия ЦК КП(б)У, 1925, № 7, с. 27; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 3091, арк. 67.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 3091, арк. 60; оп. 5, спр. 1034, арк. 2; Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине. Харьков, 1925, с. 20.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1761, арк. 257; оп. 4, спр. 591, арк. 1.

²² Известия ЦК КП(б)У, 1926, № 8—10, с. 32.

²³ Дворічний шлях ЛКСМУ. Харків, 1928, с. 32.

²⁴ К а л і н і н М. И. Избранные произведения, с. 140.

²⁵ Селянська правда, 1923, 26 січ.

діяльністю завойовувала авторитет серед односельчан. Якщо в 1923 р. до сільрад було обрано 5 тис. комсомольців, то в 1925 р. — понад 10 тис.²⁶ Вік голів сільрад і комнезамів семи перевірених у 1924 р. сіл Гребінського району (що на Київщині) коливався від 19 до 25 років²⁷.

У ході залучення трудящого селянства до активного суспільного життя розширювався його політичний кругозір, зростав інтерес до важливих питань внутрішнього розвитку країни, а також до міжнародних проблем. Це відзначалося на X Всеукраїнському з'їзді Рад (квітень 1927 р.), IV Всеукраїнському з'їзді незаможних селян (червень 1924 р.), на партійних пленумах, конференціях, у численних інформаціях з місць. Типовою слід вважати думку сількора, який писав: «Коли сидиш на зборах, то навіть дивиєшся тій зміні, що сталася останніми роками в селянстві. Є селяни, що стежать за міжнародною політикою і добре розбираються в тому..., що робиться в Китаї, в Польщі, в Англії, у Франції... Можна підкреслити, що тепер думка селянина літає не тільки навкруги села, а й далеко за селом»²⁸.

Отже, протягом 20-х років поступово змінювався сам характер суспільно-політичної діяльності сільських трудівників. Їх добровільна й свідома участь у політичному житті країни розширювала кругозір, формувала суспільні інтереси, наповнювала повсякденну практику глибоким моральним змістом, виховувала гідність, усвідомлення своєї громадської значущості, розвивала такі риси, як колективізм, ініціативність, організаційні здібності.

Зміни в суспільно-політичній сфері впливали також на формування радянського способу життя в інших сферах. Залучення селян до вирішення складних питань державного будівництва значно посилило їх потяг до знань. Переборення суспільної ізольованості одноосібника підривало корені релігії на селі. Громадська активність жінок та молоді створювала ґрунт для перебудови сімейного побуту. Нагромаджений досвід колективного керівництва допомагав долати приватновласницькі звички.

Перехід до соціалістичної реконструкції народного господарства й загострення класової боротьби вимагали активізації політичної роботи на селі. На село направлялися досвідчені робітники-комуністи з міста. Вірною опорою партії були й комсомольські організації. Вони проводили значну за обсягом масово-політичну роботу, були ініціаторами різноманітних культурно-освітніх заходів.

Отже, в період від закінчення громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції до початку суцільної колективізації сільського господарства поступово зростала суспільно-політична активність трудящого селянства Української РСР. Дальшого розвитку цей процес набув у період завершення соціалістичного будівництва.

* * *

²⁶ История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины. К., 1978, с. 175.

²⁷ Как живет украинское село. К., 1924, с. 65.

²⁸ Радянське село, 1926, 25 груд.

ПРО ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНОМУ СКЛАДІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

В. Є. ЛОБУРЕЦЬ (Полтава)

Створення фундаменту соціалізму в СРСР супроводжувалося докоріннішими змінами в економічній і соціально-політичній сферах життя радянського суспільства. Крім загального зростання кількості робітників, службовців, зайнятих у народному господарстві, відбулися суттєві зміни в якісному складі, насамперед у соціальній структурі робітничого класу, яка не була стабільною. Вона відзначалася надзвичайною рухливістю, постійно змінювалася в період здійснення в країні великих соціально-політичних і економічних перетворень. Перед пролетаріатом стояли такі епохальні завдання, як утвердження суспільної власності на засоби виробництва, витіснення капіталістичних елементів, соціалістична індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, ліквідація безробіття. В його ряди посилювався приплив нових кадрів. Однак, незважаючи на розширення своєї соціальної бази, робітничий клас залишався серцевиною соціальної структури радянського суспільства. Мобільність цієї структури значною мірою залежала від строкатості соціального організму всього суспільства.

В умовах гострої класової боротьби необхідно було забезпечити зростання робітничого класу на основі пролетарських, трудящих верств населення (діти робітників, службовців, наймити, колгоспники, бідняки, середняки, кустарі). Така соціальна політика відповідала інтересам широких народних мас, справі соціалістичного будівництва.

Активне відтворення робітничого класу в роки будівництва фундаменту соціалістичної економіки забезпечувалося й за рахунок інших соціальних груп. Щоправда, соціальна міграція в робітниче середовище на різних етапах мала тенденцію до змін. У роки відбудови народного господарства промисловість нашої країни поповнювалася кадровими робітниками, що поверталися із сіл, а також молоддю. Проте вже на початку реконструктивного періоду важливим джерелом поповнення робітничого класу було широке залучення селян до суспільного виробництва.

Для вивчення соціальної диференціації робітничого класу необхідно розглянути в динаміці такі соціально важливі фактори, як класове походження робітників, їх зв'язок з сільськогосподарським виробництвом (наявність чи відсутність додаткових джерел прибутку), виробничий стаж і громадсько-політична активність. У повідомленні мова йде лише про перші два, які повною мірою характеризують соціальне обличчя робітничого класу.

У початковий період реконструкції народного господарства в його структурі відбулося деяке зниження питомої ваги потомствених пролетарів при загальному збільшенні кількості працюючих у різних галузях промисловості (в 1925/26 рр. у народному господарстві Української СРР налічувалося 1,7 млн. робітників і службовців, у 1928/29 рр. — 2,2 млн.). За даними перепису 1929 р., на початку першої п'ятирічки в загальній масі робітників потомствени пролетарі становили 52%, 43% були вихідцями із селян, понад 3% припадало на дітей службовців, близько 2% — на вихідців із сімей кустарів і т. п.¹

Матеріали профспілкового перепису 1929 р. свідчили про те, що серед тих, хто працював на підприємствах машинобудівної промисловості

¹ История СССР с древнейших времен до наших дней. М., 1967, т. 8, с. 465.

України, діти робітників становили 62,7%, селян — 26,6, службовців — 7, інших — 3,7%; металургійний — відповідно 41,2, 53,7, 3,1 і 3%; в кам'яновугільний — 33,8, 63,3, 1,7 і 1,2%, а залізорудний — 32,6 (найнижчий процент), 62,7, 2,6 і 2,1%². На більшості підприємств, зв'язаних з машинобудуванням або обробкою металів, формування робітничих кадрів проходило успішно, і ці трудові колективи відзначалися відносною стабільністю. Так, за даними на 1 вересня 1929 р., на Харківському заводі «Серп і молот» на долю потомствених пролетарів (було обстежено 5095 чоловік) припадало 61,1% (3115 чол.), вихідців із селян — 31,2% (1587 чол.), сімей службовців — 5,4% (277 чол.), кустарів, торговців та інших — усього 2,3% (116 чол.)³.

Зовсім інша картина спостерігалася у вугільній промисловості Донбасу. Виховання нових кадрів шахтарів було пов'язане з величезними труднощами. Відплив робітників на весняно-осінні роботи в сільському господарстві, сезонна праця відхідників, нелегкі умови праці під землею — все це призводило до значної міграції (плинності) гірників, оновлення їх структури. На прикладі вугільної промисловості басейну можна простежити за тим, як у процесі формування робітничої зміни зменшувалася доля вихідців із сімей робітників і зростав приплив селян. Серед тих, хто почав працювати на підприємствах кам'яновугільної промисловості Донбасу в 1926—1928 рр., потомствени робітники становили 29,9, діти селян — 66,4, службовців — 2,6, інші — 1%, а серед шахтарів поповнення 1929 р. (січень—березень) — відповідно 21,1, 75,7, 2,2, 1%⁴⁻⁵. Переважно селянський склад нової шахтарської зміни вимагав від партійних, профспілкових, комсомольських, господарських органів величезних зусиль у справі виховання й закріплення її на виробництві.

Для того, щоб краще організувати роботу серед нового поповнення робітників, потрібно було добре знати їх соціальну структуру. З цією метою систематично проводилися обстеження робітників, результати яких широко висвітлювалися в наукових і суспільно-політичних виданнях, а також у періодичній пресі. Ці заходи сприяли активному використанню на виробництві наступних поколінь робітничого класу. Насамперед вони стосувалися Донбасу. Серед тих, хто почав працювати на підприємствах вугільної промисловості в 1930 р. (мобілізовані комсомольці, завербовані, а також ті, що прийшли самопливом), на долю дітей робітників припадало в середньому 18,8%, селян — 78,8, службовців — 1,7, кустарів — 1,5, інших — 1,2%. Таким чином, у 1930 р. абсолютну більшість нового поповнення гірників становили молоді люди — вихідці із селян⁶.

Зміни в соціальній структурі робітничого класу відбулися і в наступні роки першої п'ятирічки. Значно зросла кількість представників трудящого селянства, які прийшли на виробництво. Так, серед робітників, що працювали на Єнакіївському металургійному заводі в 1931 р., було 70,8% селян, у 1933 р. — 72,2, на Сталінському металургійному заводі — відповідно 74,5 і 75%⁷.

² Состав фабрично-заводского пролетариата СССР в диаграммах и таблицах: Итоги переписи металлистов, горнорабочих и текстильщиков 1929 г. М., 1930, с. 14.

³ Державний архів Харківської області, ф. 1392, оп. 2, спр. 335, арк. 24.

⁴⁻⁵ Дубинская И. Н. Рабочие кадры каменноугольной промышленности Донбасса: Итоги переписи 1929 г. Харьков, 1930, с. 17.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 1607, арк. 33, 34.

⁷ Чумаченко В. П. Общественно-политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма в СССР (1926—1937 гг.). Днепропетровск, 1973, ч. I, с. 32.

В інших галузях промисловості питома вага вихідців із селян була значно нижчою. Так, за даними перепису 1932—1933 рр., у соціальній структурі працівників транспортного машинобудування України (було обстежено 36227 чоловік), причому потомствені робітники становили 56,7% (20529 чоловік), 27% припадало на долю сільських пролетарів — селян-бідняків; серед робітників, зайнятих на підприємствах сільськогосподарського машинобудування республіки — відповідно 57,7 та 24,9%, автотранспортного машинобудування — 40,8 і 31,1%⁸.

Перепис 1932—1933 рр. зафіксував цікаві дані про соціальне походження робітників найбільших промислових підприємств Української СРР. Матеріали його зведено в таблиці.

Статистичні дані про соціальне походження робітників найбільших промислових підприємств України *

№№	Назва підприємства	Процент від загальної кількості працюючих (100 %)				
		Робітники	Селяни	Службовці	Кустарі	Інші
1.	Дніпропетровський металургійний завод ім. Г. І. Петровського	47,1	48,8	2,2	1,5	0,4
2.	Донецький металургійний завод	44,8	51,3	2,6	1,0	0,3
3.	Маріупольський металургійний завод ім. Ілліча	53,7	43,0	2,0	1,0	0,3
4.	Дніпровський металургійний завод ім. Ф. Е. Дзержинського	53,9	43,4	2,0	0,7	0
5.	Єнакіївський металургійний завод	43,2	53,9	1,8	0,9	0,2
6.	Макіївський металургійний завод	50,8	47,2	1,3	0,5	0,2
7.	Миколаївський суднобудівний завод	67,5	25,8	4,6	1,8	0,3
8.	Харківський паровозобудівний завод	55,5	37,7	5,0	1,5	0,3
9.	Луганський паровозобудівний завод	56,2	41,0	2,0	0,6	0,2
10.	Харківський електромеханічний завод	55,4	30,7	10,7	2,6	0,6

* Таблицю підготовлено на основі: Профсоюзная перепись 1932—1933 гг. М., 1934, вып. I, сс. 102—105, 112, 113, 128, 129.

В цілому переписом було охоплено 104648 чоловік. Серед них робітники в другому поколінні становили 49,3%, селяни — 47,4 (бідняки — 33,1, середняки — 8,6, колгоспники — 5,7), службовці — 2, кустарі — 1, інші — 0,3%. Отже, майже половина всіх працюючих у промисловості республіки були вихідцями із сімей робітників, а 38% — селян-бідняків і колгоспників⁹.

Звернемося також до характеристики зв'язків промислових робітників із сільськогосподарським господарством. Мова йде про основні або додаткові непролетарські джерела доходів. Не перебільшуючи значення подібних контактів як соціально утворюючого фактора, все ж таки відзначимо, що в процесі формування нового поповнення робітничого класу він відіграв свою роль. Наявність різних джерел доходів, роздвоєність виробничих інтересів негативно впливали й на психологію напівробітників-напівселян. У ті роки, коли існувало безробіття, кол-

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 1783, арк. 31, 49, 67.

⁹ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., вып. I, с. 100—101.

госпний лад ще тільки створювався, а заробітна плата була низькою, сільський трудівник боявся втратити власність. Він ішов у місто на заробітки, з метою зміцнити своє господарство на селі. І Радянська влада з цим рахувалася. Від працюючого в місті селянина ніхто не вимагав негайного розриву із сільським господарством. З поліпшенням умов життя й праці ці зв'язки, які взагалі мали тимчасовий характер, слабшали або зовсім припинялися.

Однак у перші роки реконструкції народного господарства даний контингент трудящих був ще досить значним. За даними профспілкового перепису 1929 р., у структурі працюючих на підприємствах машинобудівної промисловості Української СРР ті, хто мали власне господарство на селі, становили всього 5,7% (зате в металургійній — 22,1, кам'яновугільній — 26,9, залізорудній — 41%)¹⁰. Зв'язки із сільськогосподарським виробництвом підтримували не лише вихідці із селянських сімей, а й потомствени робітники. Так, серед машинобудівників республіки на долю селян (за соціальним походженням) припадало 4,3%, потомствених робітників — 1,4, серед металургів — відповідно 18,4 і 3,4, серед працівників кам'яновугільної промисловості — 23,7 і 3,2, залізорудної промисловості — 32,2 і 8,8%. Як ми бачимо, в складі промислових робітників, що не втратили зв'язків із сільським господарством, були навіть кадрові робітники. Нижче наведено дані про виробничий стаж фабрично-заводських робітників, які мали власне господарство на селі. Середній стаж їх роботи, наприклад, у машинобудівній промисловості становив 11,3 року (тих, що не мали зв'язку — 11,2), металургійній 7,1 (9,6), кам'яновугільній — 5,9 (9,4), залізорудній — 8 років (7,8)¹¹. Факти свідчать про те, що середній виробничий стаж цієї категорії трудящих, що підтримували зв'язки із сільським господарством, у машинобудівній і залізорудній промисловості Української СРР значно різнився від середнього стажу тих, хто працював у даних галузях і не мав власного господарства на селі.

У роки першої п'ятирічки, особливо в період бурхливого індустріального розвитку країни й суцільної колективізації сільського господарства, зв'язок промислових робітників із сільськогосподарським виробництвом поступово послаблювався. Так, у 1928 р. серед шахтарів, що мали землю, лише одна третина брала участь у сільськогосподарських роботах. Більшість з них працювали на селі кілька місяців (1—1,5), використовуючи для цього переважно час відпусток¹². Профспілковий перепис 1932—1933 рр. показав, що в основних галузях промисловості Української СРР робітники, які були зв'язані із сільським господарством, становили лише 12,7%¹³.

Про суттєве зниження питомої ваги робітників, що підтримували зв'язок із сільським господарством, свідчать дані перепису, проведеного на найбільших заводах республіки. Тільки на Дніпровському металургійному заводі ім. Ф. Е. Дзержинського на долю працівників, що мали власне господарство на селі, припадало 21,6%, на Миколаївському суднобудівному та Харківському електромеханічному заводах — від-

¹⁰ Состав фабрично-заводского пролетариата СССР в диаграммах и таблицах, с. 14.

¹¹ Там же, с. 24.

¹² Лихолобова З. Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928—1937 гг.). Донецк, 1973, с. 37.

¹³ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., вып. I, с. 100—101. Серед працюючих на підприємствах чорної металургії робітники становили 12%, автотракторного машинобудування — 13,3, транспортного машинобудування — 7,2, а сільськогосподарського машинобудування — лише 5,1%. (ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 1783, арк. 20, 37, 55, 73).

повідно 3,1 і 3,4%, на всіх інших підприємствах цей процент значно нижчий. Значною була кількість колгоспників, що працювали на виробництві. Так, на Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча в складі тих трудівників, що були зв'язані із сільським господарством, колгоспники становили 8,8%, одноосібники — 1,9%, на Єнакіївському металургійному — відповідно 10,8 і 3,1, Луганському паровозобудівному заводі — 6,1 і 1,4%¹⁴. За той же період (1929—1933 рр.) кількість робітників на вказаних заводах зросла більш як на 50%¹⁵. Цьому активно сприяли такі фактори, як можливість відносно швидко здобути необхідну для роботи в місті кваліфікацію й мати сталий заробіток, а також певні гарантії на одержання квартири.

Вихідців з колишніх експлуататорських класів приймали на різні будови, вони виконували вантажно-розвантажувальні роботи. Проте їм не заборонялося працювати й на фабриках і заводах. Багато хто з цих людей назавжди поривав із своїм минулим, поступово засвоював пролетарську психологію й зрештою ставав чесним радянським громадянином.

Таким чином, у роки реконструкції народного господарства нашої країни в соціальній структурі робітничого класу відбулися істотні зміни. Дещо зросла плінність кадрів, розширилася соціальна база поповнення робітничого класу. В зв'язку з цим він на деякий час став менш однорідним за своїм складом. Проте не тільки не розчинився в селянській масі, як твердять буржуазні історики, а ще більше загартувався й зміцнів.

Ліквідація безробіття й перемога соціалістичного укладу в економіці відіграли важливу роль у консолідації робітничого класу. Його соціальне обличчя визначали кадрові робітники, потомствені пролетарі й вихідці з бідняцько-середняцьких верств населення. Робітничий клас залишався вирішальною, провідною силою нашого суспільства. Під керівництвом Комуністичної партії разом із селянством він перебував у перших лавах будівників соціалізму.

¹⁴ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., вып. I, с. 102—105, 112, 113, 128, 129.

¹⁵ Гольцман М. Т., Коган Л. М. Старые и новые кадры пролетариата: По данным переписи 13 профсоюзов, произведенной в 1932—1933 гг. М., 1934, с. 42.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (20-ті — початок 30-х років)

Л. І. ТКАЧОВА (Київ)

Одним з найголовніших завдань культурної революції, складової частини ленінського плану побудови соціалізму, було створення відданої інтересам народу інтелігенції. Комуністична партія розробила цілісну програму формування соціалістичної інтелігенції. Здійснювалася вона шляхом залучення і поступового перевиховання буржуазних спеціалістів, підготовки кадрів через систему вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, висування на керівну державну, партійну і господарську роботу передових робітників і селян.

Першочерговим завданням Радянської влади після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції було створення апарату, за допомогою якого пролетаріат міг би управляти державою, народним господарством, розвитком науки і культури. В. І. Ленін ще напередодні

Великого Жовтня вказував, що «чудовим засобом» створення керівного апарату є залучення трудящих до управління державою. Він писав: «...Ми можемо *відразу залучити державний апарат, мільйонів у десять, якщо не в двадцять чоловік, апарат, не бачений ні в одній капіталістичній державі*»¹.

Основою політики партії у справі висуванства стало ленінське положення про те, що «організаторських талантів у «народі», тобто серед робітників і не експлуатуючих чужої праці селян, сила-силенна...»².

На першому етапі соціалістичного будівництва Комуністична партія під керівництвом В. І. Леніна проблему кадрів розв'язувала шляхом розстановки на керівні пости в апараті управління членів більшовицької партії, професіональних революціонерів, широкого висування в державний апарат робітників і найбідніших селян, використання під їх контролем буржуазних спеціалістів. Контроль з боку висуванців забезпечував правильний напрямок діяльності буржуазних спеціалістів.

У резолюції IX з'їзду РКП(б) (кінець березня — початок квітня 1920 р.) «Про чергові завдання господарського будівництва» підкреслювалася необхідність при організації керівництва промисловістю поєднувати робітників-висуванців і старих спеціалістів³. Працюючи разом з останніми, робітники впливали на них ідейно, сприяли перевихованню старої інтелігенції, переходу її до активного співробітництва з Радянською владою. Водночас вони навчалися у неї мистецтву управління, переймали її знання і досвід. «Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво — в руках спеціалістів і в їхніх головах»⁴, — писав В. І. Ленін.

У роки Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни партія набула певного досвіду формування керівних кадрів. На відповідальні посади в армії, у радянський і господарський апарат направлялися насамперед комуністи, професіональні революціонери, загартовані в підпільній боротьбі. Про масштаби висування кадрів, зокрема, на Україні в перші післяреволюційні роки свідчать дані пізніших переписів й обстежень партійного і радянського апарату. Так, за даними обстеження 1927 р. на керівні посади в республіці протягом 1917—1920 рр. було висунуто 12 130 чол., переважну більшість яких становили робітники⁵.

При доборі кадрів партія враховувала їх соціальне походження, класову свідомість, революційний ентузіазм, здатність запалити і повести за собою маси. Звичайно, про систематичну підготовку висуванців в умовах громадянської війни не могло бути й мови. Освітній рівень більшості з них був низьким, що створювало великі труднощі в опануванні ними наукою управління. Проте саме перші висуванці, швидко оволодіваючи професіональними знаннями і мистецтвом управління, забезпечили функціонування державного апарату країни, спрямували його діяльність на здійснення диктатури пролетаріату.

Відбудова народного господарства висунула нові, більш складні вимоги до всіх ланок радянського і господарського апарату. X з'їзд

¹ Див.: Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне зібр. творів, т. 34, с. 297, 300.

² Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 181.

³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 152.

⁴ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 38, с. 52.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 853, арк. 68—70.

партії, який відбувся в березні 1921 р. прийняв рішення про перехід до нової економічної політики. Це викликало пожвавлення капіталістичних елементів в дрібній промисловості і торгівлі, в певних колах буржуазних спеціалістів виникли сподівання на переродження Радянської влади.

На початку відбудовного періоду робітники займали ключові пости в державному управлінні. В середній же і нижчій ланках апарату працювали переважно службовці, які сформувалися в ідеологічному й професіональному відношенні ще до революції. Значна частина їх ще не перейшла до активної підтримки Радянської влади і стояла на позиціях нейтралізму. За таких обставин виникла загроза перекручення лінії партії в державному і господарському будівництві, зростання бюрократизму, відмежування державного апарату від широких мас трудящих. Радянській державі дедалі в більшій мірі потрібні були організатори і спеціалісти, які б поєднували високу ідейну переконаність й організаторські здібності з професіональною підготовкою. Підвищення вимог до ділових якостей керівних кадрів викликало деяке уповільнення висуванства. Не маючи відповідної підготовки і досвіду, а також зіткнувшись з недоброзичливістю старих службовців, які вбачали в робітничо-селянському поповненні загрозу своєму існуванню, висуванці не завжди справлялися з дорученою справою. Отже, потрібна була докорінна перебудова висуванства, перетворення його в ефективну систему формування керівних кадрів на практичній роботі.

Розглядаючи висуванство, як важливе джерело поповнення кадрів спеціалістів, партія приділяла йому виключну увагу, своєчасно виявляла і усувала недоліки в цій справі. Питання про висуванство уважно розглянув X з'їзд партії, а X конференція РКП(б) (травень 1921 р.) зобов'язала оргвідділ ЦК розробити план систематичного висування нових робітників на керівні посади і взяти під контроль його виконання⁶. XI конференція РКП(б) (грудень 1921 р.), керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що «одним з найважливіших завдань профспілок є висування і підготовка адміністраторів з робітників і трудящих мас взагалі...»⁷ зобов'язала професійні спілки залучати до державної та господарської роботи найбільш передових і здібних представників робітничого класу й селянства. XII з'їзд партії (квітень 1923 р.) поставив вимогу налагодити систематичну і водночас спеціалізовану підготовку висуванців, які працювали на керівній господарській роботі⁸.

Про підвищення теоретичного й політичного рівня останніх ішла мова і на VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.)⁹. У рішеннях XIII конференції РКП(б) (січень 1924 р.) та XIII з'їзду партії (травень 1924 р.) ставилося завдання більш широко висувати на керівні посади поряд з комуністами безпартійних робітників і селян, а також наголошувалося на тому, що виняткове значення у підготовці трудящих до державної й господарської роботи має їх громадська діяльність¹⁰.

Центральний Комітет КП(б)У, виконуючи рішення XI конференції РКП(б), розробив детальну програму розгортання масового висуванства в республіці. У циркулярі ЦК, надісланому у липні 1924 р. усім губкомам КП(б)У, пропонувалося кожній партійній організації скласти план роботи в указаному напрямі, вести персональний облік висуван-

⁶ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 228—229.

⁷ Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок. — Повне зібрання творів, т. 44, с. 331.

⁸ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 409.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях... К., 1976. Т. 1, с. 252—253.

¹⁰ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 482, 484, 500, 507; т. 3, с. 45.

ців, розробити програму їх спеціальної підготовки, з цією метою створити на місцях з активістів громадської роботи резерв відповідних кандидатів, для підготовки яких розгорнути мережу загальноосвітніх і спеціальних курсів. Кандидатури висуванців погоджувалися з партійними, профспілковими та господарськими органами, а потім обговорювалися на загальних зборах. Це давало змогу вивчити політичні та ділові якості кожного з них, виявити найталановитіших організаторів. Особлива увага зверталася на висування комуністів лєнінського набору, жінок і молоді.

Передбачаючи можливість опору з боку старих працівників апарату, ЦК КП(б)У зобов'язав бюро партійних осередків установ подбати про створення сприятливих умов для роботи висуванців, допомогти робітничо-селянському поповненню в оволодінні новою справою. У директиві наголошувалося, що «поставлене завдання може бути успішно виконане лише тоді, коли робота по висуванству стане складовою частиною планової роботи всіх парткомів і осередків»¹¹.

Розроблена партією система висування давала можливість здібним, політично зрілим робітникам і селянам зайняти керівні посади не лише на своєму підприємстві чи у селі, а й в установах повітів, губерній тощо. Шлях трудящих до самостійної керівної роботи пролягав через їх громадську діяльність у Радах, профспілках, в осередках сприяння робітничо-селянської інспекції (РСІ), у правліннях кооперативів, інших громадських організаціях. Вирішення ними під керівництвом більш досвідчених працівників завдань управління було необхідною формою підготовки до самостійної діяльності. Саме на виборній громадській роботі найбільше розкривалися здібності робітників і селян, необхідні для висування їх на керівні посади.

Завдяки посиленню уваги до розглядуваної справи з боку партійних організацій, зростанню громадсько-політичної активності трудящих висуванство в республіці наприкінці відбудовного періоду набуло більш систематичного й організованого характеру. Лише протягом останніх двох років відбудовного періоду на керівну роботу в промисловість, радянські установи, громадські організації було висуното близько 12 тис. робітників і селян¹². Колишні робітники становили більше половини голів правлінь трестів і майже половину директорів заводів і фабрик. Висуванцями з кадрових робітників були директори Краматорського металургійного заводу О. Марилець, Алчевського металургійного заводу Л. Лаврищенко, київського заводу «Фізико-механік» П. Ф. Лук'янець, Київського кабельного заводу К. Ф. Сафонов, Харківського паровозобудівного заводу О. І. Руденко, І. Бендаренко¹³.

Всього ж протягом першого десятиріччя Радянської влади в апарат управління в республіці влилися близько 25 тис. робітників і понад 5 тис. селян. 7,4 тис. чол. з них працювали на керівній роботі в промисловості і на транспорті, близько 7 тис. — на партійній і профспілковій роботі; 4 тис. — на адміністративній; 3,3 тис. чол. в торгівлі і кооперації. Більшість робітників і селян висувалися на таку керівну роботу, яка вимагала пасамперед організаторських здібностей, життєвого досвіду, практичних навиків. Зовсім нечисленною була група висуванців у тих галузях народного господарства, що потребували спеціальної підготовки. Так, у банково-кредитних установах України працювали близько 500 висуванців, а в планових органах — лише 14¹⁴.

¹¹ Коммуніст, 1924, 9 юлія.

¹² ПІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—10, спр. 853, арк. 67.

¹³ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 6, с. 60.

¹⁴ ПІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—10, спр. 853, арк. 61, 68, 70.

Завершення відбудови народного господарства та перехід до індустріалізації й колективізації сільського господарства вимагали великої кількості кваліфікованих кадрів. Навчальні заклади як країни, так і республіки постійно збільшували випуск спеціалістів. Однак потреба у кадрах для промисловості, сільського господарства, освіти, науки, охорони здоров'я і т. п. зростала ще вищими темпами. XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) доручив профспілкам й органам РСІ виявляти найбільш здібних і сумлінних працівників і висувати їх на постійну роботу в державний апарат. З'їзд підкреслив, що «найкращою формою... висування і виховання нових кадрів господарників і адміністраторів з середовища робітників є виробничі наради при фабриках і заводах...»¹⁵.

У грудні 1925 р. відбувся IX з'їзд КП(б)У. Розглянувши питання про керівні кадри в республіці у зв'язку з переходом до реконструкції народного господарства, він підкреслив, «недостача в досвідчених керівних працівниках... повинна систематично поповнюватись шляхом широкого і сміливішого висування нових сил з осередкового активу, а також з числа активних безпартійних робітників і селян, робітниць і селянок»¹⁶.

Питання висування в країні в реконструктивний період всебічно розглянула XV конференція ВКП(б) (жовтень 1926 р.). Відзначивши досягнення виробничих нарад, у формуванні кадрів адміністрації промислових підприємств, конференція вказала і на ряд недоліків у цій роботі, зокрема, на неуважне ставлення деяких керівників заводів, фабрик і установ до роботи висуванців, відсутність з боку профспілкових органів їх моральної підтримки та ін. Залучення кваліфікованих робітників на адміністративно-господарські посади гальмувалося також тим, що в установах вони одержували більш низьку, ніж на підприємствах, заробітну плату¹⁷.

Важливу роль у подоланні виявлених недоліків відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 7 березня 1927 р. «Завдання партії у справі висування робітників і селян у держапарат»¹⁸. Вказавши на деяке уповільнення висування у зв'язку з ускладненням завдань по керівництву підприємствами та установами й посиленням опору частини старих службовців, Центральний Комітет зобов'язав партійні організації вести наполегливу і систематичну роботу по налагодженню цієї справи. Виконання цього завдання покладалося, як і раніше, на профспілки, Ради, кооперацію. Партійним організаціям доручалося здійснювати контроль за ним. У постанові зверталася особлива увага на необхідність ширшого висування жінок та безпартійних робітників і селян на господарську роботу. На місцях пропонувалося створити мережу курсів для підготовки і перепідготовки висуванців¹⁹.

Гострота проблеми кадрів у країні зумовлювалася не лише розширенням й ускладненням масштабів соціалістичного будівництва, а й тим, що частина старих спеціалістів, втративши надії на переродження Радянської влади, стала на шлях саботажу і шкідництва. Так, на початку 1928 р. у Шахтинському районі Донбасу було розкрито групу шкідників. Роблячи висновок з цієї справи, об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (квітень 1928 р.) звернув увагу усіх партійних організацій країни на необхідність прискорення підготовки командних кадрів

¹⁵ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 243, 258.

¹⁶ Компартия Украины в резолюциях..., т. 1, с. 340, 377.

¹⁷ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 376—378.

¹⁸ Висування робітників і селян в держапарат у постановах ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Харків, 1929, с. 5—12.

¹⁹ Там же, с. 6—12.

для промисловості із середовища робітників, вказав на велике значення висуванства у розв'язанні цієї проблеми. В постанові Пленуму підкреслювалося, що висування робітників на адміністративно-технічні посади повинно проводитися у відповідності з їх дійсною придатністю до нової справи і що вони мають обов'язково навчатися на спеціальних курсах, у технікумах тощо²⁰.

Виконуючи рішення квітневого Пленуму, ЦК КП(б)У всебічно вивчив стан висуванства в республіці. Для проведення цієї роботи в усіх округах були створені комісії, які перевірили правильність розподілу висуванців, їх підготовленість до нової справи й умови праці. Матеріали обстеження показали, що більшість висуванців, незважаючи на труднощі і перешкоди, закріпилися на нових посадах і справляються з найвідповідальнішими завданнями. Найкраще працювали ті робітники, які підтримували зв'язки зі своїми виробничими колективами і відчували їх постійну підтримку. Комісії виявили і ряд недоліків — відсутність постійної роботи з кандидатами на висування, формалізм при доборі кандидатур, неухвалене ставлення керівництва підприємств і установ до матеріально-побутових умов висуванців та організації їх підготовки. Відзначалася також недостатня увага до висування жінок і молоді та ін.²¹.

Шляхи подолання виявлених недоліків ЦК КП(б)У накреслив у постанові від 25 липня 1928 р. «Висування робітників і селян на керівну господарську, радянську, кооперативну роботу»²². В постанові підкреслювалася обов'язковість попередньої підготовки висуванців до їх майбутньої діяльності. Для цього при вузах, на підприємствах та в установах передбачалося розширення діючих і створення нових курсів з радянського, кооперативного та господарського будівництва.

Отже, незважаючи на труднощі та перешкоди, висуванство як один з найважливіших шляхів поповнення нової, радянської інтелігенції, набувало дальшого розвитку.

Відчутною була частка висуванців у складі спеціалістів великих промислових центрів республіки, зокрема в Донбасі. На Сталінському металургійному комбінаті в 1927 р. вони становили дві третини адміністративного апарату. Лише протягом двох місяців після квітневого (1928 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) на різні адміністративно-господарські посади в металургійній і вугільній промисловості Донецького басейну, починаючи від директорів заводу і кінчаючи десятниками, було висунуто понад тисячу кадрових робітників²³. Протягом 1926—1928 рр. у Донбасі на керівну роботу було залучено 14 тис. робітників. Слюсар М. М. Жердев став керівником рудоуправління, доменщик І. Г. Макаров — директором дзеркального заводу в Костянтинівці, слюсар І. С. Добровольський — заступником управляючого Костянтинівською групою заводів, робітник О. Д. Костильов очолив Костянтинівський хімічний завод²⁴.

Важливим рубежем у формуванні радянської інтелігенції була перша п'ятирічка. Проблема кадрів ставилася як одна з центральних проблем соціалістичного будівництва. XVI конференція ВКП(б) (квітень 1929 р.) відзначала, що однією з найважливіших умов виконання п'ятирічного плану є «...забезпечення промисловості і сільського

²⁰ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 86.

²¹ Вісті ЦК КП(б)У, 1928, № 16, с. 1—2.

²² Висування робітників і селян в держапарат у постановах ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, с. 15—24.

²³ Комуніст, 1928, 27 верес.

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. К., 1970, с. 41, 427.

господарства потрібними кадрами керівників і створення нових кадрів червоних спеціалістів з людей робітничого класу»²⁵. На новому етапі соціалістичного будівництва партія розглядала висуванців не лише як невичерпне джерело поповнення керівних кадрів різних галузей народного господарства, а й як послідовних провідників її політики.

Велику увагу підготовці керівного складу для народного господарства, вдосконаленню та розширенню системи висуванства приділила також II конференція КП(б)У (квітень 1929 р.), яка зобов'язала партійні, радянські й профспілкові органи ретельно налагодити добір висуванців, створити максимально сприятливі умови для їх роботи, допомагати їм у підвищенні загальної і спеціальної освіти²⁶. На конференції також наголошувалося, що до справи добору висуванців треба залучити широкі маси трудящих, відомства й установи. Їх кандидатури повинні обговорюватися на відкритих зборах.

Викривши серйозні хибні в роботі апарату, II конференція КП(б)У поставила завдання «привести систему і техніку управління у відповідність з економікою і з соціальною структурою Радянської країни і з вимогами, що їх ставить реконструктивний період соціалістичного будівництва»²⁷. Щоб вирішити кадрову проблему, партія взяла курс на оновлення вищої керівної ланки апарату молоддю, яка закінчила радянські вузи і технікуми, а середньої й нижчої — робітниками з виробництва.

З метою поліпшення роботи всіх ланок радянського і господарського апарату партія доручила органам РСІ із залученням профспілок, а також широких мас робітників і селян перевірити його особовий склад. Під час проведеної в 1929—1930 рр. чистки державного апарату в республіці з роботи було звільнено 12% усіх перевірених²⁸. Це були працівники, які за своїми діловими та морально-політичними якостями не відповідали вимогам, що ставилися до радянських службовців. На їх місце прийшли робітники з виробництва, які у складі контрольних комісій і бригад РСІ брали участь у перевірці особового складу апарату. Під час чистки відбувся відбір найбільш придатних до роботи в ньому. Добре ознайомившись з новою для себе справою, висуванці вже не губилися, як раніше, перед старими службовцями. Вони відчували себе справжніми господарями радянського апарату.

В роки першої п'ятирічки активну участь у висуванні брали профспілки. Відповідаючи на заклик листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) посилити боротьбу з бюрократизмом у радянському апараті на основі дальшого розширення висуванства, Всеукраїнська Рада професійних спілок ухвалила рішення про висування на керівну роботу в державний, господарський і кооперативний апарат окружного й республіканського масштабу 5 тис. робітників і наймитів²⁹.

Розглянувши рішення ВУРПС, секретаріат ВУЦВК запропонував центральним і окружним органам влади скласти списки посад для висуванців з урахуванням їх знань та досвіду, створити максимально сприятливі умови для робітничо-селянського поповнення апарату. За робітниками передбачалося збереження всіх пільг, якими вони користувалися до висування: проживання в фабрично-заводських будин-

²⁵ КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 196, 216—218.

²⁶ Компартія України в резолюціях..., т. 1, с. 609—610.

²⁷ Там же, с. 606.

²⁸ Лісін І. Боротьба проти бюрократизму і чистка держапарату. — *Більшовик України*, № 12, 1930, с. 57.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 112, арк. 1—8.

ках, нормоване постачання, збереження старої заробітної плати, якщо на новому місці вона була нижчою³⁰.

Кампанія висування «п'ятитисячників» пройшла організовано, з активною участю робітників і селян, які на загальних зборах по-діловому обговорювали намічені кандидатури. До червня 1930 р. у різні ланки управління влилися майже 5 тис. робітників і найбідніших селян. У складі висуванців було близько 70% комуністів, 6% комсомольців і 13% жінок³¹. Усього ж за рахунок кампаній, проведених профспілками в 1930—1931 рр., на керівні посади в республіці було висунуто близько 9 тис. чол. З цієї кількості на радянську роботу направлено 27,2%, господарську — 27,7%, кооперативну — 36%³². Переважна більшість висуванців були кадровими робітниками, ударниками праці.

В роки реконструкції швидкими темпами зростала їх частка у складі спеціалістів усіх галузей народного господарства, зокрема в промисловості. Виникнення масового соціалістичного змагання та ударних бригад, руху раціоналізаторів і винахідників розкрили в повній мірі творчі можливості робітничого класу. Виконуючи постанову Всесоюзного з'їзду ударників про висування на керівну роботу кращих виробничників, на Україні до цієї справи залучили сотні передових робітників³³. Кращих висуванців за високі показники у виробничій та громадській роботі було нагороджено орденом Леніна, занесено на Всесоюзну дошку пошани інженерно-технічних працівників. Серед них директор заводу «Комунар» М. Л. Ветчинкін, технічний директор Харківського тракторного заводу А. Д. Брускін, завідуючий шахтою М. Д. Касауров, технік рудоправління К. С. Єпіфанцев, майстер мартенівського цеху Г. С. Резніков, майстер доменного цеху Дніпропетровського металургійного заводу І. І. Бондарев, десятник на будівництві ХТЗ Г. Г. Марусін та ін³⁴.

Про розмах висуванства і його вплив на формування керівного складу всіх галузей народного господарства свідчило зростання практиків у складі спеціалістів. Так, за роки першої п'ятирічки їх кількість серед інженерно-технічних працівників зросла втричі і на 1 листопада 1933 р. становила 67% загальної чисельності останніх. В усіх галузях народного господарства на посадах спеціалістів працювали 110,7 тис. практиків, або 55,6% їх загальної кількості³⁵. Слід зауважити, що ці дані неточні, оскільки не всіх практиків можна віднести до категорії висуванців, як вважають В. С. Волков та Г. П. Андреюк³⁶. Адже серед них було чимало таких, які займали посади спеціалістів ще з до-революційного часу. Разом з тим партія покладала на висуванців не лише виробничо-технічні, а й важливі соціально-політичні функції, які були під силу не кожному практикові.

Високо оцінюючи соціально-політичну роль висуванства, партія неодноразово відзначала і його негативний бік. Внаслідок висування робітників на керівну роботу та переходу їх на навчання виробництво щороку залишало приблизно 6% найбільш кваліфікованих з них³⁷. Крім то-

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 789, арк. 64.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1244, арк. 10.

³² Там же, арк. 12.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 360, арк. 14.

³⁴ Там же, ф. 5548, оп. 12, спр. 66, арк. 12—79.

³⁵ Бейлін А. Е. Кадры специалистов в СССР. Их формирование и рост. М., 1935, с. 202; Народное хозяйство УССР (Стат. довідник). К., 1935, с. 476—481. (Підрахунки автора).

³⁶ Роль интеллигенции в построении и дальнейшем развитии социалистического общества в СССР, вып. 2, Л., 1978, с. 45.

³⁷ КПСС в резолюциях..., т. 3, с. 501.

го, зменшення питомої ваги спеціалістів з вищою і середньою освітою у складі керівних кадрів могло негативно відбитися на реконструкції народного господарства, яка здійснювалася на новій технічній основі. Від керівника поряд з широким політичним кругозором вимагалися глибокі спеціальні знання. Тому партія приділяла велику увагу теоретичній і практичній підготовці висуванців. З цією метою у 20-ті — на початку 30-х років у країні був створений ряд навчальних закладів для прискореної підготовки висуванців. Поширеною формою підготовки нових кадрів були, зокрема, радянсько-партійні школи й комуністичні університети. Для навчання вишого керівного складу в промисловості були створені курси червоних директорів і промислові академії. Своєрідною формою підготовки з робітників інженерно-технічних працівників були заводи-втузи та фабрично-заводські технічні курси. Широко використовувалася також заочна та вечірня форма навчання.

Завдяки величезній, цілеспрямованій небаченій за масштабами роботі партії по формуванню народної інтелігенції гостру потребу у спеціалістах у довоєнні роки було ліквідовано. Якщо наприкінці першої п'ятирічки в усіх галузях народного господарства республіки працювали близько 200 тис. спеціалістів (включаючи практиків), то напередодні Великої Вітчизняної війни на Україні тільки спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою налічувалося 513 тис. чол., тобто в два з половиною рази більше, ніж в усій царській Росії у 1913 р.³⁸

У бурхливому зростанні інтелігенції велику роль відіграло висуванство, народжене самою природою соціалістичного суспільства. Воно дало країні тисячі талановитих працівників радянських і партійних органів, керівників господарських установ. Шлях від шахтаря до заступника міністра вугільної промисловості пройшов робітник-висуванець Є. Т. Абакумов. Сталінський металургійний завод тривалий час очолював колишній робітник, член партії з 1905 р. І. Г. Макаров. У керівників великих промислових підприємств виросли робітники того ж заводу П. А. Гмиря, Я. Т. Мармазов, А. Ф. Плещеев. Справжньою кузницею таких кадрів став Макіївський металургійний завод, на якому працювала уславлена династія Коробових, які пройшли шлях від рядових робітників до відомих керівників промисловості.

Виявленню найбільш енергійних й ініціативних організаторів серед робітників сприяло поширення стахановського руху. На керівну господарську роботу були висунуті прославлені зачинателі стахановського руху. Керуючим трестом «Ростоввугілля» став М. О. Ізотов, М. Д. Дюканов — очолив трест «Ворошиловградвугілля», О. Г. Стаханов працював начальником шахти в Караганді, П. Ф. Кривонос — начальником депо станції Слов'янськ.

Звичайно, потрібні були роки наполегливої праці по нагромадженню висуванцями спеціальних знань, підвищенню їх загальноосвітнього й культурного рівня, щоб вони стали інтелігентами. Висуванство виявило великі творчі можливості кращих представників робітничого класу і селянства, дало поштовх їх інтелектуальному й професіональному зростанню. Влившись у ряди інтелігенції, висуванці самовідданою, наполегливою працею внесли неоціненний вклад у будівництво соціалізму.

Висуванство як система поповнення апарату управління хоча й недостатньо кваліфікованими, але відданими справі соціалізму робітниками і селянами вичерпало себе в міру підготовки в країні спеціалістів, які повністю відповідали вимогам соціалістичного суспільства.

³⁸ Народне господарство УСРР, стор. 476—481; Досягнення Радянської України за 40 років: Стат. збірник. К., 1957, с. 104, 106.

Призначення ж на керівну роботу здібних, але без достатньої освіти робітників і селян тривало і далі. Проте не можна отожднювати висування 20—30-х років, основним завданням якого було зміцнення й завоювання державного апарату на бік Радянської влади, і висування на керівні посади робітників і колгоспників на сучасному етапі комуністичного будівництва. В таких призначеннях проявляється загальнонародний характер Радянської держави, яка в нових історичних умовах продовжує виявляти організаторські таланти серед трудящих і ставити їх на службу соціалістичному суспільству.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОБУДОВИ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ

С. Г. МАТВІЄНКО (Київ)

Ленінська партія виникла як класова організація пролетаріату, яка з перших же своїх кроків виступила єдиною і централізованою організацією, що спирається на весь пролетаріат без різниці мови і національності. «Партія більшовиків,— сказано в тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— створювалась, зростала і розвивалась як партія справжніх пролетарських інтернаціоналістів. Вона глибоко інтернаціональна за своєю ідеологією, типом побудови, характером діяльності»¹.

В умовах багатонаціональної Росії інтернаціональний принцип побудови пролетарської партії мав першорядне значення для згуртування робітничого класу і трудящих мас в монолітну, інтернаціональну силу, яка повалила владу поміщиків і капіталістів.

На II з'їзді РСДРП в запеклій і принциповій боротьбі проти опортуністів і насамперед бундівців, які намагалися будувати партію не за класовим, а за національним принципом, повністю перемогла ідеологія пролетарського інтернаціоналізму. В резолюції з'їзду «Про вихід Бунду з партії» вказано, що з дальшим зростанням руху «...відбудеться необхідне, в інтересах визвольної боротьби робітничого класу, повне злиття пролетаріату всіх національностей в одну РСДРП»².

За організацію РСДРП на федеративних засадах виступили в той час також Білоруська соціалістична громада, Соціал-демократична партія Фінляндії, Вірменська соціал-демократична робітнича організація. Федералістські тенденції і відособленість проявлялись у соціал-демократії Польщі і Литви, в Латиській соціал-демократичній робітничій партії. На Україні принципи федералізму в партійному будівництві відстоювала Революційна українська партія (РУП) — дрібнобуржуазна, націоналістична організація, яка претендувала на роль єдиного представника українського пролетаріату в РСДРП.

Справжнім виразником корісних інтересів робітничого класу України були місцеві соціал-демократичні організації, які виникли на базі робітничого руху ще наприкінці XIX ст. як складові і невід'ємні частини єдиної РСДРП. Соціал-демократичні організації України створювались за інтернаціональною ознакою. До їх складу входили

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 10.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. 1, с. 80.

передові робітники й інтелігенти різних національностей: українці, росіяни, білоруси, поляки, євреї, представники інших національностей.

Усвідомлюючи, що без погоджених дій, без об'єднання окремих місцевих партійних комітетів в єдину партію неможливо успішно боротися проти такого сильного ворога, як царизм, Київський комітет РСДРП в 1902 р. в заяві про приєднання до «Искры» писав: «Ми переживаємо важливий момент в історії російської соціал-демократії — момент фактичного створення партії. Тому ми цілком приєднуємося до заяви Петербурзького комітету, який пропонує всім соціал-демократичним організаціям згуртуватися і негайно, активно взятися з усіх сторін за створення всеросійської партійної організації, щоб бути на висоті своїх завдань — керувати рішучим натиском мас на російське самодержавство»³.

Катеринославський комітет РСДРП, викриваючи буржуазний націоналізм сіоністів, які прагнули ізолювати єврейських трудящих від революційної боротьби російського пролетаріату, звертаючись до робітників-євреїв Катеринослава, закликав їх приєднатися до багатонаціональної армії російського пролетаріату під прапором Російської соціал-демократичної партії і в спільній боротьбі добитися знищення політичного, економічного і національного гніту. «Тільки той, хто... навмисно закриває очі, хто не хоче бачити чи не розуміє, що бачить, може заперечувати існуюче єднання робітників усіх національностей, яке все більше розвивається», — вказувалося в листівці катеринославців⁴.

В. І. Ленін високо оцінив листівку Катеринославського комітету РСДРП. «...Ця прекрасна прокламація, — писав Володимир Ілліч, — чудово роз'яснює єврейським робітникам міста Катеринослава... соціал-демократичне ставлення до сіонізму і антисемітизму»⁵.

На II з'їзді РСДРП представники Катеринославського комітету різко засудили сепаратистські тенденції Бунду і його національну програму. Побудова партії за національною ознакою, відзначив делегат від катеринославців, «послабила б рух російського пролетаріату. Нам, захисникам ідеї централізму, зайвим здається доводити ту шкоду, яку завдасть існування в одному місті двох керівних центрів»⁶. Делегат від Київського комітету РСДРП І. К. Нікітін з приводу відкриття в Києві відділення Бунду заявив: «Коли російські робітники дізналися про відкриття відділення Бунду, то були глибоко обурені цим фактом недовіря до російських товаришів, які разом борються з спільним ворогом — самодержавством. Та й самі єврейські робітники негативно віднеслися до створення самостійної єврейської організації»⁷.

Делегати II з'їзду РСДРП — іскрівці від Катеринославського, Київського і Одеського комітетів у всіх обговорюваних питаннях рішуче відстоювали ленінські позиції. Разом з В. І. Леніним і твердими іскрівцями вони відкинули націоналізм Бунду, його прагнення побудувати партію як федерацію відокремлених національних організацій, відстояли програмне положення про необхідність інтернаціонального згуртування пролетаріату. Миколаївський комітет пізніше в одній із своїх резолюцій вітав рішення II з'їзду РСДРП, який «...поклав в ос-

³ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904. К., 1963, с. 268.

⁴ Там же.

⁵ Ленін В. І. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові. — Повне збір. творів, т. 7, с. 114.

⁶ Второй съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959, с. 69.

⁷ Там же, с. 74.

нову партійної роботи і партійного будівництва ідею суворої централізації»⁸.

Після II з'їзду партії в партійних організаціях країни, в тому числі України, розгорнулася широка пропаганда рішень з'їзду, особливо з питань партійного будівництва. В єдиних рядах ленінської партії більшовицькі організації України боролися за ідейне і організаційне зміцнення партії, проти дезорганізаторських дій меншовиків і примиренців, за інтернаціональне згуртування пролетаріату.

Усвідомлюючи значення єдності партійних рядів у революційному русі, агітаційний центр Одеського комітету РСДРП в прийнятій 1 січня 1905 р. резолюції писав: «...тільки організувавшись в єдину, тісно згуртовану, централізовану робітничу партію, російський пролетаріат стане тією могутньою суспільною силою, яка зуміє повести за собою в боротьбі з царизмом всі опозиційні і революційні елементи Росії»⁹.

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, турбуючись про зміцнення пролетарської партії, Катеринославський, Одеський, Миколаївський комітети РСДРП, Луганська організація і Харківська група «Вперед» схвалили офіційні резолюції про підтримку скликання III з'їзду партії.

Народна революція в Росії, що розгорталася, вимагала від пролетарської партії правильного і твердого політичного керівництва революційною боротьбою мас. Перед партією стояли невідкладні завдання концентрації революційних сил пролетаріату, згуртування їх з силами всього революційного народу. В зв'язку з цим В. І. Ленін висунув перед соціал-демократами завдання працювати над тим, «...щоб усі розрізнені соціал-демократичні партії різних національностей злилися в єдину Російську соціал-демократичну робітничу партію»¹⁰.

Керуючись ленінськими вказівками і принципами пролетарського інтернаціоналізму, III з'їзд РСДРП прийняв резолюцію «Про ставлення до національних соціал-демократичних організацій», в якій зобов'язав як ЦК, так і місцеві комітети «...докласти всіх зусиль, щоб досягти угоди з національними соціал-демократичними організаціями з метою погодження місцевої роботи і підготовлення таким чином можливості об'єднання всіх соціал-демократичних партій в єдину РСДРП»¹¹.

В. І. Ленін і керовані ним партійні органи підтримували тісні зв'язки з усіма партійними організаціями країни, в тому числі і України, подавали їм всебічну допомогу. Так, із звіту видавництва «Вперед» III з'їздові РСДРП «Про відрядження людей в Росію» видно, що з лютого по квітень 1905 р. було відряджено в Росію 45 чол., в тому числі на південь — 20 чол. Серед них були колишні члени комітетів, які раніше працювали пропагандистами, агітаторами, організаторами та інші працівники. Редакція газети «Вперед» лише за лютий — березень 1905 р. відправила в Одесу, Харків, Київ понад 2700 примірників газети (№ 1—9). З кінця листопада 1904 р. по кінець березня 1905 р. з Женеви відправили на Україну 173 конверти з працями В. І. Леніна і газетою «Вперед», в тому числі в Катеринославську губернію — 43 конверти (29 конвертів, в яких було вміщено від 2 до 5 номерів «Вперед» і 14 конвертів з працями В. І. Леніна «Земська кам-

⁸ Третий съезд РСДРП. Сб. документов и материалов. М., 1955, с. 172.

⁹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1903—1905. Сб. документов и материалов. В трех томах. М. Т. 3, с. 471.

¹⁰ Ленін В. І. До єврейських робітників. — Повна збір. творів, т. 10, с. 253.

¹¹ Третий съезд РСДРП, с. 455.

панія і план «Искры», «До партії», «Послужливий ліберал» та інші матеріали); в Київ — 18, в т.ч. газети «Вперед» — 14 конвертів; відповідно в Миколаїв — 14 і 5; Одесу — 78 і 54; Харків — 20 і 15¹².

У лютому 1905 р. за завданням В. І. Леніна член Бюро комітету більшості М. М. Лядов об'їздив більшовицькі організації Одеси, Катеринослава, Харкова, Миколаєва і Києва з метою підготовки і проведення виборів делегатів на III з'їзд партії. У Харкові таку роботу провів В. Д. Бонч-Бруєвич, у Катеринославській організації і Поліському комітеті — В. І. Невський¹³.

Наприкінці травня — першій половині червня 1905 р. для ознайомлення з рішеннями III з'їзду РСДРП в Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Харкові побував агент ЦК О. М. Ессен.

В зв'язку з підготовкою сил для нових революційних битв В. І. Ленін поставив питання про зміцнення революційної соціал-демократичної робітничої партії. Об'єднання всіх соціал-демократичних і робітничих партій в єдину централізовану партію стало найактуальнішим завданням революції.

В цьому об'єднавчому русі активну участь брали партійні організації України. На IV (Об'єднавчому) з'їзді партії при обговоренні порядку денного делегат від Харківської організації більшовиків Артем (Ф. А. Сергеев) вніс пропозицію «поставити в першу чергу питання про об'єднання з національними партіями...»¹⁴, а при розгляді питання про об'єднання з Бундом представник Єлисаветградської організації більшовик Мікулін заявив, що «об'єднання вигідно... всьому російському пролетаріату»¹⁵.

IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП розв'язав питання про об'єднання польської і латиської соціал-демократії з РСДРП на принципах пролетарського інтернаціоналізму. На з'їзді партії був також представник від УСДРП з дорадчим голосом. Він вніс пропозицію про негайне обговорення умов про об'єднання з РСДРП. З'їзд ухвалив передати це питання в ЦК¹⁶. Угоди з даного питання в ЦК РСДРП не було досягнуто в зв'язку з дрібнобуржуазним, націоналістичним характером УСДРП. Згодом ця партія перейшла в табір націоналістичної контрреволюції.

Об'єднання з національними соціал-демократичними організаціями давало можливість більшовикам здійснювати ідейний вплив на широкі верстви робітників усіх національностей, забезпечувало інтернаціональне виховання і тісне згуртування дійсно революційних сил пролетаріату.

Розробляючи організаційні принципи побудови партії нового типу, В. І. Ленін велике значення надавав місцевим партійним комітетам, прагнув організувати на місцях міцні організації революціонерів. Напередодні революції В. І. Ленін в «Листі до товариша про наші організаційні завдання» детально розробив питання про загальний тип і структуру соціал-демократичних організацій, про функції місцевих партійних комітетів, про завдання партійних груп, про створення і напрямки роботи заводських організацій¹⁷.

Створені на інтернаціоналістських основах, більшовицькі організації і групи України будувались за територіальним принципом. Вони

¹² Там же, с. 522—525.

¹³ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 77.

¹⁴ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959, с. 27.

¹⁵ Там же, с. 434. Відомості про Мікуліна не збереглися (ініціали).

¹⁶ Там же, с. 362.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 7, с. 15.

об'єднували членів партії, які працювали і проживали на території певного міста, повіту, губернії, а інколи і вздовж залізниці. Такою організацією в районі Поліської залізниці, наприклад, був Поліський комітет РСДРП, який об'єднував соціал-демократичні групи суміжних повітів Білорусії, України і Росії. У 1906 р. під керівництвом більшовиків працювало Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, до складу якого входили соціал-демократичні організації і групи вузлових станцій Києва, Одеси, Козятинна, Жмеринки, Здолбунова, Знамянки, Бирзули, Бобринська, Бендер і Кишинева. В тому ж році було обрано Вузловий комітет Катеринославської залізниці, який об'єднував соціал-демократичні групи станцій Дебальцеве, Гришине, Сватове, Попасна, Нижньодніпровськ, Олександрівськ, Нікополь, Долгінцеве, П'ятихатки (Катеринославська губернія) і Таганрог (область Війська Донського).

На території України діяли губернські парторганізації: Кримський союз РСДРП (входили соціал-демократичні організації Таврійської губернії: трьох материкових повітів України — Дніпровський, Бердянський і Мелітопольський та чотирьох повітів і двох градоначальств Криму), Полтавський губернський союз РСДРП і Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП. Останній розповсюджував свій вплив і на діяльність організацій материкових повітів Таврійської губернії і Бессарабії¹⁸.

До обласних організацій слід віднести Рудничний союз РСДРП (створений більшовиками в квітні 1905 р. на противагу меншовицькому Донецькому союзові РСДРП), Катеринославську окружну організацію (у 1906 р. об'єднувала соціал-демократичні групи Олександрівська, Кривого Рога, Нікополя, Каменського, Павлограда, Верхньодніпровська, Синельникове, Новомосковська)¹⁹. Обласними керівними органами на території України були Південне бюро і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП, які спрямовували діяльність більшовицьких організацій не тільки України, але й суміжних міст і районів Півдня Росії: Криму, Бессарабії, Курська та ін.

Більшість цих обласних і районних організацій проіснували недовго. Так, Рудничний союз РСДРП — кілька місяців, Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці — близько року, Поліський комітет — півтора року. Але своєю діяльністю вони мали великий вплив на інтернаціональне виховання трудящих, на їх згуртування, незалежно від національності, в ім'я загальної революційної мети.

В. І. Ленін, розробляючи організаційні основи будівництва партії, вважав, що кожний член партії має працювати у певному низовому осередку чи партійній групі. Нижчою ланкою соціал-демократичної організації має бути заводський комітет. Діяльність заводських комітетів і груп спрямовувалася районними комітетами. Так, Одеська організація РСДРП включала три райони: Дальницький, Пересипський, Міський. Кожний район ділився на кілька підрайонів, які об'єднували заводські і цехові комітети. Миколаївський комітет РСДРП мав три райони: Заводський, Міський, Слобідку; Катеринославський комітет спрямовував роботу Міського, Заводського і Амур-Нижньодніпровського районів. За територіальним принципом будувались більшовиць-

¹⁸ Диренок Е. Полесская организация РСДРП в борьбе против царизма (1903 — март 1917 гг.). Минск, 1965, с. 45; Очерки истории Коммунистической партии Молдавии. Кишинев, 1968, с. 28, 29; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979, с. 69.

¹⁹ Варгатюк П. Партії великої заги. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. Дніпропетровськ, 1970, с. 99.

кі організації Харкова, Луганська та інших міст України. Працюючи на виробництві в одній парторганізації з товаришами різних національностей, ведучи спільну революційну боротьбу проти класових ворогів, робітники усвідомлювали життєву силу пролетарського інтернаціоналізму.

Така структура партійних організацій (низовий осередок і група — районний комітет — загальноміський комітет) витримала випробування часом і в основному збереглася до 1917 р.²⁰

Більшовики України настійно пропагували інтернаціональний характер партії робітничого класу, її нерозривний зв'язок з усіма трудящими і експлуатованими. Так, Конотопський комітет РСДРП тиражем 20 тис. примірників перевидав статтю В. І. Леніна «Проект звернення до виборців», в якій дано характеристику всіх партій, що брали участь у виборах. Володимир Ілліч звернувся до робітників і всіх громадян Росії віддати голоси за кандидатів РСДРП, яка «...бореться за повну свободу, за республіку... Вона бореться проти всякого національного гноблення»²¹.

Харківський і Луганський комітети РСДРП перевидали ленінську листівку «Кого обирати до Державної думи?»²², в якій Володимир Ілліч, роз'яснюючи склад і завдання РСДРП, писав: «Це партія свідомих робітників усіх народностей Росії, росіян, латишів, поляків, євреїв, малоросів, вірмен, грузинів, татар та ін. Соціал-демократія — партія робітничого класу, яка захищає інтереси всіх трудящих і експлуатованих»²³.

Більшовицькі організації України закликали передових робітників, селян, інтелігенцію, солдатів і матросів вступати в ряди РСДРП. В ході революції зростали ряди партії. Якщо на початку її ряди налічували 8400 чол., то до 1907 р. — 46 тис.²⁴ На початку революції більшовицькі організації України налічували в своїх рядах по кілька десятків членів партії, а влітку 1905 р. в них працювали вже сотні чоловік. Так, Катеринославська більшовицька організація об'єднувала близько 200 чол., Миколаївська — до 300, Одеська — 350 чол. Усього на Україні в цей час в більшовицьких організаціях і групах налічувалося не менше 2 тис. членів партії. Наприкінці 1905 р. Одеська організація РСДРП об'єднувала в своїх рядах 1500 чол., Харківська — 1000 чол. Напередодні V з'їзду РСДРП (квітень — травень 1907 р.) в Луганській організації РСДРП налічувалося понад 1000, в Алмазно-Юр'ївській — близько 750, в Катеринославській міській — понад 500, в Криворізькій — близько 150 більшовиків²⁵.

Торжество інтернаціонального принципу в побудові партії яскраво продемонстрував V (Лондонський) з'їзд РСДРП, на якому з усіх принципів питань порядку денного, в усіх питаннях тактики восторжествувала лінія більшовиків. З'їзд ознаменував велику перемогу в робітничому русі політики і тактики більшовиків, які виражали насушні інтереси пролетарів і трудящих мас усіх народів Росії. В роботі з'їзду брали участь делегати від соціал-демократії Польщі і Литви, Латиського краю і Бунду, які ввійшли до РСДРП. На з'їзді було шість де-

²⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 80.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 14, с. 102.

²² Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Х., 1971, с. 41.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 14, с. 121.

²⁴ КПСС в цифрах. (К 70-літтю II съезда РСДРП). — Партийная жизнь, 1973, № 14, с. 9.

²⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 79—80, 88; Варгатюк П. Назв. праця, с. 104.

легатів від партійних організацій України — Катеринославської, Одеської, Харківської, Луганської, Київської організацій РСДРП. Вони з усіх основних питань з'їзду зайняли тверду ленінську лінію.

Наші ідейні противники фальсифікують інтернаціональну природу і склад нашої партії. Антикомуністи постійно висловлюють «співчуття», що партія не побудована за федеративним принципом, що їй, мовляв, властивий російський характер і склад, пишуть про «національну нерівність в складі партії», що КПРС «не інтернаціональна союзна партія, а що це здавна партія російська», що «характер партії за своєю суттю російський»²⁶, що вона нібито не мала зв'язків з масами національних окраїн Росії, була їм чужою.

Організаційна структура нашої партії та її склад повністю спростовують наклепи буржуазних ідеологів. Склад Компартії України, наприклад, в повній мірі відображає інтернаціональний характер КПРС. В 1927 р. вона об'єднувала представників 56 національностей, перед Великою Вітчизняною війною — 80, а нині — понад 100 національностей²⁷.

Активна участь в боротьбі за здійснення ленінського плану створення марксистської партії нового типу, непримиренність до опортунізму і націоналізму, втілення в практику ленінських ідеологічних, політичних і організаційних принципів та створення на їх основі інтернаціональних за своєю ідеологією, цілями й засобами боротьби, формами діяльності, складом і типом побудови більшовицьких організацій України, як і в країні в цілому, є переконливим свідченням перемоги ідей і утвердження принципів пролетарського інтернаціоналізму в партійному будівництві.

²⁶ Куличенко М. И. Актуальные вопросы борьбы против фальсификаторов теории и политики КПСС в области национальных отношений. — Вопросы истории КПСС, 1976, № 2, с. 100.

²⁷ Щербинский В. В. Компартия Украины — боевой отряд КПСС. (К 60-летию I съезда КП(б)У). — Вопросы истории КПСС, 1978, № 7, с. 10.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДНОСИНИ МІЖ США, АНГЛІЄЮ І ФРАНЦІЄЮ В КІНЦІ ХVІІІ ст.

Є. М. СЕДИХ (Москва)

Зовнішня політика країн, які здобули незалежність, постійно привертає до себе увагу дослідників. Боротьба народів колоній за визволення має об'єктивно прогресивний характер. У тій чи іншій формі вона, як правило, триває й після відокремлення їх від метрополії. В зв'язку з цим інтерес становить вивчення зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки в перші роки існування їх як незалежної держави. США — найбільша країна сучасного капіталістичного світу, оплот імперіалізму й неокolonіалізму — два століття тому на собі перенесли тягар боротьби з наймогутнішою на той час колоніальною державою — Англією. «Історія новітньої, цивілізованої Америки», — писав В. І. Ленін у «Листі до американських робітників», — відкривається однією з тих великих, справді визвольних, справді революційних воєн, яких було так небагато серед величезної маси грабіжницьких воєн...

Це була війна американського народу проти розбійників англійців, які гибили і тримали в колоніальному рабстві Америку...»¹.

Однак після закінчення війни за незалежність у внутрішній і зовнішній політиці США сталися великі зміни. Правлячі кола Сполучених Штатів намагалися зміцнити свою владу. Придушивши народні виступи 1786—1787 рр., буржуазно-плантаторська верхівка нав'язала країні нову «федеральну» конституцію, що мала захищати інтереси панівних класів. Після того, як 1789 р. до влади прийшли федералісти— торговельна буржуазія й землевласники з північного сходу, а також плантатори й великі фермери з півдня, почалася «переоцінка цінностей» і в галузі зовнішньої політики. Відмовившись від дальшої боротьби проти Англії в союзі з революційною Францією, уряд Сполучених Штатів вбачав своє першочергове завдання в укладенні договору «про дружбу й торгівлю» з колишньою метрополією. Його було підписано 1794 р.

Однак з кінця 1792 р. у зовнішньополітичному курсі уряду США водночас з'явилася нова тенденція. Вона впливала з особливостей економічного розвитку молодой заокеанської республіки, її зовнішньоторговельних зв'язків, місця Сполучених Штатів у системі міжнародних відносин і відбивала внутрішні суперечності, що дедалі глибше виявлялися між федералістами та їхніми політичними противниками— республіканцями. Останні представляли інтереси дрібних і середніх фермерів, значної частини ремісників, частини плантаторів Півдня, купців і підприємців, які об'єднувалися в боротьбі проти високих ввізних тарифів і створеного в 1791 р. монопольного банку США. Республіканці здебільшого були прихильниками всебічного співробітництва з Францією. Протягом усього останнього десятиліття XVIII ст. між вищевказаними двома соціально-політичними угрупованнями точилася напружена боротьба.

Основними питаннями зовнішньої політики Сполучених Штатів у той час лишалися відносини з Англією і Францією. Великобританія і далі займала стосовно США непримиренну позицію, але водночас була найважливішим торговельним партнером колишньої своєї колонії. Що ж до союзника Сполучених Штатів— Франції, то торгівлі з нею (в основному з її володіннями у Вест-Індії) належало друге місце в американському зовнішньоторговельному балансі. Вона була дуже вигідною для США. Проте загострення суперечностей між цими двома країнами, зумовлених Великою Французькою революцією, поставило американський уряд перед необхідністю зробити вибір— орієнтуватися на Англію чи поглиблювати відносини з революційною Францією.

У 1789—1792 рр. питання про зовнішньополітичну орієнтацію США ще не стояло так гостро, як у наступні роки, але вже тоді лідер федералістів А. Гамільтон вживав заходів до зміцнення англо-американських зв'язків, а його політичний противник республіканець Т. Джефферсон утримувався від цього. Водночас обидва державні діячі намагалися не допустити, щоб Сполучені Штати було втягнуто в конфлікт з європейськими державами.

У протиборстві провідних політиків кінця XVIII ст., які були виразниками поглядів двох протилежних угруповань, поступово формувалася «середня», компромісна лінія в підході до міжнародних справ. Втіленням її стала «декларація про нейтралітет» 1793 р.

В буржуазній історіографії США американо-англійські відносини кінця XVIII ст. розглядаються в ряді загальних і спеціальних праць,

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 27, с. 46.

присвячених зовнішній політиці Сполучених Штатів². У 60-х роках ХХ ст. у країні з'явилися праці апологетичного характеру, в яких всіляко підноситься діяльність федералістів, особливо їхнього лідера Гамільтона. Його зовнішньополітичний курс оцінюється як єдино можливий для Сполучених Штатів. Автори цих праць позбавляють політику федералістів класового змісту, зображують її як пібіто далекоглядне піклування надзвичайно прозорливих і реалістичних політиків, «батьків — засновників» США про інтереси держави і нації в цілому. Так, Дж. С. Міллер у монографії «Ера федералістів»³ піднімає на щит усю зовнішньополітичну діяльність Гамільтона і водночас критикує республіканців за їхні дії як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Подібних поглядів дотримуються також П. А. Варг та Х. Дж. Луз⁴.

Крім праць загального характеру, зовнішній політиці США в період президентства Дж. Вашингтона присвячено й спеціальні монографії. Так, проголошення американського нейтралітету в 1793 р. найповніше висвітлено в праці Ч. Томаса⁵. Основну увагу автор приділяє полеміці міністра фінансів Гамільтона з державним секретарем Джефферсоном і виступає переважно прихильником останнього. Важливе місце у дослідженні Томаса займає матеріал про англо-американські відносини, в той час як діяльність французького посланника в США Е.-Ш. Жене, яка значною мірою спричинилася до їх загострення, показано дуже недостатньо. Не висвітлено докладно й ставлення Гамільтона і президента країни Вашингтона до революційної Франції. Ця тематика розроблена в спеціальній праці Г. Аммона⁶⁻⁷.

Американо-англо-французькі відносини кінця ХVІІІ ст. не стали ще об'єктом спеціального вивчення істориків-марксистів. Проте в загальних дослідженнях з історії США й особливо в біографічних працях американській зовнішній політиці приділено належну увагу. Радянські історики досліджують причини приходу до влади в 1789 р. федералістів, їхні економічні й політичні платформи, відзначають велику заінтересованість цих кіл у розширенні торговельних зв'язків з Великобританією, висвітлюють боротьбу їх з опозиційними силами всередині країни. Вони зосереджують також свою увагу на проголошенні Сполученими Штатами політики нейтралітету. Більшість з авторів розцінюють її як загалом позитивний фактор розвитку країни⁸. Та водночас лишається ще ряд недостатньо досліджених у радянській історичній науці питань, зокрема про ставлення США до війни між Англією і Францією та про внутрішньополітичну боротьбу в Сполучених Шта-

² Bailly T. A. A Diplomatic History of the American People. N. Y., 1940; Bemis S. F. A Diplomatic History of the United States of America. N. Y., 1936; DeConde A. Entangling Alliance. Politics and Diplomacy under George Washington. N. Y., 1958; Perkins B. The First Rapprochement. England and the United States. 1795—1805. Philadelphia, 1955.

³ Miller J. C. The Federalist Era. 1789—1801. N. Y., 1960.

⁴ Varg P. A. Foreign Policies of the Founding Fathers. Michigan State University Press, 1963; Looze H. J. Alexander Hamilton and the British Orientation of American Foreign Policy. 1783—1803. The Hague Paris, 1969.

⁵ Thomas Ch. American Neutrality in 1793. A Study in Cabinet Government. N. Y., 1931.

⁶⁻⁷ Ammon H. The Genet Mission. N. Y., 1973.

⁸ Ефимов А. В. США. Пути развития капитализма. М., 1969, с. 434—435; История дипломатии, т. 1—3. М., 1959, т. 1, с. 401—403; Очерки новой и новейшей истории США, т. 1—2. М., 1960, т. 1, с. 127—128; Севостьянов Г. Н., Уткин А. И. Томас Джефферсон. М., 1976, с. 210; Согрин В. В. Александр Гамильтон и образование США. — Новая и новейшая история, 1976, № 2, с. 136—137; Юзефович И. С. Джордж Вашингтон и борьба за независимость Америки. М., 1941, с. 122; Яковлев Н. Н. Вашингтон. М., 1973, с. 337—346, 348—349.

тах з приводу проголошення нейтралітету країни в 1793 р., висвітленню яких і присвячене дане повідомлення.

У лютому того ж року республіканська Франція оголосила війну Великобританії й Іспанії. США лишалися осторонь європейського конфлікту. Однак події, що відбувалися за океаном, помітно впливали на внутрішню й зовнішню політику країни. В зв'язку з англо-французькою війною цілком природно постало питання про позицію щодо цього конфлікту Сполучених Штатів, які мали з Францією договори про дружбу, торгівлю й союз, підписані ще в 1778 р.⁹ Ситуація ускладнилася, коли республіканська Франція вирішила замінити королівського представника в США де Тернана новим повноважним посланником Жене.

Питання про те, чи слід визнати Жене як нового представника Франції, розглядалося на спеціальному засіданні уряду. Правлячі кола Сполучених Штатів виходили з того, що офіційне прийняття його було б рівнозначне визнанню нового французького уряду, а це, в свою чергу, зобов'язувало б США виконувати умови договорів 1778 р. Гамільтон виступив категорично проти визнання нової республіки та її представника Жене, оскільки, мовляв, після страти Людовіка XVI, який підписав договори 1778 р., союз з Францією вже недійсний. Отже, США не мають більше ніяких зобов'язань щодо цієї країни¹⁰.

Джефферсон висловився проти такого погляду. Монарха, зазначав він, не треба ототожнювати з державою. Він лише представляє її у зовнішніх відносинах, і союз 1778 р. — це союз США з Францією, а не з Людовіком XVI. Поки існують обидві держави, їхні договірні зобов'язання не втрачають чинності¹¹. Генеральний прокурор Е. Рендольф погодився з думкою державного секретаря про те, що договори з Францією мають залишатися в силі, і висловився за визнання повноважень Жене. Вашингтон теж підтримав Джефферсона й, зрештою, було ухвалено прийняти нового французького посланника.

Що ж до зовнішньополітичного курсу країни, то тут члени уряду виявили однастайність: Сполучені Штати повинні й надалі лишатися нейтральною країною. 22 квітня 1793 р. за підписом Дж. Вашингтона було опубліковано офіційну «декларацію про нейтралітет». Вона забороняла громадянам США брати участь у будь-яких діях на морі спільно з Англією і Францією або проти них, доставляти будь-якій з цих держав вантажі, що вважаються контрабандними, й закликала їх утримуватися від дій, несумісних із зобов'язаннями дружньої нації щодо воюючих сторін.

Однак таку декларацію простіше було проголосити, ніж виконати. В зв'язку з наявними між США і Францією договорами виникли дві важливі проблеми: чи суперечить договірне положення про надання особливих пільг цій країні (так само як і відмовлення в таких пільгах її противникам) принципам нейтралітету? І чи не буде, в свою чергу, суперечити політиці нейтралітету порушення Сполученими Штатами договірних зобов'язань з Францією?

Гамільтон і Джефферсон — найвизначніші після президента державні діячі США — добивалися того, щоб Сполучені Штати Америки уникнули участі у війні, але водночас дістали якнайбільше вигоди з

⁹ Treaties and Other International Acts of the United States of America. Ed. H. Miller. 8 vol. Washington, 1931—1948, v. II (1776—1818), p. 19—20.

¹⁰ The Papers of Alexander Hamilton. Ed. Boyd J. P. 24 vol. Princeton, 1950—1976, v. XIV, p. 371—385.

¹¹ The Works of Thomas Jefferson. Ed. P. L. Ford. 12 vol. N. Y.—L., 1904—1905, v. 7, p. 288—289.

нейтральної політики. Цього вимагали від них різні соціальні верстви, представниками яких вони були. І Гамільтон, і Джефферсон виступали за нейтралітет, проте розуміли його неоднаково. Перший насамперед турбувався про те, щоб зберегти нормальні відносини з Англією. В серії статей, які він написав під псевдонімом «Пасіфікус», Гамільтон доводив, що коли США виступлять на боці Франції, це матиме для них дуже тяжкі наслідки. Війна розладнає фінанси й торгівлю Сполучених Штатів і згубно відіб'ється на багатьох галузях національної економіки¹². При цьому, як вважав Гамільтон, Франція не зможе реально допомогти Америці в боротьбі з могутніми європейськими державами. В період війни США за незалежність Франція, на думку Гамільтона, була набагато сильніша, а крім того, виступала в союзі з Іспанією. Англія тоді перебувала в ізоляції. А тепер, незважаючи на воєнні перемоги, які Франція здобула в Європі, становище її нетривке, у внутрішніх справах панує розлад, сильних союзників вона не має, французький військово-морський флот невеликий. За таких умов навіть найменша спроба допомогти Франції може обернутися для Сполучених Штатів катастрофою. Тому він обстоював проведення такої політики, яка б не зачіпала інтересів Великобританії. Саме виходячи з цих міркувань, Гамільтон виступав за тимчасове припинення чинності союзного договору з Францією, зокрема за те, щоб США відмовилися захищати французьку Вест-Індію, оскільки, мовляв, гарантування цього Сполученими Штатами обумовлене оборонним договором, а Франція тепер веде наступальну війну¹³. Нарешті, міркував він, послідовне дотримання США умов союзного договору з Францією інші країни розцінюватимуть нібито як укладення нового договору, цього разу вже з Французькою Республікою, що суперечить позиції нейтралітету. Через це Англія ставитиметься до Сполучених Штатів як до ворожої держави. Разом з тим міністр фінансів вважав, що припинення чинності договору не призведе до виникнення конфлікту між США і Францією¹⁴.

Іншою була позиція Джефферсона з питання про нейтралітет. Політичні противники державного секретаря — федералісти часто закидали йому, що, виступаючи проти Гамільтона, а значить, і позиції його партії, він виступає проти нейтралітету. Та це були вкрай тенденційні звинувачення. Насправді, Джефферсон теж обстоював політику нейтралітету, але вважав, що не треба поспішати з його офіційним проголошенням. США, доводив він, повинні утримуватися від цього кроку доти, доки ворогуючі сторони не попросять про це самі. Війну між Англією і Францією Джефферсон розглядав як слушну для Сполучених Штатів нагоду дістати для себе додаткові вигоди. На його думку, Великобританія, щоб не нажити собі нових ворогів, змушена буде поступитися Сполученим Штатам¹⁵. На відміну від федералістів Джефферсон не вірив у те, що обмеження торгівлі з Англією призведе до війни з нею. Навпаки, він гадав, що такий захід якраз і примусить її зважати на інтереси нейтральної Америки. Джефферсон не раз висловлювався за подання допомоги Франції, звичайно в межах нейтральної політики. Разом з тим, заявляючи про необхідність зберегти й надалі союз з Францією і дотримуватися умов договору 1778 р., державний секретар виступав проти гарантування Сполученими Штатами оборони французьких володінь в Америці. Він був згодний з Га-

¹² The Papers of Alexander Hamilton, v. XV, p. 67.

¹³ Ibid., v. XV, p. 387, 391, 406, 408.

¹⁴ Ibid., v. XV, p. 68—69.

¹⁵ The Writings of Thomas Jefferson. Ed. A. Lipscomb and A. Bergh. 20 vol. Washington, 1905, v. 9, p. 33—34.

мільтоном, що це суперечить інтересам США¹⁶. Отже, Джефферсон розглядав Францію як певну противагу Англії й аж ніяк не був її палким прихильником.

Що ж стосується Вашингтона, то для нього основою зовнішньополітичного курсу було «послідовне дотримання договору 1778 р. і положень, що з цього договору випливають», й одночасно «проведення безсторонньої політики стосовно будь-якої держави, яка перебуває в стані війни»¹⁷. Саме на такій нечіткій позиції стояв Вашингтон у 1793 р. Президент багато в чому схвалював погляди Джефферсона, але не нехтував і доводів Гамільтона. А втім, сам Вашингтон, керуючи зовнішньою політикою країни, виявляв мало ініціативи й здебільшого висловлювався так: «Обрання чесного й прийнятного для нас курсу буде, я вважаю, нашою найкращою політикою, і це саме те, чого від нас можуть зажадати всі воюючі сторони»¹⁸.

Отже, основоположним елементом зовнішньої політики США (він став згодом традиційним) була ставка на суперечності й війни в Європі, які, за умови збереження Сполученими Штатами нейтралітету, могли, як вважала адміністрація Вашингтона, сприяти здобуттю максимуму вигоди для країни. Та щоб досягти цього, дуже важливо було не давати європейським державам серйозних підстав для нападу на США.

Тим часом війна, яка почалася між Великобританією і Францією, не тільки змінила міжнародне становище, а й одразу ж позначилася на характері англо-американських відносин. Давні незгоди між Англією і США ще більш загострилися. Пам'ятаючи про американо-французькі договори 1778 р., уряд Великобританії чекав, яку позицію займуть Сполучені Штати у зв'язку з війною в Європі. Всілякі здогади щодо дальших дій США і їхньої ролі в цій війні непокоїли лондонських політиків Гренвілля, Хексбері та ін. Не прояснювали ситуації й донесення англійських представників у Сполучених Штатах Хаммонда, Бонда, Гамільтона. І хоч можливість дотримання США «оборонного» договору з Францією і захисту володінь цієї країни у Вест-Індії міністр закордонних справ Англії вважав малоімовірною, все ж таки Хаммондові доручалося перешкодити будь-яким заходам у цій справі¹⁹. Для Великобританії це мало дуже велике значення, бо нейтралітет Сполучених Штатів, як зауважував Гренвіль, «був неодмінною умовою успішного проведення англійської зовнішньої політики»²⁰. І посланник Великобританії у США Хаммонд не гаяв часу. Діючи згідно з одержаними інструкціями, він старанно збирав інформацію щодо можливої позиції Сполучених Штатів у війні. Під час зустрічі з Гамільтоном Хаммонда було запевнено, що ніяких таємних угод між США й урядом Франції немає. Незважаючи на те, що державний секретар Джефферсон тоді пропонував прийняти нового французького представника Жене, а також виконувати статті договорів з Францією, Хаммонд повірив, що участь у війні не відповідає інтересам Сполучених Штатів. Коли ж уряд США опублікував «декларацію про нейтралітет», він ще більше впевнився в цьому. Копію декларації передав Гренвіллеві американський посланник у Великобританії Т. Пінкні

¹⁶ Ibid., v. 3, p. 226—243.

¹⁷ The Writings of George Washington from the Original Manuscript Sources, 1745—1799. Ed. J. F. Fitzpatrick. 39 vol. Washington, 1934—1944, v. 38, p. 430—431.

¹⁸ Ibid., v. 38, p. 451.

¹⁹ Mayo B. Instructions to the British Ministers to the United States 1791—1812.—Annual Report of the American Historical Association for the Year 1936. Washington, 1941, p. 34—35.

²⁰ Ibid., p. 39.

21 червня 1793 р. Цю подію схвально сприйняли в Лондоні. І все ж таки англійці вважали позицію Сполучених Штатів двозначною. Розділ декларації про заборону доставляти війсьну контрабанду цілком задовольняв Великобританію, але можливість постачання Франції продовольчих товарів лишалася, і це турбувало англійський уряд, оскільки основним постачальником зерна і борошна, яких дуже потребувала ця країна, були США. Незважаючи на проголошений Сполученими Штатами нейтралітет, у Лондоні добре розуміли, що Великобританії доведеться пильно стежити, щоб торгівля США з Французькою Республікою не набрала форми безпосередньої допомоги останній.

Зерно і борошно доставляли у Францію в основному на американських судах. У зв'язку з цим британський кабінет уповноважив Хаммонда повідомити уряд Сполучених Штатів, що Англія буде дотримуватися принципу «вільні судна не можуть мати на борту вільних товарів» і конфісковуватиме власність ворожих держав навіть на нейтральних кораблях. Коли ж Хаммонд довідається, що французи закуповують у США продовольство, він має заявити протест і одночасно наказати капітанам британських військових кораблів підійти до американських берегів. У разі невдачі дипломатичних заходів передбачалося застосування сили — захоплення нейтральних суден і конфіскація їхніх вантажів. Проте включати зерно та борошно до списку контрабандних товарів англійці вважали поки що передчасним.

У квітні британський капер затримав американський бриг «Селлі», який доставляв борошно у французький порт Гавр. Вантаж було визнано американським, та невдовзі стало відомо, що це частина закупленого Францією у США борошна. Англійський уряд використав інцидент як зручний привід, щоб ввести офіційну заборону на перевезення борошна, а також інших продуктів харчування. 8 червня 1793 р. було видано відповідний указ. У ньому певною мірою враховувалися інтереси нейтральних держав. Так, їм мала виплачуватися компенсація за товар і фрахтові витрати. Капітанам нейтральних суден надавалося право вибрати порт будь-якої дружньої щодо Великобританії країни й транспортувати туди свій вантаж.

Дії Англії викликали незадоволення в Сполучених Штатах. У зв'язку з цим Джефферсон надіслав Т. Пінкні меморандум для передачі його урядові Великобританії²¹. В меморандумі стверджувалося, що товари, які перевозяться вільними суднами, є поза всяким сумнівом вільними. Це узвичаєне в міжнародному праві положення, якого мусять неухильно дотримуватися всі нації. В серпні Пінкні було надіслано ще одну інструкцію. В ній американському посланникові доручалося зажадати скасування британським урядом указу про захоплення нейтральних суден, оскільки йшлося про безперечне порушення прав інших держав, а також тому, що цей указ завдає «серйозного удару основам нашого сільського господарства» й через нього зазнають збитків громадяни Сполучених Штатів²². У відповідь на англійський указ, зазначалося в інструкції, США вважатимуть за потрібне оголосити ембарго на довіз іноземних товарів.

У країні зростало обурення діями англійців, які одразу ж після того як указ набрав чинності почали захоплювати американські судна в Карибському морі. Навіть Гамільтон, писав у Лондон Хаммонд, розцінює видання такого указу як «надзвичайно брутальну й безцеремонну акцію», що має на меті підірвати «найважливіші статті амери-

²¹ The Works of Thomas Jefferson, v. 7, p. 312—315.

²² ASPFR, v. 1, p. 239.

канського експорту»²³. З ним солідаризувалася значна частина купців і судновласників, заінтересованих у розширенні торгівлі з Францією та її володіннями. Гамільтона підтримував і ряд конгресменів.

Тим часом на початку осені 1793 р. уряд Великобританії вирішив, що ставлення США до указу змінилося на краще. Проте це була уявна «поступливість» з боку Сполучених Штатів. Уряд Вашингтона не змирився з діями англійців, однак політика нейтралітету вимагала проведення обережнішого курсу. До того ж, як показала практика, червневий указ, хоч і утруднював американське судноправство, але не розладнав його цілком. Торговці й судновласники потерпіли від нього лише частково, бо англійці не конфісковували заборонені продовольчі товари, а купували їх за прийнятними для американців цінами. Компенсувався також фрахт, простой, інші витрати. Завдяки цьому американські купці не втрачали значної частини прибутку.

Зайняти таку помірковану позицію у ставленні до англійського указу уряд США спонукали й дії посланника Французької Республіки Жене. Він, згідно з інструкціями, повинен був перетворити Сполучені Штати на базу для розгортання воєнних дій проти Великобританії й Іспанії в Новому світі, зокрема споряджати капери, вербувати добровольців для захоплення Канади, Флориди й Луїзіани. Крім того, Жене мав прискорити виплату США боргів Франції, а також забезпечити поставки американського продовольства в свою країну²⁴. Вважаючи, що Сполучені Штати, як союзник, зобов'язані подавати всебічну допомогу Франції, він розвинув активну діяльність.

Стривожений цим, державний секретар Джефферсон запропонував Вашингтонові припинити виплату американських боргів Франції, щоб покласти край цій дуже небажаній діяльності Жене. Однак цю пропозицію він просив зберегти у таємниці²⁵. Наслідки втручання Джефферсона виявилися одразу ж. Жене, позбавлений коштів, не зміг здійснити намічених планів. Єдине, що йому вдалося, це спорядити в Америці кілька каперів для нападів на британські судна.

Англійські торговці, судновласники й страхові агенти невдовзі почали скаржитися в Лондон на дії французьких каперів, які грабували англійців і продавали свою здобич в американських портах. Каперство, писали вони, спрямовують і санкціонують французькі консули в США, що зводить напівець проголошення Сполученими Штатами політики нейтралітету. Відносини США з Великобританією різко погіршилися.

Розуміючи, що склалося вкрай серйозне становище, адміністрація Вашингтона неодноразово засуджувала дії Жене. Каперам було суворо заборонено виходити в море без дозволу американських властей. Однак французький посланник ігнорував вказівки уряду Сполучених Штатів. Він виступив проти «декларації про нейтралітет», називаючи її незаконною й образливою для уряду союзної держави. Такі вчинки Жене компрометували республіканців, і кількість прихильників Франції у США дедалі зменшувалася.

В серпні, щоб уникнути воєнного конфлікту з Великобританією, уряд Сполучених Штатів прийняв рішення про те, що капери, споряджені в американських водах, мають негайно покинути гавані США і будь-яку їх спробу повернутися буде відбито збройною силою. Крім

²³ The Papers of Alexander Hamilton, v. XV, p. 257.

²⁴ Correspondence of the French Ministers to the United States, 1793—1797. Ed. Fr. J. Turner.—Annual Report of the American Historical Association for the Year 1903, v. II, p. 202—211.

²⁵ Link, E. P. Democratic-Republican Societies. 1790—1800. N. Y., 1942, p. 127.

того, власність англійців, захоплену каперами після 7 червня (дата першого невиконання наказу покинути американські води), буде відновлено, або ж уряд США сплатить відповідну компенсацію із суми, яка належала Франції. На цьому ж засіданні кабінету було ухвалено звернутися до Французької Республіки з проханням відкликати Жене.

На той час у Франції до влади прийшли якобінці. Вони самі відкликали жірондиста Жене. Новий французький посланник Фоше привіз ордер на його арешт²⁶. Після відкликання Жене союзний договір 1778 р. з Францією фактично втратив силу. Проте це не внесло ніяких змін у відносини США з Англією. Вони ще довго лишалися дуже напруженими.

Денонсація Сполученими Штатами Америки договору з Францією наочно продемонструвала схильність правлячого буржуазного класу країни відмовлятися від виконання договірних зобов'язань, а також традиційну непослідовність, зигзагоподібність зовнішньої політики США вже в початковий період їх існування.

²⁶ Bowman A. H. The Structure for Neutrality. Franco-American Diplomacy During the Federalist Era. Knoxville, 1974, p. 86.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Л. А. ЩЕТЕНКО (Херсон)

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ КЛАСОВИХ СИЛ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ВЛІТКУ 1919 р.

У період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, зокрема, влітку 1919 р. об'єднані сили внутрішньої й зовнішньої контрреволюції намагалися загарбати Україну і перетворити її в плацдарм для боротьби проти Радянської Росії. Головною ударною силою нового походу були білогвардійські війська Денікіна і буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Одержавши від західних держав фінансову, матеріальну й технічну допомогу, Денікін у червні 1919 р. захопив Донбас і ряд губерній центральної Росії. На той час чисельність його військ досягла 100 тис. чол. Ускладнювало становище те, що радянські війська змушені були вести водночас боротьбу також і проти сил українських буржуазних націоналістів та з численними куркульсько-анархістськими бандами.

У надзвичайно складних умовах громадянської війни В. І. Ленін, ЦК РКП(б) і ЦК комуністичних партій радянських республік спрямовували дедалі зростаючий об'єднаний рух радянських народів з метою організації рішучої відсічі ворогу, ліквідації загрози реставрації капіталізму. «А от коли ми не зуміємо зберегти найтіснішого союзу між собою, союзу проти Денікіна, союзу проти капіталістів і куркулів.., — писав Володимир Ілліч, — тоді справа праці напевно загине на довгі роки в тому розумінні, що і Радянську Україну і Радянську Росію тоді *зможуть* задавити і задушити капіталісти»¹.

В. І. Леніну належала видатна роль у спрямуванні зусиль радянських республік на захист завоювань Великого Жовтня, у вирішенні найскладніших питань їх воєнного, економічного та політичного співробітництва. Законодавчо оформлений декретом ВЦВК від 1 червня 1919 р. воєнно-політичний союз радянських республік повністю відповідав корінним інтересам трудящих, став вирішальною умовою перемоги над об'єднаними силами внутрішньої й зовнішньої контрреволюції².

Виходячи з декрету від 1 червня, Реввійськрада РСФРР у найкоротші строки провела ряд заходів по приведенню збройних сил радянських республік у відповідність із загальними принципами організації Червоної Армії. Зокрема, 4 червня 1919 р. було видано наказ про розформування Українського фронту, на базі частин 1-ї та 3-ї українських радянських армій якого і нових поповнень створювалася 12-а армія. Вона підпорядковувалася Реввійськраді Західного фронту. 2-а українська армія, реорганізована в 14-у армію, увійшла до складу Південного фронту³. У 12-у армію поряд з 44-ю дивізією ввійшла 45-а

¹ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 45.

² Див.: Історія Української РСР: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні. 1917—1920. К., 1977. Т. 5, с. 403—407.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 79, арк. 35.

дивізія, а частини Кримської армії одержали найменування — 58-а стрілецька дивізія і перейшли в підпорядкування 14-ї армії. У районі Одеси формувалася 47-а стрілецька дивізія.

6 серпня ВУЦВК прийняв постанову про передачу всіх військових частин та управління УСРР Реввійськраді РСФРР⁴.

Робітники і селяни України гаряче підтримали утворення воєнно-політичного союзу радянських республік. У відповідь на заклик партії формувати нові загони Червоної Армії значно зріс потік добровольців на призовні пункти. Так, у телеграмах, що йшли на адресу ЦК КП(б)У, сповіщалося про успіхи в проведенні мобілізації в Одесі⁵, Єлисаветграді, Миколаєві, Тирасполі, Херсоні⁶ та інших містах півдня України. В Одесі, Херсоні та Миколаєві були створені комітети оборони, які вирішували питання мобілізації та зміцнення тилу⁷.

Утворення воєнно-політичного союзу радянських республік було великою перемогою ленінської національної політики. Цей союз зміцнив оборонну могутність Країни Рад, допоміг об'єднати матеріальні та людські ресурси для досягнення спільної мети — перемоги над денікінськими військами й силами буржуазно-націоналістичної контрреволюції, створити могутню Червону Армію.

Комуністична партія і Радянський уряд, очолювані В. І. Леніним, проводили в той час величезну багатогранну роботу з метою перетворення боротьби проти ворогів соціалістичної революції у всенародну. Це складне завдання вирішувалося на основі ленінських вказівок про розстановку і співвідношення класових сил⁸, про форми й методи завоювання на бік пролетарської революції найширших трудящих мас.

Робітничий клас усієї країни, в тому числі й окремих її регіонів, виступив як головна сила у боротьбі проти контрреволюції та іноземної інтервенції. Керований Комуністичною партією він продемонстрував зразки високої свідомості й розуміння своєї відповідальності за долю Радянської влади. Це, зокрема, яскраво виявилось під час проведення мобілізацій на Україні, в тому числі й на півдні республіки. Так, у телеграмі, надісланій В. І. Леніну 6 липня 1919 р. з Херсона, говорилося: «Херсон перероджується. Мобілізація проходить успішно, процент робітників втрое перевищує норму. На багатолюдних мітингах населення висловлює готовність захищати пролетарську революцію»⁹. Подібні телеграми були надіслані й робітниками ряду інших міст України.

Робітничий клас України, зокрема, півдня республіки, керований ленінською партією, виступив як керівник й організатор непролетарських, дрібнобуржуазних верств у боротьбі проти інтервентів та сил внутрішньої контрреволюції.

Основну масу дрібнобуржуазного прошарку в країні становило селянство, політична позиція якого щодо Радянської влади значною мірою вирішувала долю боротьби між пролетаріатом та буржуазією¹⁰⁻¹¹. Особливо гостро боротьба за перетворення непролетарських верств у союзника робітничого класу проходила на півдні України.

⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 38.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 76, арк. 165.

⁶ Там же, арк. 162, 168.

⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 2579, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

⁸ Див.: Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників 27 березня 1921 р. — Повне збір. творів, т. 43, с. 117—126.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 698 (2), арк. 239.

¹⁰⁻¹¹ Див.: Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату. — Повне збір. творів, т. 40, с. 15—17.

Складність становища там характеризувалася значним розмежуванням класових сил, появою григор'ївщини та анархо-махновщини — небезпечних вогнищ дрібнобуржуазної стихії, відірваністю району від єдиної лінії фронтів — Західного і Південного. Українське село на півдні тільки-но вступило на шлях соціалістичних перетворень, селянська біднота була ще слабо згуртована в політичному відношенні. Процент куркульських господарств там був найвищий у республіці і становив 22% від усієї їх кількості. Куркулі володіли 50,8% усіх земель регіону. Значну частину населення південних районів (36%) становило середнє селянство¹².

Керуючись рішеннями VIII з'їзду РКП(б), ЦК КП(б)У та Раднарком України здійснили ряд заходів по організації пролетарських і напівпролетарських сил у селах та мобілізації їх на боротьбу проти білогвардійських військ та куркульсько-націоналістичних елементів.

Важливу роль у проведенні політики партії на селі відігравали комбіді, які згуртовували бідноту, пролетарські та напівпролетарські маси для боротьби з куркульством, сприяли організації перших сільсько-господарських комун та інших виробничих об'єднань. Зокрема, навесні — на початку літа 1919 р. у Херсонській губернії налічувалося близько 1,5 тис. комбідів¹³. Велике значення для поступового залучення селян до соціалістичного будівництва мала й діяльність утворюваних по всій республіці радгоспів.

На півдні України вони також створювалися. Так, ще навесні 1919 р. у Херсонській губернії було 250 таких господарств (ім належало 350 тис. десятин землі), Катеринославській — 100 господарств (100 тис. десятин землі), Донецькій — 15 господарств (10 тис. десятин землі)¹⁴. Для розвитку радгоспів Наркомат земельних справ України 25 червня 1919 р. виділив грошову допомогу земельним відділам: Херсонському — 6 млн. крб., Катеринославському — 7 млн. крб., Полтавському — 7,5 млн. крб., Київському — 6 млн. крб., Харківському — 4,5 млн. крб.¹⁵. Усе це мало велике значення для проведення соціалістичних перетворень на селі, а також для вчасного обробітку полів і закладення основ майбутнього врожаю.

Важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу й трудящого селянства відіграли продовольчі загони, які поряд з вирішенням завдань заготівлі хліба, допомагали в організації комбідів, створювали партійні осередки, сприяючи тим самим проведенню політики Комуністичної партії на селі.

Велику роботу в цьому відношенні провів Наркомпрод України, який ще навесні 1919 р. створив Одеський, Катеринославський, Миколаївський та інші продзагони. Влітку в їх лавах налічувалося 5 тис. чол. Переважну більшість з них становили кращі робітники підприємств, у тому числі й півдня України¹⁶, які посилалися на село за завданням партії. Так, Херсонська губерньська партійна конференція ухвалила відправити на село кращих активістів, насамперед з робітничих центрів — Херсона, Миколаєва, Одеси — для допомоги у проведенні продрозверстки в житті¹⁷. Активно підтримали урядові постанови, спрямова-

¹² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, с. 50.

¹³ Див.: Бондаренко Г. В. Про кількість комбідів на Україні. — УІЖ, 1980, № 6, с. 110.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 240, арк. 182.

¹⁵ Там же, арк. 140.

¹⁶ Історія Української РСР: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні. 1917—1920, т. 5, с. 385.

¹⁷ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. К., 1964, с. 178.

ні на вирішення продовольчого питання, і всіляко сприяли цьому робітники заводу «Темвод» (м. Миколаїв)¹⁸. На Херсонщині велику роботу проводив продзагін чисельністю 250 чол., очолюваний Петерсоном. Він активно боровся з куркульським бандитизмом¹⁹.

У зв'язку із загрозою денікінської навали уряд Радянської України 20 липня 1919 р. надіслав телеграми в Одеску, Херсонську, Миколаївську та інші губернії, в яких поставив завдання швидше зібрати й заготовити хліб і з цією метою «послати на місця досвідчених та відданих працівників»²⁰. Продзагони, що діяли на півдні України, провели величезну роботу. На 15 червня 1919 р. вони заготовили в Херсонській губернії близько 9157 тис. пудів хліба і Таврійській — понад 1,5 млн. пудів, це становило 41,3% усього заготовленого на Україні на той період хліба²¹. На кінець серпня було зібрано більшу частину врожаю в селах Херсонської губернії. Це дало по 200—300 пудів зерна з десятини, як, наприклад, у с. Олешках²².

Вирішуючи безліч складних політичних, соціально-економічних та воєнних питань, молода Радянська влада велику увагу приділяла й поданню матеріальної допомоги родинам червоноармійців. Адже селяни становили переважну частину бійців Червоної Армії. В зв'язку з цим піклування партійних і радянських органів про долю їх сімей сприяло залученню селянства на бік пролетарської революції. Такі декрети Раднаркому, як «Про оранку і засів полів призваних в армію червоноармійців» (березень 1919 р.), «Про збільшення грошових пільг родинам червоноармійців» (вересень 1919 р.) та інші²³, значно зміцнювали позиції Радянської влади на селі. В липні 1919 р. постановою президії виконкому Херсонського губерньського відділу соціального забезпечення для подання допомоги родинам червоноармійців було виділено 5 млн. крб.²⁴. А виконком Одеської повітової Ради селянських депутатів 7 червня 1919 р. запропонував продовольчому комітету та земельному відділу в найкоротший строк вжити енергійних заходів до виділення сіна для армії та для сімей червоноармійців²⁵.

Трудяще селянство ділом відповіло на піклування про нього, активно відгукнулося на заклик партії відстояти владу Рад і піднятися на боротьбу з військами Денікіна та буржуазно-націоналістичною контрреволюції. Так, у політзведенні 12-ї армії повідомлялося: «На з'їздах комбідів селяни висловили готовність підтримати Радянську владу. Багато з них добровільно вступають до Червоної Армії»²⁶. 15 червня 1919 р. на спільних зборах представників робітників і селян Миколаївщини була прийнята резолюція, в якій висловлювалася повна підтримка Радянській владі і наголошувалося на необхідності проведення активної мобілізації на боротьбу проти ворога²⁷. Антонівський волосний

¹⁸ Партійний архів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 1817, оп. 2, спр. 180, арк. 42—43.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 2, спр. 6, арк. 18.

²⁰ Там же, оп. 1, спр. 5, арк. 20.

²¹ Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. Харків, 1953, с. 85.

²² Партійний архів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 564, арк. 75.

²³ Развитие союза рабочего класса и крестьянства в СССР. М., 1958, с. 62.

²⁴ Партійний архів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 564, арк. 66.

²⁵ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. Р-1082, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

²⁶ ЦДАРА, ф. 100, оп. 2, спр. 188, арк. 2.

²⁷ Партійний архів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 1817, оп. 2, спр. 635, арк. 5.

виконком на Миколаївщині мобілізував до Червоної Армії 300 кра-щих селян-активістів²⁸. Для хворих та поранених червоноармійців се-ляни с. Дальник (під Одесою) зібрали продукти і 6000 крб.²⁹, а трудя-ще селянство Балтського повіту на зборах своїх представників ухвали-ли резолюцію про повну підтримку Радянської влади³⁰. У зверненні до всіх селян повіту вони писали: «Не з білогвардійськими розбійника-ми, які останнього барана, курку чи конячину відбирають, наша доро-га, а з нашою Радянською владою, тому що бачимо, наша вона, се-лянська влада, і за нею ми по-селянському, до останнього живота стоя-ти будемо»³¹.

Трудяще селянство України дедалі більше розуміло, що панування Денікіна, Петлюри, куркульських отаманів вело до відновлення влади поміщиків. Переконавшись на власному досвіді, що тільки союз з ро-бітничим класом забезпечить йому поліпшення економічного станови-ща, воно дедалі більше згуртовувалося навколо Комуністичної партії й Радянської влади. Вже на початку осені 1919 р. у поглядах середньо-го селянства півдня України сталися зміни. Середняк поступово перехо-див на позиції підтримки Радянської влади. З приводу цього В. І. Ленін писав: «Досвід цього року показав масам, що зараз можлива і потрібна тільки одна влада: робітничо-селянська влада більшовиків»³². А в листі до Володимира Ілліча Г. К. Орджонікідзе зазначав: «Денікін, безумов-но, звернув собі шию на українському селянстві»³³.

Робітничому класу і трудящому селянству протистояли об'єднані сили внутрішньої й зовнішньої контрреволюції, які намагалися будь-якою ціною відновити в країні владу поміщиків і капіталістів. Велику шкоду трудящим завдала діяльність контрреволюційного підпілля, яке особливо активізувалося в зв'язку з наступом білогвардійців. На півд-ні країни підризву роботу проводив «Союз відродження Росії», до яко-го приєдналася «Рада земств та міст півдня Росії». Навесні та влітку 1919 р. контрреволюціонери спрямовували свою діяльність на підго-товку заколотів і змов у багатьох містах України, зокрема в Херсоні³⁴.

В травні 1919 р. члени дрібнобуржуазної партії анархістів, які ство-рили «Всеукраїнський повстанський комітет революційних партизанів», встановили зв'язок з анархо-махновцями, намагаючись створити мере-жу терористичних організацій на півдні України й розгорнути там ан-тирадянську контрреволюційну пропаганду³⁵.

Активізувалися анархісти та ліві есери й на Катеринославщині. Вони заважали проведенню обліку й мобілізації робітників і селян до Чер-воної Армії, агітували останніх не здавати державі хліб.

Виступали проти Радянської влади й українські меншовики, які на словах засуджували махновщину, а на ділі створили з анархістами анти-більшовицький блок³⁶⁻³⁷, а також соціал-демократична партія «неза-лежних»³⁸, боротьбисти³⁹ та інші дрібнобуржуазні угруповання.

²⁸ Там же, спр. 220, арк. 22.

²⁹ ООДА, ф. Р-1082, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

³⁰ ЦДАРА, ф. 1421, оп. 2, спр. 1375, арк. 39.

³¹ Там же, ф. 199, оп. 2, спр. 60, арк. 657.

³² Ленін В. І. Доповідь про внутрішнє і зовнішнє становище республіки на Московській конференції РКП(б) 12 липня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 39, с. 82.

³³ Орджонікідзе Г. К. Статті и речи. М., 1956. Т. 1. с. 105.

³⁴ Владимирцев В. С. Партия — организатор разгрома контрреволюции на юге. М., 1971, с. 66.

³⁵ Голиников Д. Л. Крах вражеского подполья... М., 1971, с. 208.

³⁶⁻³⁷ Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Л, б/г, с. 103.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 266, арк. 3.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 110, арк. 1, 8.

Однак трудящі маси України розпізнали суть цих партій і не підтримали їх. Так, 90% населення Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва на кінець літа знаходилося під впливом більшовиків, як повідомили представники ЦК КП(б)У на засіданні Комінтерну у кінці 1919 р.⁴⁰ В Херсонській губернії вже в квітні 1919 р. намітився перелом у настроях рядових членів партії есерів та меншовиків. Багато з них подали заяви про вступ до КП(б)У⁴¹.

В. І. Ленін, вказуючи на необхідність гнучкої політики у ставленні до дрібнобуржуазних партій (в тому числі і до українських), закликав уміло вести з ними полеміку, не припиняючи ідейного викриття суті їх хибних поглядів⁴². Керуючись у своїй діяльності настановами Володимира Ілліча, КП(б)У добивалася того, щоб відірвати від впливу вказаних партій ту частину трудящого селянства, яка ще йшла за ними.

Союзником буржуазії та поміщиків у громадянській війні виступили куркулі, які, за словами В. І. Леніна, були «найлютіші, найпрудіші, найдикіші експлуататори, які не раз відновлювали в історії інших країн владу поміщиків, царів, попів, капіталістів»⁴³.

Перші соціалістичні перетворення в українському селі, націоналізація поміщицьких та куркульських земель, організація радянських господарств викликали люту ненависть класових ворогів. Куркулі намагалися шляхом терору при допомозі денікінців завдати підступного удару Радянській владі, зірвати соціалістичні перетворення в селі.

Тільки з 1 по 15 травня 1919 р. на Україні відбулося 28 куркульських контрреволюційних заколотів, більшість з яких припадала на південні губернії — Херсонську, частину Катеринославської, Таврійську та ін.⁴⁴. А з квітня до середини червня того ж року в різних районах України відбулося 328 таких контрреволюційних виступів⁴⁵.

Активно підтримували українських куркулів і німецькі колоністи, серед яких прошарок куркулів був набагато вищий, ніж в українському селі півдня України⁴⁶.

Близько 3 тис. колоністів 29 липня 1919 р. підняли заколот на Одещині⁴⁷. У Вознесенську (Херсонська губернія) вони були зв'язані з білогвардійською контрреволюцією, яка керувала підготовкою і проведенням антирадянського виступу, спровокованого наприкінці того ж місяця⁴⁸. На збройну боротьбу з Радянською владою 30 липня виступили колоністи з колоній Страсбург, Баден і Зельц, що знаходилися на південь від Тирасполя⁴⁹.

Однак не всі колоністи виступили проти Радянської влади, а тільки їх заможна верхівка, яка блокувалася з куркульською контрреволюцією. На боротьбу із заколотниками піднялися робітники і трудящі селяни. Активізації їх боротьби з різного роду контрреволюційними виступами сприяв ряд заходів, вжитих радянськими органами півдня України.

⁴⁰ Там же, арк. 8.

⁴¹ Там же, спр. 78, арк. 53.

⁴² Див.: Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 березня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 134.

⁴³ Ленін В. І. Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій! — Повне збір. творів, т. 37, с. 38.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 252, арк. 32.

⁴⁵ Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. К., 1979, с. 32.

⁴⁶ Партійний архів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 155, арк. 3.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 15, арк. 99.

⁴⁸ Партійний архів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 155, арк. 15.

⁴⁹ ЦДАРА, ф. 197, оп. 3, спр. 166, арк. 104.

Так, 31 липня 1919 р. на Одещині було поширене «Звернення до робітників і селян», в якому керівні місцеві органи Радянської влади та Комуністичної партії закликали робітників і селян до боротьби з контрреволюцією⁵⁰. 3 серпня були мобілізовані всі комуністи Херсона для формування загонів по боротьбі з заколотниками-колоністами⁵¹.

Поряд з цим велику агітаційну й організаторську роботу серед колоністів на Херсонщині, Одещині й Миколаївщині розгорнули групи німецьких комуністів. Так, миколаївська їх група (близько 10 чол.) здійснила понад 60 виїздів у 25 колоній, населення яких становило близько 30 тис. чол. Зокрема, вони розповсюдили серед колоністів 25 тис. примірників різноманітної більшовицької літератури, в тому числі й газету «Вельткоммуне», яка видавалася німецькою мовою⁵².

Вже на початку серпня 1919 р. частини 45-ї та 58-ї радянських дивізій разом з робітниками і селянами розгромили в основному повстання колоністів на півдні України. Також було вжито енергійних заходів щодо вилучення хліба, який ховали та гноїли куркулі-колоністи, й доставці його для потреб робітників, селян і червоноармійців⁵³.

Загострення класової боротьби на півдні України сприяли й куркульсько-есерівські та анархістські заколоти отаманів, зокрема, влітку 1919 р. — Махна. Враховуючи загальнополітичну й воєнну обстановку, Комуністична партія і командування Червоної Армії (в умовах наступу білогвардійської буржуазної контрреволюції) не мали змоги вжити рішучих заходів до знешкодження махновщини. Тому партія надавала великого значення проведенню політичної роботи в частинах, підпорядкованих Махну. Так, близько 100 політбійців з частин 45-ї та 58-ї дивізій протягом літа 1919 р. проводили велику роз'яснювальну роботу серед махновців, розповідаючи правду про цілі анархізму. Це давало свої результати. Зокрема, багато бійців-махновців (в основному селян) залишили загони, якими командував отаман. Ні репресії, ні розстріли не зупинили більшовиків-агітаторів. У районі Умані вони влилися до складу Південної групи та із зброєю в руках продовжували бити ворога⁵⁴.

У той час, як Червона Армія, напружуючи всі сили, стримувала наступ денікінців, на західних і південно-західних кордонах країни активізувалися війська боярської Румунії та буржуазно-поміщицької Польщі. Їм допомагали українські буржуазно-націоналістичні частини, очолювані Петлюрою, які разом з підрозділами галицької армії почали наступ, потіснивши виснажені в безперервних боях 44-у та 45-у радянські дивізії.

В надзвичайно складних умовах початку липня 1919 р. ЦК РКП(б), розглянувши становище на фронтах громадянської війни, накреслив ряд важливих заходів по боротьбі з навалюю ворогів. Комуністична партія звернулася до робітників і селян із закликом відстояти завоювання Великого Жовтня. 9 липня 1919 р. ЦК РКП(б) опублікував лист В. І. Леніна «Всі на боротьбу з Денікіним!». «Настаз один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної рево-

⁵⁰ Партійний архів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 564, арк. 68.

⁵¹ Там же.

⁵² Див.: Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. 1917—1920, К., 1967, с. 310—313.

⁵³ Партійний архів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 564, арк. 72.

⁵⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 274, арк. 95.

люції», — писав у ньому Володимир Ілліч⁵⁵. Ленінський лист викликав значне піднесення у роботі партійних і державних органів, знайшов відгук у серцях усіх трудящих країни.

Постановою ВУЦВК запроваджувався воєнний стан у Києві, Одесі, Миколаєві, Херсоні. Ще на початку липня 1919 р. був створений і почав активну діяльність комітет робітничо-селянської оборони Херсонського району. Комітет оборони Миколаєва розробив план дій по захисту від ворога Дніпровського та Дніпро-Бузького лиманів⁵⁶.

Зміцнювалося партійне ядро дивізій, які вели боротьбу проти військ Денікіна і буржуазно-націоналістичної контрреволюції на півдні України. Партійні організації республіки провели велику роботу по мобілізації комуністів. На початок вересня в Червону Армію було направлено 20 тис. членів партії, що становило близько половини всього складу КП(б)У⁵⁷.

Армійські комуністи при підтримці партійних і радянських органів півдня України посилили політичну роботу серед селянства. Про підсумки такої роботи газета 14-ї армії «В ружье» 27 липня 1919 р. писала: «В настроях селян Одеського повіту відбувся різкий перелом, селяни ведуть активну боротьбу з куркульськими елементами, організують хати-читальні, об'єднуються в комуністичні осередки»⁵⁸. В наказі по 12-й армії за № 442 також відзначалося поліпшення політико-виховної роботи серед селян, яку проводили бійці-комуністи⁵⁹.

ЦК РКП(б), особисто В. І. Ленін уважно стежили за ходом оборонних заходів на півдні України, надаючи їм величезного значення⁶⁰. 3 серпня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні поставило питання про об'єднання дій 12-ї та 14-ї армій у боротьбі проти Денікіна⁶¹. За вказівками Володимира Ілліча, головнокомандуючий Збройними Силами РСФРР С. С. Каменєв поклав оборону Одеси і всього півдня України на 45-у і 58-у дивізії, що входили до складу 12-ї армії. В умовах, коли дивізіям загрожувала небезпека у ворожому оточенні, командуючий 12-ю армією М. Г. Семенов, виходячи з рішення Реввійськради республіки, 14 серпня наказав утворити Південну групу військ з частин 45-ї, 47-ї та 58-ї дивізій⁶². Командуючим нею було призначено начдива 45-ї дивізії Й. Е. Якіра.

Завдяки своєчасному створенню Південної групи військ вдалося організувати захист півдня України, відтягнути значні сили військ Денікіна і Петлюри від наступу на Москву, успішно боротися з махновськими та іншими куркульсько-анархістськими бандами. Та значно переважаючим силам контрреволюції при підтримці імперіалістичних держав Антанти вдалося відрізати Південну групу від інших частин 12-ї армії. 23 серпня 1919 р. кільце ворожого оточення навколо неї повністю замкнулося. В цих умовах реввійськрада Південної групи прийняла єдино правильне рішення — пробиватися на північ для з'єднання з основними частинами радянських військ. 30 серпня почався її героїчний похід. Долаючи неймовірні труднощі, ведучи виснажливі бої з махновцями, петлюрівцями, денікінцями та іншими контрреволюцій-

⁵⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 41.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 5, арк. 14, 26.

⁵⁷ Летопись революции, 1925, № 1, с. 6.

⁵⁸ В ружье (Орган Реввійськради 14-ї Радянської Армії), 1919, № 21 (79), с. 3.

⁵⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 5, спр. 223, арк. 135, 156.

⁶⁰ Див., наприклад: Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. К., 1968, Т. 2, с. 336.

⁶¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 223, арк. 13.

⁶² Гражданская война на Украине 1918—1920: Сб. док. и материалов. К., 1967. Т. 2, с. 298.

ними силами, група успішно виконала свій обов'язок і 17 вересня 1919 р. з'єдналася з радянськими військами⁶³.

Отже, підсумовуючи воєнно-політичне становище на півдні України влітку 1919 р. треба зазначити, що воно було дуже складним і постійно змінювалося. РКП(б) на чолі з В. І. Леніним і КП(б)У, активно проводячи політику диктатури пролетаріату і спираючись на трудящі маси, вживали енергійних заходів до захисту завоювань Великого Жовтня. Подією великої історичної ваги стало утворення воєнно-політичного союзу радянських республік, що сприяло об'єднанню економічних та людських ресурсів країни, зростанню єдності братніх народів у боротьбі з об'єднаними силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

Не залишилося постійним і співвідношення класових сил на півдні України. На початок осені 1919 р. воно змінилося на користь Радянської влади, на позиції якої повністю перейшло трудяще селянство України. Не маючи соціальної бази, контрреволюція була приречена на загибель, а дедалі зростаюча могутність Червоної Армії стала однією з головних умов перемоги Країни Рад над внутрішніми й зовнішніми ворогами.

⁶³ Докладніше про героїчний похід Південної групи військ див.: Левін В. С. Легендарний рейд. — УІЖ, 1979, № 11, с. 127—132.

О. В. ПАВЛЮЧЕНКО (Київ)

СЕРБСЬКІ ВІЙСЬКОВО-ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНІ У XVIII ст.

Сучасні міста Української РСР Слов'яносербськ і Слов'янськ вирости з поселень, заснованих сербськими переселенцями у XVIII ст. Історія імміграції на Україну вихідців із Сербії та створення ними адміністративно-територіальних одиниць Нова Сербія та Слов'яно-Сербія — одна з цікавих, але недостатньо вивчених сторінок у багатовікових дружніх зв'язках народів нашої країни і Югославії.

У даному повідомленні автор робить спробу на основі ряду нових документів і матеріалів, виявлених у фондах ЦДІА УРСР, певною мірою розкрити питання внутрішнього устрою сербських поселень, характеру взаємовідносин їх жителів з місцевим населенням, а також визначити їхнє місце і роль у зовнішній політиці Росії.

Югослов'янське населення, яке несло тягар османського іга, залишало рідні місця й емігрувало у сусідні країни. Так, наприкінці 1690 р. з-під турецького гніту в габсбурзькі володіння в Угорщині переселилося близько 60—70 тис. сербів¹. Район, заселений сербами, отримав назву Потіско-Поморської Границі. Становище сербів-переселенців було тяжким. Вони обкладалися великими податками, часто вищими, ніж навіть в Османській імперії, страждали від жорстокого політичного, економічного і релігійного гніту. Правлячі кола імперії Габсбургів намагалися використовувати переселенців як протизвагу зростанню сепаратистських прагнень угорського дворянства і це ще більш ускладнювало становище сербів.

¹ История Югославии. М., 1963, с. 211.

У 40—50 рр. XVIII ст. після закріплення австро-угорського кордону по берегах Дунаю та Сави більша частина заселеного сербами району опинилася на значній віддалі від рубежів Туреччини. Внаслідок цього були демобілізовані серби-гранічари і шайкаші* з верхнього Дунаю. Їм запропонували або прийняти угорське підданство, або переселитися у прикордонні з Туреччиною райони, де залишилися військові поселення.

Усі ці зміни ускладнювали й без того тяжке становище переселенців. Тоді ж в їх середовищі почався рух за переселення в Росію, в якій народи Балканського півострова здавна бачили свою захисницю і покровительку. Слід зазначити, що поодинокі переселення сербів в Росію почалися ще при Петрі I². Російський уряд охоче приймав на службу вихідців з південнослов'янських земель. Одним з перших сербських переселенців у Росію був нащадок боснійських князів Сава Владиславович Рагузінський, який здобув чин таємного радника. Під час прутської кампанії в Росію переселився Михайло Мілорадович, призначений за участь у цьому поході полковником Гадяцького козацького полку. Пізніше сюди ж прибули Іван Стоянов, Степан Віткович, Петро Текелі і Панич (Божиц), які дослужилися до високих військових чинів — від підполковника до генерал-аншефа.

У середині XVIII ст. почалося масове переселення в Росію не лише сербів, а й угорців, болгар, валахів, молдаван, чорногорців, словенців, що значною мірою було викликане змінами внутрішнього устрою у Воєнній Границі, проведеними австрійськими властями.

1750 р. до російського посла у Відні М. Бестужева-Рюміна звернулася група сербів-гранічар з проханням прийняти їх на військову службу і поселити назавжди в Росії³. Вони просили відвести для них біля Батурина або де-небудь на Україні землі, придатні до хліборобства, й обіцяли створити власними силами кінні та піші полки. Серед перших, хто виступив з таким проханням у Поморському районі, були брати Іван та Дмитро Хорвати, Іван Шевич з синами. У Потіській місцевості таке ж бажання висловили, зокрема, Максим Зорич, Семен і Давид Неранджичі та інші.

М. Бестужев-Рюмін, добре проінформований про сербські гусарські полки в Австрії, підтримав це прохання сербів-гранічар. В листі в Петербург він зазначав, що сербські переселенці «полезнее других могут быть в турецкую войну, потому что все тамошние места им известны и между турецкими подданными множество их единоземцев и свойственников»⁴.

Царський двір прийняв пропозицію свого посла і вирішив поселити сербів на Україні військово-землеробськими поселеннями. При цьому він мав цілком певні наміри. По-перше, великі степові простори на півдні країни не тільки не приносили державі ніяких прибутків, але й часто із-за них виникали різні ускладнення у відносинах з Польщею і Османською імперією. Слов'янські переселенці повинні були допомогти в освоєнні цих земель. По-друге, на сербські військово-землеробські поселення покладалися обов'язки по обороні південних і південно-західних кордонів Росії. По-третє, кордони сербських поселень на Україні визначалися таким чином, що вони «відрізували» район

* Шайкашами називалися матроси легких річкових човнів-шайок.

² ЦДІА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 270, арк. 1.

³ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1845, Ч. 2, с. 167.

⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1975, Т. XII, с. 126.

Правобережної України (яка в той час була під гнітом Польщі) від Запорізької Січі.

Отже, царизм, приймаючи сербів на поселення на Україні, мав свої розрахунки. Та разом з тим, це об'єктивно мало для югослов'ян позитивне значення. Вони позбавлялися релігійних утисків з боку католицького духовенства і одержували можливість у складі російської армії й далі боротися з багатовіковим ворогом — Османською імперією.

У 1751 р. австрійська імператриця Марія-Терезія наказала видати полковнику І. Хорвату та іншим, хто бажав переселитися, паспорти, і перший загін сербів у кількості 218 чол. вирушив до Києва⁵. Невдовзі після цього у Відень прибули депутати від 2228 сімей з ліквідованих військових поселень. Вони теж просили видати їм паспорти на виїзд в Росію. Розмах руху за переселення в Росію серед населення Потіско-Поморіської Границі дуже занепокоїв віденський двір. Марія-Терезія видала наказ, який забороняв під страхом кари вербувати сербів для переселення. Але це не дало очікуваних результатів.

У жовтні 1751 р. перші сербські переселенці на чолі з полковником І. Хорватом прибули у Київ. Їх, як і всі наступні групи югослов'ян, спочатку розташували в «нижнем городе на Подоле, на квартирах»⁶. Звідти Хорват і 13 виборних відправилися в Петербург, де були прийняті з почестями. Хорвату дарували генерал-майорський чин і 3000 карбованців, решта сербів отримала таку ж суму на всіх.

Жалуваною грамотою від 11 січня 1752 р. командир переселенців — генерал-майору Хорвату визначався район для сербських військово-землеробських поселень, був розроблений їх внутрішній устрій. Відведена площа — 2500 квадратних верств — знаходилася за південними межами Київської губернії вздовж кордону з Польщею по річці Синюха. На схід вона сягала до Дніпра, а на півдні межувала із Запорізькою Січчю і турецько-татарськими володіннями⁷. На цій території мали поселитися два сербські полки: гусарський і пандурський чисельністю по 4 тис. чол. кожний⁸.

Розселялися вони окремими «ротами», або шанцями. Відстань між гусарськими ротами встановлювалася у 8, а між пандурськими — 6 верст. В степу гусарська рота займала 30, пандурська — 25 верст⁹. Відведена на ту чи іншу роту земля розподілялася в залежності від чинів: капітану — 100, поручику — 80, підпоручику — 70, прапорщику — 50 і рядовим від 20 до 30 чвертей* на кожного¹⁰. Земля надавалася на «вічне володіння» з правом передачі нащадкам. Найбільшим землевласником серед переселенців став І. Хорват.

Територія, на якій осіли серби, стала називатися Нова Сербія. В її межах на той час вже були поселення, засновані раніше вихідцями з України та центральних областей Росії, зокрема Цибулів, Крюків, Ново-Архангельськ та ін. За наказом сенату від 29 січня 1752 р., населення цих поселень мало перебратися в інші райони, а свої будівлі продати сербам. Проте дехто з місцевих жителів залишився там.

⁵ Соловьев С. М. Указ. соч., т. XII, с. 127 (А. Бажова вважає, що їх було 184 чол. Див.: Бажова А. Из югославянских земель — в Россию. — Вопросы истории, 1977, № 2, с. 124).

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2142, арк. 4.

⁷ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.: 1749—1753. СПб., 1830. Т. XIII, с. 599; (верста дорівнювала 1,0668 км).

⁸ Клаус А. Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. Вып. 1, с. 6.

⁹ Соловьев С. М. Указ. соч., т. XII, с. 128.

* Чверть дорівнювала 0,26 га.

¹⁰ Клаус А. Указ. соч., с. 6.

Сербські переселенці несли військову службу по охороні кордонів Росії так само, як і регулярні частини російської армії, але озброювалися, одягалися й утримували коней на власні кошти. За службу у сербських полках урядом була встановлена плата, розмір якої залежав від військового чину¹¹. У військовому відношенні Нова Сербія підпорядковувалася київському генерал-губернатору, який, у свою чергу, звітував про становище в сербських поселеннях перед колегією іноземних справ. Безпосереднє управління Новою Сербією здійснювали генерал-майори І. Хорват та І. Глебов, який, згідно з архівними даними, був «главный тамошний командир...»¹².

Слідом за першими сербськими іммігрантами в Росію переселялися інші групи югослов'ян. У 1752 р. з досить великим загоном, що складався переважно із задунайських сербів, в Росію прибули полковник австрійської служби Іван Шевич і підполковник Райко Депрерадович (Прерадович)¹³. Тільки під командуванням І. Шевича було 198 чол.¹⁴ Їм були відведені землі у південно-східній частині Бахмутської провінції між річками Дінцем і Луганню. І. Шевич і Р. Прерадович, одержавши генеральські чини, стали командирами своїх загонів, які вони мали поповнити і перетворити у полки.

Нелегко було переселенцям у голому, необжитому степу, не вистачало харчів, будівельних матеріалів. Як згадував майор С. Пищевич (пізніше генерал-майор російської армії), «на сей земле как наши выходцы Шевич и Прерадович со своими колониями туда пришли, было сперва прискорбия довольно...; однако принялись вскоре наши поселенцы руками за свои строения и по означенному от комиссии плану селиться стали оба генерала с полками своими всяк особно, но по смежности близко один к другому...»¹⁵.

Територію нових сербських поселень назвали Слов'яно-Сербією. Військові поселенці там були розташовані на зразок новосербських, поротно. Кожна рота засновувала свій шанець. Із сербських військових поселень цього району пізніше виросли чималі містечка, зокрема Підгорне*, Слов'янськ. Головним містом Слов'яно-Сербії на той час був Бахмут.

У військових питаннях нове сербське поселення також підпорядковувалося київському генерал-губернатору. На слов'яно-сербських гусар і пандурів покладалися обов'язки по охороні південно-східних кордонів Російської держави.

На кінець 1754 р. створення сербських поселень на Україні завершилося, і з цієї нагоди в Петербурзі відлили медаль з написом «Nova Serbia Constituta». Але процес імміграції сербів в Росію не припинився. В одному з донесень за 1757 р. І. Хорват повідомляв, що заселення Нової Сербії «идет быстро: в три месяца, от января до апреля, пришло обоего пола душ 822»¹⁶. Царський уряд всіляко заохочував цей іммігрантський потік, наставляючи, зокрема, сербських поселенців «выводити» і «вimanювати» з-за кордону (Туреччини і Польщі) християнське, переважно православне, населення.

У 1752—1762 рр. в Новій Сербії та Слов'яно-Сербії поселилося

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2163, арк. 39.

¹² Там же, спр. 2158, арк. 1.

¹³ Там же, спр. 2163, арк. 2.

¹⁴ Там же, арк. 54.

¹⁵ Попов Н. Воснные поселения сербов в Австрии и России. — Вестник Европы, № 6, 1879, с. 607.

* Нині місто Слов'яносербськ Ворошиловградської області.

¹⁶ Соловьев С. М. Указ. соч., т. XII, с. 442—443.

близько 25 тис. югослов'ян¹⁷. Як правило, іммігранти прибували невеликими загонами (по 25—30 чол.)¹⁸, що склалися з 3—4 офіцерів, рядових гусарів та їх сімей. З сербами в Росію їхали угорці, молдаване, словенці і представники інших народів. Спочатку вони зупинялися в Києві, а потім відправлялися або в Нову Сербію, або в Слов'яно-Сербію.

Переселенці сподівались на кращу долю на новому місці, проте і в Росії майнова нерівність, що розділяла їх в Габсбурзькій чи Османській імперіях, залишалася. Вищі офіцерські чини мали більше землі і займали командні посади в управлінні військовими поселенцями, що дозволяло їм експлуатувати бідних співвітчизників, а також бідняків з місцевого населення.

Уряд Росії намагався назавжди закріпити на освоєваних землях переселенців, які прийняли російське підданство¹⁹. Було видано ряд наказів, що забороняли зворотний виїзд і вимагали повернення до імперії сербів, які стали дезертирами. Щоб потрапити на територію сербських поселень або виїхати звідти, необхідно було отримати паспорт у київського обер-коменданта²⁰.

Головним містом Нової Сербії був Новомиргород, де знаходилася штаб-квартира гусарського полку І. Хорвата. У 1753 р. в місті побудували земляний шанець, в середині якого розташували склад боеприпасів, а на бастіонах поставили 10 гармат. Там же збудували й в'язницю, куди Хорват заточував невдоволених військових поселенців і пійманих на території Нової Сербії гайдамаків²¹.

Населення сербських шанців складалося з трьох основних категорій: перші захищали кордони імперії; другі становили резерв, який ніс службу у випадку виступу перших у далекий похід; нарешті, треті, так звані фаміліати, обробляли як власні землі, так і поля інших двох розрядів у тих випадках, коли останні були відірвані від домівок службою. До категорії «фаміліатів» належали найбідніші і безправні поселенці.

Населення Нової Сербії значною мірою поповнювалося за рахунок бідних втікачів з Правобережної України²².

Для управління всіма справами в Новій Сербії, як свідчить С. Пищевич, було створено так звану канцелярію Новосербського корпусу²³. До її складу входили три департаменти: прикордонних, військових і економічних справ. Будь-який прояв невдоволення серед військових поселенців жорстоко придушувався. Так, під час одного із заворушень в Новомиргороді, спричиненого нерегулярною виплатою грошей, І. Хорват наказав стріляти з гармат по бунтівниках. Не раз за його наказом невдоволених військових поселенців заковували в кайдани, били батогами і навіть засиляли в Сибір²⁴.

Військово-землеробські поселення Нова Сербія і Слов'яно-Сербія були добре відомі не лише сербам, а й іншим народам Балканського півострова, які страждали від османського гніту. Про це свідчить, зокрема, документ, відправлений у жовтні 1752 р. російському послу в Порті Обрезкову. В ньому повідомлялося, що влітку «із Молдавии

¹⁷ Бажова А. Указ. соч., с. 131.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2146, арк. 1; ф. 52, оп. 1, спр. 2142, арк. 1—11.

¹⁹ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 2387, арк. 1.

²⁰ Там же, спр. 2155, арк. 1; спр. 2338, арк. 1.

²¹ Архів Запорізької Січі: Опис матеріалів. К., 1931, с. 32.

²² Известие о происхождении Симеона Степановича Пищевича 1731—1785. М., 1883, с. 404.

²³ Там же, с. 425.

²⁴ Там же с.

и пограничных с нею мест некоторые болгары, греки и волохи являлись к генерал-майору Хорвату для осведомления об устройстве нового поселения...; одни остались, другие, осведомясь, возвратились для объявления своим соотечественникам»²⁵.

1752—1754 рр. у Нову Сербію переселилося 620 родин болгар²⁶, яких спочатку поселили у Новомиргороді, а потім розселили поротно у Ново-Архангельську, Синюшиному Броді та інших місцях, що знаходилися вздовж річки Синюхи. Приблизно у той же період полковники Лупул Зверев і Штерич переселили кілька тисяч молдаван²⁷ на необжиті землі між новосербськими і слов'яно-сербськими поселеннями.

З метою укріплення Нової Сербії з півдня у 1753 р. на річці Інгул почалося будівництво великої фортеці — св. Єлисавети. Відповідно до сенатського наказу 2000 чол. з малоросійських полків відправилися на допомогу сербським поселенцям.

Згідно з планами царського уряду фортеця повинна була стати опорною базою для дальшого просування на південь — до Чорного моря. Граф Воронцов відзначав, що «построение крепости святой Елизаветы будет для переду великим аванжем России и турков в узде содержать». Будівництво фортеці викликало різке незадоволення з боку Туреччини. Посол Обрезков писав, що «крепость св. Елизаветы рано или поздно может быть главною причиною разрыва с Портою, ибо турки считают ее также важною, как и Белград, когда он находился в австрийских руках...»²⁸.

На початку другої половини XVIII ст. фортеця на Інгулі стала найпівденнішою в системі військових укріплень Росії на Україні. Її обер-комендант був другим після Хорвата старшим військовим начальником сербських поселень. Йому, зокрема, підпорядковувався Новослобідський козацький полк, що складався з українців і розташовувався у південних районах Нової Сербії.

Ще при заснуванні перших сербських поселень Порта висловила російському урядові своє незадоволення. З появою фортеці відносини між Росією і Портою настільки загострилися, що в Петербурзі вирішили відкласти до більш зручного часу велике будівництво і разом з тим обережно укріплюватися²⁹.

У 1754 р. фортецю відвідав уповноважений Порти Девлет-Алі-Сеїд-Ага. Оглянувши укріплення, він повідомив свій уряд: «Начатая крепость хотя великого пространства и сделана крепко и надежно, но валы ее не высоки... Новопоселян около нее множество, а лежит она от турецких границ в самом близком месте, конской езды прямою линиею 37 часов». Відносини з Портою на той час були улагоджені, хоча обидві сторони розуміли, що таке становище має тимчасовий характер.

Будівництвом фортеці була незадоволена й Польща, яка не раз пропонувала Туреччині здійснити спільний похід на Нову Сербію³⁰. Часто засилали польські і турецькі власті своїх шпигунів у Нову Сербію для збирання відомостей про будівництво військових споруд і формування полків³¹.

²⁵ Соловьев С. М. Указ. соч., т. XII, с. 152.

²⁶ Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае (Статистический очерк А. Скальковского). Одесса, 1848, с. 3.

²⁷ Скальковский А. Указ. соч., ч. 2, с. 171.

²⁸ Соловьев С. М. Указ. соч., т. XII, с. 232.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2501, арк. 1.

³⁰ Див., наприклад: Материалы для истории южнорусского края в XVIII столетии (1715—1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андриевским. Одесса, 1886, с. 270.

³¹ Там же, с. 270, 271.

Занепокоєння Польщі і Туреччини щодо Нової Сербії було викликане рядом причин. По-перше, з часу, коли на Україні з'явилися перші сербські поселення, серед народів, пригноблених Портою і Польщею, розгорнувся широкий рух за переселення в Росію. По одному і групами в Росію переселялися серби, болгари, валахи, молдавани, тікали й українці з Правобережної України. Цей відплив населення аж ніяк не влаштовував турецькі і польські власті. Бендерівський паша у листі до польського уряду просив не пропускати втікачів з Валахії у Нову Сербію через Польщу, а присилати їх у Бендери³². По-друге, зосередження на той час на півдні України досить значних збройних сил* також викликало занепокоєння правителів Польщі й Туреччини.

Дальший розвиток подій на півдні показав, що саме з території Нової Сербії і Слов'яно-Сербії і при активній участі їх населення російська армія розвивала наступ проти турецьких військ**. Сербські поселення на Україні під час військових кампаній були для армії хорошою базою й забезпеченим тилом.

За своїм географічним положенням Нова Сербія в середині 50-х років XVIII ст. опинилася на перехресті торгових шляхів, якими польські купці везли свої товари у турецькі володіння, Крим, Запорізьку Січ. В свою чергу, мешканці з названих місць тими ж дорогами потрапляли в Польщу. Багато товарів продавалося і в Новій Сербії, в її містах і фортецях. Зокрема, 29 червня 1754 р. у фортеці св. Єлисавети відбувся ярмарок, на якому були купці з центральної Росії, Польщі, Молдавії, Криму і Туреччини. Торгували там парусиною, полотном, шерстю, винами, кіньми. Нова Сербія налагодила тісні торговельні зв'язки з одним із найбільших міст Правобережжя — Уманню.

Слов'яносербські поселенці вели торгівлю переважно з донськими козаками, які через поселення на Азовському морі підтримували зв'язки з греками. Серби мали змогу купувати у Новочеркаську бакалію, вина та інші товари. З свого боку, серби продавали сусідам цвяхи, полотно, масло і худобу.

Відносини, що склалися між поселенцями і жителями навколишніх земель, не можна охарактеризувати однозначно. Це стосується, зокрема, й ставлення іммігрантів до гайдамацького руху. З одного боку, бідніші переселенці продавали гайдамакам порох, кулі, зброю, пропускали їх через територію Нової Сербії, а з другого — офіцерська верхівка жорстоко карала тих сербів, які допомагали гайдамакам, суворо виконувала царські накази про повернення до армії солдат-втікачів, спійманих в Новій Сербії³³. Досить складними були й відносини між сербськими переселенцями і козаками Запоріжжя. Це пояснюється, зокрема тим, що частину запорізьких земель, які використовувалися козаками для зимовищ, було передано новосербським і слов'яно-сербським поселенцям. Проте майже всі суперечки між козаками і переселенцями вирішувалися мирно. Встановленню добросусідських взаємовідносин між ними сприяло й те, що до складу запорізького війська ще з 30-х років XVIII ст. входили серби³⁴.

³² Там же, с. 270.

* На території Нової Сербії тоді розташовувалися два полки І. Хорвата, Новослобідський козацький полк, гарнізон фортеці св. Єлисавети.

** Вже на початку російсько-турецької війни 1768—1774 рр. 30-тисячний татарський загін зустрів рішучий опір під Бахмутом і, зазнавши великих втрат, відступив у Крим, а головні сили хана Крим-Гірея не зважилися штурмувати фортецю св. Єлисавети. Див.: Історія Української РСР. К., 1979. Т. 2, с. 483.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2350, арк. 1—13.

³⁴ Там же, ф. 51, оп. 1, спр. 318, арк. 30.

Переселенці взяли активну участь у Семилітній війні (1756—1763 рр.). В складі російської армії були гусарський полк генерала І. Хорвата чисельністю 1 тис. чол., а також ескадрони генералів І. Шевича і Р. Прерадовича³⁵. У 1759 р. в Новій Сербії сформували ще два полки з молодих сербів, болгар та греків — Македонський і Болгарський. Формуванням останнього займався С. Пишчевич, який був тоді прем'єр-майором у війську І. Хорвата. Під командуванням полковника І. Подгоричанина, серба за походженням, у Прусію відправили також Молдавський гусарський полк.

Воїни з Нової Сербії і Слов'яно-Сербії відзначалися хорошою вучкою, оригінальною формою. Після закінчення Семилітньої війни ці полки стали взірцем для нововведень у гусарських полках російської армії. Зазначимо, що сербські переселенці й далі брали активну участь у воєнних кампаніях російської армії.

У 1764 р. сербські військово-землеробські поселення влилися у новостворену Новоросійську губернію, що складалася з двох провінцій: Єлисаветинської і Катеринославської. Перша з них включала території Нової Сербії і Новослобідського козацького полку з фортецею св. Єлисавети, а друга — Слов'яно-Сербію з Українською лінією і Бахмутським полком. Проте імміграція південних слов'ян в Росію не припинилася. Потік вихідців з Південно-Східної Європи особливо зростає у періоди 1769—1791 рр., 1801—1806 рр., 1816—1819 рр., 1829—1834 рр., 1854—1860 рр., що було пов'язано з російсько-турецькими війнами³⁶. Представники південнослов'янських народів знайшли в Росії другу батьківщину. Багато хто з переселенців у складі російської армії боровся за визволення всіх балканських народів від османського іґа³⁷. Переселення югослов'ян сприяло, з одного боку, освоєнню земель півдня країни, а з другого, — оборонній і наступальній здатності російської армії. Все це було складовою частиною підготовки Росією бази для визволення Причорномор'я від османського панування. В свою чергу, вихід Росії до Чорного моря наближав і час визволення балканських народів від османського іґа.

³⁵ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 3293, арк. 45.

³⁶ Сохань П. С. Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах XIX в. и общественность Украины. К., 1978, с. 8.

³⁷ Див., наприклад: Известие о походе Симеона Пишчевича, с. 100.

О. В. ШАМШУР (Київ)

БУРЖУАЗНА ДЕРЖАВА І СИСТЕМА РАСОВО-НАЦІОНАЛЬНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ В США (60—70-ті роки XX ст.)

Специфіка розвитку Сполучених Штатів Америки як країни переселенського типу зумовила різноманітність етнічного походження їх населення. До складу американської нації — відносно молодого етнічного утворення — входить ряд ще не повністю асимільованих національно-етнічних груп з притаманними їм соціальними характеристиками. Це насамперед так звані «кольорові»: негри, аборигени — індіанці, ескімоси, алеути, гавайці, вихідці з країн Латинської Америки і Карибського басейну, американці азійського походження (всього близько 50 млн. чол.) й «білі» етнічні групи, до яких належать нащадки переселенців з Південної та Східної Європи — італійці, поляки, преки, словаки та ін.

На розвиток етнічних процесів у Сполучених Штатах негативно впливає існуюча там система расово-національної дискримінації. Поширюючись тією чи іншою мірою на всіх американців, які не належать до так званого англосаксонського «ядра» нації (до нього, як правило, відносять нащадків іммігрантів з Британських островів та Північно-Західної Європи), вона пронизує різні сфери економічного, суспільно-політичного і культурного життя США.

Расово-національна упередженість визначає зміст американської доктрини та практики міжнаціональних і міжетнічних відносин. У ній знаходить відображення позиція монополістичної олігархії США, зацікавленої у збереженні приниженого становища національно-етнічних груп в американському суспільстві, щоб цим самим створити найбільш сприятливі умови для їх експлуатації.

Головним знаряддям реалізації настанов великого бізнесу виступає буржуазна держава. Її роль у регулюванні міжнаціональних відносин помітно зросла в післявоєнний період, адже з другої половини 50-х років у Сполучених Штатах різко загострилися расово-національні проблеми під впливом комплексу внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів. До них перш за все слід віднести структурні зрушення у професійній зайнятості та (хоча й меншою мірою) в соціальному статусі основного контингенту національно-етнічних груп, піднесення робітничого і демократичного руху, зростання могутності та авторитету світового соціалізму, активізацію національно-визвольного руху в колоніальних та залежних країнах, зміцнення позицій сил миру і прогресу.

Всі зазначені фактори сприяли посиленню боротьби національно-етнічних груп за рівноправність і зростанню їх самосвідомості. Найбільш динамічною силою цього складного процесу був рух негритянського населення США, в результаті чого однією з центральних проблем суспільно-політичного життя країни стало надання громадянських прав усім жителям США. Її зміст не вичерпується вимогою ліквідувати дискримінацію «чорних» американців, а й включає законодавче закріплення принципу рівності всіх громадян США незалежно від кольору шкіри, віросповідання чи національної приналежності та створення необхідних гарантій його здійснення на практиці.

Формально законодавчий аспект згаданої проблеми був розв'язаний з прийняттям ряду законів про громадянські права — у 1957, 1960, 1964, 1965 і 1968 рр. Однак оскільки ці кроки американської правлячої верхівки були вимушеними, характерними рисами законодавства є половинчатість, декларативність, недостатність гарантій реалізації проголошених принципів. До того ж антидискримінаційні положення кожного закону супроводжуються різноманітними застереженнями. Наприклад, у розділах VIII та IX закону 1968 р. — останнього із законів про громадянські права — йдеться про недопустимість дискримінації за расовою чи національною ознаками при продажу або здачі в оренду житла, в питаннях його будівництва та надання маклерських послуг¹. Але дія закону не поширюється на власників будинків, які продають або здають їх в оренду без посередників, а також на релігійні організації та приватні клуби (загалом їм усім належить близько 20% житлового фонду США)².

Діюче у США законодавство про громадянські права є породженням так званого градуалізму — відмітної риси етнічної політики правлячих кіл країни. Під ним мається на увазі досягнення певних політич-

¹ Basic laws and authorities on housing and community development. Washington, 1978. Pt. 1, p. 538—539.

² Ibid., p. 539.

них цілей шляхом дрібних реформ. На практиці градуалізм означає, що готовність уряду йти на поступки національним групам, так само як і розміри поступок, залежать від ступеня тиску, якого він зазначає з боку цих груп. Даючи оцінку градуалізму, американські дослідники Г. Хан і Р. Холланд зазначають, що «расові та етнічні меншості можуть одержати від нього мало або зовсім нічого... Їх становище потребує радикального поліпшення, а не подачок»³.

«Бурхливі» 60-ті роки ознаменувалися глибокою кризою «англо-конформізму» — концепції, яка з часів заснування США була покладена в основу етнічної політики американської держави. Її автори керувалися принципом безумовного підпорядкування інтересів усіх американців інтересам домінуючого «ядра», втрати ними етнічної своєрідності. Однак «етнічне відродження», пробудження групової етнічної самосвідомості, посилення критичних тенденцій у середовищі національно-етнічних груп змусили правлячі кола Сполучених Штатів виробляти нові, більш гнучкі форми і засоби проведення своєї політичної лінії. Їх концептуальною основою став «плюралізм», що передбачає можливість паралельного існування різних расових та етнічних груп, збереження протягом тривалого часу внутрієтнічних сукупностей.

Зміна тактики знайшла вияв і в дедалі частішому призначенні представників расових і етнічних груп на «помітні» урядові посади. Вже при Дж. Кеннеді і Л. Джонсоні у кабінеті міністрів вперше з'явилися негри й американці італійського та польського походження. Цим самим у трудящих національних груп намагалися створити ілюзію можливості їх проникнення на вищі щаблі суспільства, оживити конформістські доктрини. Крім того, буржуазні політики переслідували свої вузькокорисливі цілі, полюючи за голосами виборців. Спеціальні підрозділи для їх регулярної «обробки» були створені в національних комітетах демократичної і республіканської партій⁴.

Всіляко рекламуючи тезу про «етнічну плюральність» американського суспільства, керівництво Сполучених Штатів розраховувало шляхом штучного вип'ячування, абсолютизації своєрідних рис окремих національно-етнічних груп затушувати проблему досягнення ними справжньої рівноправності.

Етнічні програми уряду мали показний, формальний характер і не були спрямовані на якісне поліпшення умов життя трудящих національних груп. Так, для проведення програми білінгвізму, що передбачала навчання дітей, які недостатньо володіють англійською мовою, уряд США планував виділити тільки 5 млн. доларів. Це давало змогу навчати лише 20 тис. таких дітей, тимчасом як у країні їх налічувалося 3 млн.⁵

«Плюралізм» створює сприятливий ґрунт для стимулювання расово-національної ворожнечі і роз'єднаності, консервації націоналістичних забобів, тобто для проведення політики розколу трудящої Америки за етнічними ознаками, що, в свою чергу, зміцнює позиції англосаксонського «ядра». Етнічна політика адміністрації демократів — Дж. Кеннеді і Л. Джонсона — сприяла виникненню расово-національних конфліктів, які з особливою інтенсивністю спалахнули наприкінці 60-х — на початку 70-х років, зокрема між «кольоровими» та «білими» національно-етнічними групами.

³ Hahn H., Holland R. American government: minority rights versus majority rule. New York, c. a., 1976, p. 15.

⁴ Weed P. White ethnic movement and ethnic politics. New York, c. a., 1973, p. 146—148, 172—175.

⁵ Congressional record, 1968, 6 September, p. S10451.

Отже, в сучасних умовах для етнічної політики американської держави характерні дві тенденції, що відображають її класовий характер. З одного боку, це консолідація існуючої системи расового і національного гноблення, а з іншого — її модернізація, пристосування до сьогодення. Друга тенденція, безперечно, є обмежена і підпорядкована першій. Адже буржуазія завжди намагається всіляко обмежити права трудящих расово-національних груп, що, наприклад, підтвердив розвиток подій у 70-х роках, коли уряд, конгрес і судові органи США перейшли в наступ на антидискримінаційне законодавство. Їх зусилля були спрямовані на ревізію останнього, щоб не допустити ефективного його використання представниками етнічних груп. Дії правлячих кіл свідчили про об'єднання реакційних, консервативних і расистських елементів навколо уряду республіканців Р. Ніксона — Дж. Форда⁶⁻⁹.

Ставлення адміністрації Р. Ніксона до поліпшення становища національно-етнічних груп яскраво характеризувала її позиція щодо «басінгу» — автобусних перевезень учнів у школи з метою десегрегації системи освіти. Шляхи розв'язання цієї проблеми — однієї з важливих у суспільному житті Сполучених Штатів першої половини 70-х років, запропоновані різними соціальними групами, показували ступінь їх готовності та бажання здійснювати на практиці декларовані громадянські свободи, оскільки «басінг», незважаючи на його обмеженість, був усе ж реальним кроком у напрямі інтеграції американських шкіл. За таких обставин власті підтримали позицію крайньо правих, взявши активну участь у кампанії нападок на «басінг». Зокрема, в програмній заяві адміністрації з питання десегрегації шкіл Р. Ніксон різко засудив рішення місцевих судових органів розширити сферу застосування «басінгу» і особливо підкреслив своє негативне ставлення до «будь-яких примусових перевезень школярів для досягнення расового балансу»¹⁰. Говорячи про прагнення уряду створити «вільне і відкрите суспільство», президент, однак, застеріг, що воно не обов'язково буде «однорідним чи навіть повністю інтегрованим»¹¹.

У 1972 р. адміністрація Р. Ніксона внесла на розгляд конгресу спеціальну законодавчу програму: закон про мораторій на перевезення учнів і закон про рівні можливості одержання освіти¹². В останньому вказувалося, що «басінг» є «надзвичайним заходом», застосовуваним лише в районах безпосереднього проживання школярів, оскільки відсутність расового балансу в школах, нібито, не означає заперечення рівних для всіх дітей можливостей одержання освіти. Щоб забезпечити схвалення цієї програми конгресом, урядові кола здійснювали постійний тиск на його членів: сам президент і його найближчі співробітники погрожували навіть порушити питання про прийняття поправки до конституції США, яка б заборонила «басінг»¹³. У деяких містах країни власті фактично солідаризувалися з прорасистськими елементами.

Позиція республіканської адміністрації багато в чому зумовила прийняття у 1972, 1974 і 1975 рр. законодавчих пропозицій, що суттєво обмежили автобусні перевезення учнів. Водночас уряд самоусунувся від контролю за виконанням постанов про десегрегацію шкільної освіти, доручивши його здійснення судовим органам. Однак у тих випад-

⁶⁻⁹ США: проблемы внутренней политики. М., 1971, с. 316.

¹⁰ Setting the course. Major policy statements by president R. Nixon. New York, 1970, p. 351—352, 354.

¹¹ Ibid., p. 368.

¹² Nixon R. The fourth year of his presidency. Washington, 1973, p. 50—56a.

¹³ Congress and the nation. Washington, 1973. Vol. 3. 1969—1972, p. 517.

ках, коли він був незадоволений надто «радикальними» рішеннями судових інстанцій, уряд саботував їх виконання.

Курс уряду щодо десегрегації шкільної освіти формувався на основі розмежування сегрегації де-юре, яка існує внаслідок незаконних дій шкільних або місцевих властей, і сегрегації де-факто, що нібито зумовлена характером розселення населення. В останньому випадку використання «басінгу» повністю виключалося. Відкидаючи «басінг», республіканці, проте, не висунули ніякої альтернативи, в тому числі не виробили дійових заходів для викорінення дискримінації в житловій сфері як засобу ліквідації сегрегації де-факто. Навпаки, у січні 1973 р. президент Р. Ніксон увів мораторій на державну допомогу особам, що мають низькі прибутки, для будівництва жител¹⁴. У 1974 р., після приходу до влади, Дж. Форд скасував цей мораторій, але нові програми, складені відповідно до закону 1974 р. про розвиток житлового будівництва та комунального господарства, виявилися малоефективними. Зокрема, вони передбачали розширення повноважень місцевих органів влади, де були особливо сильні консервативні тенденції, щодо використання федеральних дотацій¹⁵.

Різке зменшення державних асигнувань на житлове будівництво було складовою частиною політики скорочення федеральних витрат на соціальні потреби, яка негативно вплинула на виконання майже всіх програм «допомоги» національно-етнічним групам¹⁶. Подібна практика виправдовувалася посиленнями на необхідність повернення до «цінностей» приватної ініціативи та проповіддю «нового федералізму», що означав припинення федерального контролю за діяльністю місцевих властей. Її наслідком стали зростання безробіття серед населення етнічних груп, що неминуче викликало зниження і раніше дуже низького рівня його життя, посилення напруженості в міжнаціональних відносинах.

У галузі трудових відносин адміністрація Р. Ніксона почала свою діяльність з укладення міністерством оборони великих контрактів з трьома текстильними фірмами, відомими проведенням дискримінаційних заходів¹⁷. Вона також виступила проти спроби частини ліберального крила конгресу значно розширити повноваження Комісії по забезпеченню рівних можливостей під час найму і праці, створеної згідно із законом про громадянські права 1964 р. Спираючись на підтримку уряду, консервативній коаліції вдалося протягти поправку конгресмена Ерленборна, яка передбачала лише номінальне розширення юрисдикції комісії¹⁸. З цього приводу член палати представників У. Форд зазначив, що відмова цій комісії в праві видавати розпорядження, обов'язкові до виконання, рівнозначна «нав'язуванню статусу громадян другого сорту національним меншостям, яких комісія покликана захищати»¹⁹.

Головним об'єктом нападок консерваторів стали прийняті у попередній період програми так званих «позитивних дій», суть яких полягала у наданні представникам «кольорових» національних груп певних пільг при прийомі на роботу і вступі до вищих навчальних закладів.

¹⁴ Mackay D. Housing and race in industrial society. Civil rights and urban policy. London, e. a., 1977, p. 123.

¹⁵ Congressional quarterly almanac. Washington, 1974. Vol. XXX, p. 345—363.

¹⁶ Slawson J. Unequal americans. Practices and policies of intergroup relations. Westport, 1979, p. 26—27.

¹⁷ Congressional record, 1969, 1 July, p. H5540.

¹⁸ Congressional record, 1971, 15 September, p. H8459; 16 September, p. H8526.

¹⁹ Congressional record, 1971, 16 September, p. E9683.

Не залишився осторонь цих питань і Білий дім: 24 серпня 1972 р. президент Р. Ніксон заборонив надавати їм пільги при наймі на роботу у всі федеральні установи²⁰. Його наказ вплинув також на порядок найму в установи і підприємства, підпорядковані місцевим органам влади, а також компанії, які виконують державні замовлення. Проти «позитивних дій» і «сумнівних кількісних квот» неодноразово виступав і Дж. Форд²¹.

Ставлення Білого дому до виконання законодавства про громадянські права зумовлюється загальною спрямованістю етнічної політики уряду, для якої характерне посилене загравання з «білими» національно-етнічними групами. «Етнічна стратегія» Р. Ніксона диктувалася бажанням спрямувати невдоволення трудящих «білих» національних груп своїм соціально-економічним статусом проти «кольорових» американців, щоб не допустити їх об'єднання для боротьби проти монополій. Крім того, автори цієї стратегії, виступаючи на захист інтересів усього фінансового капіталу США, прагнули водночас використати голоси виборців — представників національно-етнічних груп — у міжпартійному суперництві. Головна увага при цьому приділялася найбільшим за чисельністю групам: італійцям, полякам та ін. На їх адресу лунали численні компліменти, їх лідерів посилено «обробляли» тощо. Проте це не завадило президенту в приватних бесідах висловлювати глибоко укорінену упередженість до нащадків «нових» іммігрантів²².

Після обрання президентом Дж. Картера суттєвих змін у етнічній політиці уряду США не відбулося, хоч шляхом соціальної демагогії, широкомовних обіцянок створити нові робочі місця і скоротити рівень безробіття, провести реформу системи соціального забезпечення, покінчити з дискримінацією за расовою та національною ознаками йому вдалось у ході виборчої кампанії 1976 р. заручитися підтримкою більшої частини виборців як «білих», так і «кольорових» етнічних груп. Проте за час перебування у Білому домі Дж. Картер не висунув жодної ініціативи в сфері міжнаціональних відносин, яка б заслуговувала на увагу, обмежившись другорядними заходами організаційного характеру. Так, згідно із запропонованим президентом у 1979 р. «реорганізаційним планом № 1» Комісії по забезпеченню рівних можливостей під час найму і праці передавалися повноваження деяких антидискримінаційних підрозділів державного апарату, а також мала бути вдосконалена діяльність Управління по контролю за виконанням урядових контрактів^{23–26}. У поданому віце-президентом США членом кабінету меморандумі передбачалася розробка міністерством міського розвитку правил застосування антидискримінаційного законодавства в житловій сфері²⁷.

Певні надії прихильники здобуття якомога більшою кількістю дітей з числа національних меншостей середньої освіти пов'язували з планом створення міністерства освіти, висунутим адміністрацією. Відповідний закон після тривалих дебатів був прийнятий конгресом восени 1979 р. Але цей захід виявився половинчатим, оскільки зберігалася роздробленість американської системи освіти і надавалися великі права переважно консервативно настроєним окружним радам у справах шкіл.

²⁰ Job bias. New York, 1976, p. 54.

²¹ США: економіка, політика, ідеологія, 1980, № 5, с. 51.

²² Crickus R. Pursuing the american dream. White ethnics and the new populism. Bloomington, 1976, p. 254.

^{23–26} A compilation of federal laws and executive orders for nondiscrimination and equality of opportunities. Washington, 1978, p. 1–2.

²⁷ Nation, 1979, 24 February, p. 197.

Якщо «актив» діяльності уряду Картера у галузі міжнародних відносин є більш ніж скромним, то його «пасив» набагато значніший. Зокрема, президент схвалив рішення Верховного суду США у справі А. Бакке, в якому визнано незаконною існуючу в медичній школі університету Каліфорнії систему квот, що полегшувала вступ туди представникам расово-національних груп. Суд визначив, що раса може бути тільки «одним з критеріїв при вирішенні питання, якого абітурієнта слід прийняти»²⁸.

Це рішення викликало ланцюгову реакцію перегляду процедури прийому в усі вищі навчальні заклади країни. Однак Дж. Картер охарактеризував його як таке, що надає «достатню свободу вибору» для вжиття антидискримінаційних заходів «не тільки в університетській системі, але й на всіх рівнях життя американського суспільства»²⁹. Недаремно ж ще в ході гострої дискусії між представниками уряду США навколо справи А. Бакке президент разом з міністром юстиції Г. Беллом настійно виступав проти введення «жорстких квот», запропонованого міністром охорони здоров'я, освіти і соцзабезпечення Дж. Каліфано³⁰.

Крім підтримки рішення Верховного суду у справі А. Бакке, Дж. Картер під час виборчої кампанії захищав горезвісний принцип «етнічної чистоти» (до якого часто вдаються прибічники політики дискримінації в житловій сфері)³¹, призначав на міністерські посади осіб, відомих своїми расистськими поглядами³². «Немає нічого дивного, — зазначалося в публікації Компартії Сполучених Штатів Америки «Становище в галузі прав людини у США», — що при такій ситуації і в такій атмосфері... неофашистські організації нарощують свою діяльність, спрямовану насамперед проти «чорних» і «кольорових». І ще менш дивно, що з Овального кабінету не надійшло навіть натяку на моральне керівництво, спрямоване на те, щоб спробувати стримати розповсюдження расизму і антисемітизму»³³. При потуранні, а часто й при безпосередній участі центральних властей організовується цькування активістів руху за громадянські права, жорстоко придушуються виступи мешканців негритянських гетто.

Незважаючи на широкі передвиборні обіцянки, адміністрація Дж. Картера, по суті, нічого не зробила для задоволення навіть найневідкладніших соціальних потреб національно-етнічних груп. Навпаки, витрати на них постійно скорочувалися, про що свідчать урядові програми федеральних асигнувань на 1980 і 1981 фінансові роки³⁴. Немає сумніву, що ця тенденція буде характерна і для діяльності нового уряду. Адже Р. Рейган у своїх інтерв'ю і виступах перед виборцями неодноразово говорив про «переобтяженість» системи соціального забезпечення Сполучених Штатів. Він займає ще більш жорстку, порівняно з Картером, позицію щодо програми «позитивних дій», які, на його думку, перетворилися в знаряддя «дискримінації навпаки», тобто щодо «білих» американців. Р. Рейган також відомий як прихильник конституційної заборони «басінгу»³⁵.

²⁸ U. S. news and world report, 1978, 10 July, p. 14.

²⁹ Ibid.

³⁰ U. S. news and world report, 1977, 26 September, p. 39.

³¹ President Carter. Washington, 1977, p. 7.

³² Положение в области прав человека в США. М., 1978, с. 74.

³³ Там же.

³⁴ Правда, 1980, 21 февр.

³⁵ U. S. news and world report, 1980, 6 October, p. 60—61; 1980, 3 November, p. 61.

Таким чином, зміст етнічної політики американської буржуазної держави визначають заходи, спрямовані на перегляд законодавства про громадянські права, прийнятого у 60-х роках. Зменшується питома вага буржуазно-реформістських методів, а натомість зростає арсенал засобів роз'єднання трудящих, що належать до різних етнічних груп, чому, зокрема, підпорядковано тезу про «плюралізм», мультиетнічність американського суспільства. Дедалі подібнішою стає політика найбільших буржуазних партій у расово-національному питанні.

Проти дискримінації національних груп, на захист інтересів трудящих рішуче виступає Комуністична партія США. Саме американські комуністи на своєму XXII з'їзді висунули всебічну і ефективну програму ліквідації в країні ганебної системи расового і національного гноблення³⁶. Для цього необхідно створити широку антимонopolістичну коаліцію народних мас. Об'єднання класової боротьби робітничого класу з боротьбою за расове і національне рівноправ'я є запорукою демократичного розв'язання національного питання в Сполучених Штатах Америки.

³⁶ Political affairs, 1980, June, p. 31—33.

Консультації з проблеми методологічного семінару «Зростання керівної ролі Комуністичної партії— закономірність будівництва соціалізму і комунізму»

ЗРОСТАННЯ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ У КЕРІВНИЦТВІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИМ РОЗВИТКОМ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії, побудувавши відповідно до ленінських ідей розвинуте соціалістичне суспільство, вивів нашу країну на нові рубежі суспільного прогресу. Науково-технічний, соціально-економічний і духовний потенціал нашого суспільства, створений за роки Радянської влади, досвід керівництва соціально-політичними процесами дозволяє нині висувати і вирішувати більш складні за характером завдання дальшого просування СРСР по шляху до комунізму. Підтвердженням цьому є винесений на всенародне обговорення проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», в якому накреслені нові рубежі нашого дальшого руху вперед.

Нинішня ступінь розвитку радянського суспільства являє собою той цілком зміцнілий соціалізм, коли завершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньо властивих соціалістичних колективістських засадах. В галузі соціально-політичного розвитку висока зрілість суспільних відносин втілюється в дальших прогресивних змінах серед робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, зміцненні їх союзу і єдності, в посиленні соціальної однорідності суспільства, в розквіті і зближенні націй, в сформуванні нової історичної спільності людей — радянського народу, в удосконаленні політичної системи, в розвитку соціалістичної демократії.

Мета заняття з цієї теми — з'ясувати основні питання закономірності зростання керівної ролі Комуністичної партії по керівництву соціально-політичним розвитком радянського суспільства.

У даній статті розглядаються лише деякі аспекти соціально-політичного розвитку суспільства в умовах розвинутого соціалізму і відображення в цьому процесі керівної і спрямовуючої ролі КПРС. При вивченні цієї теми бажано виділити такі основні питання:

1. Вплив КПРС на зміни в соціально-класовій структурі радянського суспільства.
2. Комуністична партія і розвиток соціалістичної демократії в умовах зрілого соціалізму.
3. Керівна роль партії в удосконаленні національних відносин на сучасному етапі.

Висвітлюючи **перше** питання, слід наголосити, що створення дедалі сприятливіших умов для життя і діяльності радянських людей, для всебічного, гармонійного розвитку кожної особи органічно пов'язано з таким напрямом соціальної політики КПРС, як вдосконалення соціально-класової структури радянського суспільства, що веде до посилення його соціальної однорідності. Цей об'єктивний процес проходить під впливом науково-технічного прогресу, економічних, політичних і культурних змін у суспільстві. Водночас це свідомо регулюючий і спрямовуючий Комуністичною партією процес. «...Нема і не може бути

іншої політичної сили,— говорив товариш Л. І. Брежнєв,— яка була б здатна з такою повнотою і послідовністю враховувати, поєднувати і координувати інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь нашого суспільства, як це робить Комуністична партія. Партія виступає як організуюче ядро всієї суспільної системи, як колективний розум усього радянського народу.

Головне в діяльності партії — політичне керівництво суспільством»¹. Завдяки цілеспрямованій соціальній політиці партії послідовно вирішуються завдання створення соціально однорідного суспільства.

Ці стратегічні завдання політики партії випливають з суті марксистсько-ленінського вчення про комунізм як безкласовий суспільний лад з повною соціальною рівністю всіх членів суспільства. Основоположники наукового комунізму передбачали, що на зміну класовому антагонізму прийде згуртованість членів суспільства, об'єднаних загальними інтересами, виникне єдина воля трудящих, які діють за «...єдиним загальним планом...»². Знищення соціально-класових відмінностей К. Маркс і Ф. Енгельс вважали основною вимогою комуністів, кінцевим результатом революційної боротьби і творчої діяльності Комуністичної партії.

Розвиваючи ідеї основоположників наукового комунізму, В. І. Ленін вказував, що для повного подолання соціально-класової диференціації суспільства необхідно не тільки ліквідувати експлуататорські класи та соціальні протилежності, а й різницю між трудящими класами — робітниками і селянами, подолати соціальні відмінності між містом і селом, між людьми фізичної та розумової праці³.

Ідеї класиків марксизму-ленінізму лягли в основу програмних документів КПРС з питань розвитку соціально-класової структури радянського суспільства, а також нової Конституції СРСР (ст. 19)⁴.

Після перемоги Великого Жовтня Комуністична партія нагромадила великий досвід розробки і втілення в життя політики, спрямованої на розвиток соціальної структури суспільства, який пройшов ряд етапів відповідно до основних стадій становлення і зміцнення соціалізму*. Внаслідок в умовах розвинутого соціалізму існують лише однотипні, соціалістичні за своєю природою класи, соціальні верстви і групи, для яких характерні єдність корінних інтересів і цілей, схожість багатьох соціальних рис. Товариш Л. І. Брежнєв відзначав, що основним у розвитку суспільних відносин в 70-і роки було дальше зміцнення, згуртованість, єдність радянського суспільства. «...Це,— підкреслював він,— унікальне надбання соціалізму, наша неоціненна, нездоланна сила»⁵.

¹ Брежнєв Л. І. Справа Леніна живе і перемагає. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому сторіччю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. 21 квітня 1970 року. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 554—555.

² Енгельс Ф. В. Боргіусу. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 167.

³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 310, 342—343, 373—376; т. 39, с. 14—15, 259—260; т. 43, с. 88, 116, 279—280; т. 46, с. 25—26.

⁴ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, с. 56, 90; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 11.

* Про вплив партії на революційні зміни в соціальній структурі нашого суспільства пропагандисти і слухачі можуть ознайомитися в книзі «Социальная политика коммунистических и рабочих партий в социалистическом обществе». М., 1979, с. 484—584.

⁵ Брежнєв Л. І. Наш курс — мирне творення. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви 22 лютого 1980 року. К., 1980, с. 7.

Найвищим проявом соціальної та ідейно-політичної єдності трудящих, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства виступає Комуністична партія, програмна мета якої — утвердження соціальної однорідності суспільства. У проекті ЦК КПРС до XXVI з'їзду охарактеризовані процеси формування соціальної однорідності нашого суспільства, накреслені шляхи, перспективи його подальшого розвитку.

Показуючи зміни в соціально-класовій структурі, посилення соціальної однорідності радянського суспільства, важливо акцентувати увагу на розвитку робітничого класу і зростанні його провідної ролі в розвинутому соціалістичному суспільстві.

Провідна роль робітничого класу в суспільстві визначається тим, що в його середовищі формуються такі найпередовіші соціально-політичні та ідейно-моральні якості як революційність, відданість ідеалам комунізму, висока організованість і згуртованість, колективізм, патріотизм й інтернаціоналізм. Робітничий клас виражає корінні інтереси всіх трудящих, користується авторитетом серед усіх верств населення.

Діалектика розвитку соціалізму полягає в тому, що суспільний вплив і сила робітничого класу неперервно зростають. Цьому сприяють кількісні і якісні зміни в його складі. За післявоєнний період середньорічна чисельність робітників зросла більш ніж на 54 млн. і досягла в 1980 р. понад 77 млн., а їх питома вага в складі працюючого населення перевищує 62%. Найвищими темпами зростають групи кваліфікованих робітників⁶.

Комуністична партія проводить багатогранну і цілеспрямовану роботу по вдосконаленню професійної та кваліфікаційної структури робітничого класу, підвищенню його загальноосвітнього та культурно-технічного рівня, ідейного загартування, розвитку трудової та громадсько-політичної активності робітників. Створена в нашій країні система професійно-технічної освіти сприяє підготовці висококваліфікованих кадрів молодих робітників. В 1970/71 навчальному році в системі ПТУ навчалось 2,6 млн. чоловік, а в 1979/80 р.— 3,9 млн., причому кількість учнів, які набували разом з професією загальну середню освіту зросла з 0,2 млн. до 2,1 млн. Багато робітників підвищують свою кваліфікацію безпосередньо на виробництві. Якщо в 1965 р. кваліфікацію на виробництві підвищили 7,2 млн. робітників, то в 1978 р.— 21,6 млн. Новим явищем у формуванні молодого покоління робітничого класу, якому партія приділяє особливу увагу, став рух наставництва. В 1980 р. понад 2,5 млн. кваліфікованих робітників шефствувало над молодими виробничниками⁷.

Науково-технічна революція, розвиток системи народної і професійно-технічної освіти, зростання добробуту радянських людей привели до серйозних зрушень в характері і змісті праці, в рівні їх освіти і культури. Якщо в 1959 р. лише 39,6% робітників мали середню (повну і неповну) освіту, 1970 р.— 58,6%, то в 1977 р.— 73,2%, а серед молодих робітників промисловості — понад 90%. Праця освічених, культурних, всебічно розвинених робітників породжує технічну творчість. Більше половини їх — винахідники і раціоналізатори, члени науково-технічних товариств⁸. У промисловості, будівництві, на транспорті і зв'язку, в сільському господарстві спостерігається швидке зростання кількості виробничників нового типу, які гармонійно поєднують фізичну і розумову працю і є висококультурними, соціально активними. В цьо-

⁶ Правда, 1980, 21 нояб.

⁷ Під прапором ленінізму, 1980, № 18, с. 19.

⁸ Правда, 1980, 21 нояб.

му полягає один з найважливіших показників подолання соціальних відмінностей між робітниками і інженерно-технічними працівниками, фізичною і розумовою працею.

Партія постійно піклується про забезпечення провідної ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті. За період між XXIV і XXV з'їздами питома вага робітників в складі КПРС зросла з 40,1 до 41,6%, а на початку 1980 р. становила — 43%. Серед депутатів Верховної Ради СРСР частка робітників збільшилась з 26,6% в 1966 р. до 34,8% в 1979 р., а місцевих Рад — з 28,8% у 1965 р. до 43,3% в 1980 р. Робітники становлять 64% загальної кількості членів постійно діючих виробничих нарад⁹.

Всебічну характеристику ролі робітничого класу в суспільстві зрілого соціалізму дав товариш Л. І. Брежнев. «Наш робітничий клас сьогодні, — говорив він, — це дві третини населення країни. Це — десятки мільйонів освічених, технічно грамотних, політично зрілих людей. Їх праця дедалі більше наближається до праці інженерно-технічних працівників. Значно зросла громадська активність робітників, їх участь в управлінні державою»¹⁰.

Активною силою в комуністичному будівництві виступає вірний союзник робітничого класу — колгоспне селянство, розвитку якого партія приділяє велику увагу. Політика партії спрямована на планомерне подолання соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом і селом. Вона ґрунтується на ідеях К. Маркса — досягти в майбутньому «...вищого синтезу — союзу землеробства і промисловості...»¹¹, В. І. Леніна — «...завдання соціалізму зближувати і об'єднувати промисловість і землеробство»¹².

Індустріалізація сільського господарства, спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва, зростання продуктивності праці в колгоспах ведуть до зменшення чисельності й питомої ваги колгоспного селянства серед населення країни. Кількість колгоспників, зайнятих у громадському господарстві колгоспів, скоротилася з 18,9 млн. в 1965 р. до 14,3 млн. в 1978 р., а їх частка в складі працюючого населення зменшилась відповідно з 20,9% до 11,8%¹³. Проте це не веде до зменшення соціальної ролі колгоспного селянства, яке зазнало докорінних змін. Психологія нинішніх трудівників села сформувалася вже на соціалістичній основі. Їх праця набуває все більше загальних рис з працею промислових робітників. Вони мають справу з агротехнічною і зоотехнічною науками, з складними технічними агрегатами. Їх загальноосвітній і культурно-технічний рівень наближається до рівня робітників. Вони беруть активну участь в громадсько-політичному житті, в управлінні державою.

Радянська держава відповідно до політики партії подає селу велику допомогу у підвищенні культурного рівня і поліпшенні умов життя сільського населення. В селах розширюється мережа установ народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. За період з 1970 по 1979 рр.

⁹ Социальная политика коммунистических и рабочих партий в социалистическом обществе, с. 560; Під прапором ленінізму, 1980, № 18, с. 19.

¹⁰ Брежнев Л. І. Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 362—663.

¹¹ Маркс К. Капітал. — Маркс і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 475.

¹² Ленін В. І. Тези про виробничу пропаганду. (Черновий начерк). — Повне збір. творів, т. 42, с. 15.

¹³ Під прапором ленінізму, 1980, № 18, с. 19.

число осіб з вищою і середньою (повною і неповною) освітою на тисячу чоловік зросло серед зайнятого міського населення з 748 до 863, а серед сільського — з 499 до 693 чоловік¹⁴. Сільське населення неухильно зближається з міським і за рівнем побутового обслуговування.

В той же час на селі є ще багато не вирішених соціальних проблем, що створює труднощі в формуванні стабільних трудових колективів. Партія вживає енергійних заходів до проблем перебудови села. Розв'язанню цих та інших важливих проблем сприятимуть рішення XXVI з'їзду КПРС.

Важливою рисою і тенденцією розвинутого соціалістичного суспільства є поєднання фізичної і розумової праці у виробничій діяльності трудящих, підвищення культурно-технічного рівня робітників і колгоспників до рівня інтелігенції. Радянська інтелігенція, яка поповнюється насамперед із середовища робітників і селян і є справді народною, соціалістичною за своєю соціальною природою, відіграє дедалі більшу роль в житті радянського суспільства. Чисельність спеціалістів з вищою і середньою освітою, зайнятих в народному господарстві, досягла майже 27 млн. проти 0,5 млн. у 1928 р., а всього працівників розумової праці — 40 млн. проти менше 3 млн. у 1926 р.¹⁵ Розвивається творча співдружність спеціалістів з робітниками і колгоспниками, наукових працівників з виробничниками.

Закінчуючи розгляд першого питання, слід підкреслити, що на відміну від капіталістичних країн, в яких поглиблюються соціальні антагонізми, загострюється класова боротьба, в умовах соціалізму неухильно зміцнюється єдність і згуртованість суспільства. Всі групи населення перейшли на ідейно-політичні позиції робітничого класу, утворився міцний союз робітників, колгоспників та народної інтелігенції як соціальна основа Радянської загальнонародної держави.

При розгляді **другого** питання необхідно наголосити, що проблеми соціалістичної демократії постійно знаходяться в центрі теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії. Партія і її вождь В. І. Ленін завжди виходили з марксистського положення про те, що демократія є невід'ємною рисою соціалізму як суспільного ладу, що успіхи в справі побудови соціалізму безпосередньо залежать від того, в якій мірі найширші народні маси беруть участь в управлінні справами суспільства і держави, в здійсненні політичної влади. «...Для нас важливе, — відзначав В. І. Ленін, — залучення до управління державою поголовно всіх трудящих. Це — надзвичайно важке завдання. Але соціалізм не може ввести меншість — партія. Його можуть ввести десятки мільйонів, коли вони навчаться це робити самі»¹⁶.

Демократія, що є закономірною і необхідною в умовах соціалізму, не є чимсь застиглим у своїх формах, функціях, проявах. Вона розвивається в міру розвитку суспільства в цілому. Мати уяву про розвиток соціалістичної демократії можна лише при наявності відповідного критерію. Головний зміст і характер соціалістичного демократизму полягає в залученні найширших мас до постійної і вирішальної участі в управлінні державою, господарським і культурним будівництвом, всіма громадськими справами. «При соціалізмі, — відзначав В. І. Ленін, —...вперше в історії цивілізованих суспільств *маса* населення підійметься до *самостійної* участі не тільки в голосуваннях і виборах,

¹⁴ Правда України, 1980, 14 декаб.

¹⁵ Під прапором лєнінізму, 1980, № 18, с. 20.

¹⁶ Ленін В. І. Сьомий екстренний з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 50.

а й у повсякденному управлінні»¹⁷. Це ленінське положення було і залишається головним критерієм, на який орієнтується Комуністична партія, оцінюючи успіхи нашої демократії, визначаючи шляхи її дальшого розвитку і вдосконалення. «Звіряючись з цим критерієм,— відзначав товариш Л. І. Брежнєв,— ми з повною підставою можемо сказати, що наше суспільство розвинутого соціалізму стало і суспільством розвинутої соціалістичної демократії. На етапі зрілого соціалізму, в умовах загальнонародної держави дедалі ширша й активніша участь трудящих мас в управлінні життям країни міцно утвердилась як центральний напрям політичного розвитку радянського суспільства»¹⁸.

Комуністична партія, розробляючи і творчо розвиваючи основоположні принципи соціалістичної демократії, добиваючись послідовного проведення їх в життя, вирішує ці проблеми не ізольовано, а у взаємозв'язку із здійсненням соціально-економічних і політичних перетворень. При цьому вона керується положенням В. І. Леніна про те, що «окремо взятий, ніякий демократизм не дасть соціалізму, але в житті демократизм ніколи не буде «взятий окремо», а буде «взятий разом», справляти свій вплив і на економіку, підштовхувати її перетворення, підпадати під вплив економічного розвитку і т. д. Така є діалектика живої історії»¹⁹.

Практика діяльності радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму підтверджує правильність цих ленінських слів. Розвиток соціалістичного демократизму сприяє, з одного боку, економічному і соціальному прогресу, з іншого боку, економічна могутність, підвищення народного добробуту, посилення соціальної односторонності суспільства є одним з важливих факторів дальшого зміцнення і розвитку демократичних засад радянського суспільства.

Корені справжньої демократії закладені насамперед в соціально-економічних основах суспільства. Комуністична партія вважає принципово важливим зміцнення демократичних засад безпосередньо в сфері виробництва, добивається, щоб трудящі змогли брати активну участь в розробці і прийнятті управлінських рішень на всіх рівнях — від внутрізаводського планування до вироблення загальнодержавної політики.

Соціалістична демократія, передбачаючи участь трудящих в управлінні виробництвом, забезпечує їх безпосередній вплив на все господарське життя — матеріальну базу народовладдя. Численні форми прояву соціалістичної демократії (соціалістичне змагання, виробничі наради і ради новаторів, участь в плануванні і здійсненні намічених планів, розробка питань науково-технічного прогресу, ефективності і якості продукції, організації праці, збори трудових колективів і т. д.) свідчать, що виробнича демократія виступає як складова частина соціалістичної демократії і водночас як важлива підойма розвитку суспільного виробництва.

Соціалістичний демократизм пронизує не тільки всі ланки політичної системи радянського суспільства, а й економічну, соціальну і духовну сфери його життя. Діалектика дальшого розвитку і вдосконалення соціалістичної демократії проявляється в тому, що чим ширше і повні-

¹⁷ Ленін В. І. Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції. — Повне збір. творів, т. 33, с. 111.

¹⁸ Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. — Ленінським курсом, т. 6, с. 608.

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 75.

ше розкриває себе народовладдя в економічній, соціальній і духовній областях, тим вище вона піднімається і в сфері політичній. Як відомо, буржуазна демократія не виходить за рамки політичних установ — парламенту, муніципалітетів і т. п. Відсутність демократії для трудящих в економічній галузі в буржуазних країнах зводить нанівець і їх політичні права.

Без розвитку соціалістичної демократії партія не мислить руху вперед по шляху комуністичного будівництва. Питання розвитку демократії в нашій країні ставляться, розробляються і послідовно здійснюються саме Комуністичною партією, яка твердо керується ідеями марксизму-ленінізму, виступає «...головним носієм принципів соціалістичної демократії, гарантом її успішного поступального розвитку...»²⁰, — вказував товариш Л. І. Брежнев.

Партія концентрує і втілює в політичних рішеннях інтереси трудящих і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь радянського суспільства. Вона являє собою глибоко демократичний організм, який об'єднує щині понад 17 млн. передових представників робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Справжній демократизм притаманний нашій ленінській партії з перших же днів її зародження. КПРС виникла і розвивалась як масова партія робітничого класу, що будує всю роботу на принципах широкої самодіяльності та ініціативи своїх членів. Цю традицію вона зберігає і збагачує і до наших днів, як найважливішу умову своїх успіхів.

Демократичний централізм був і залишається головним, керівним принципом організаційної побудови партії. Проте демократизм в ленінському розумінні означає не тільки широкі права і свободи, а й певні обов'язки — сувору партійну дисципліну і підкорення меншості більшості, відповідальність перед партією, безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих.

Буржуазні і опортуністичні ідеологи намагаються відшукати суперечність в тому, що Конституція СРСР ставить завдання всебічного розвитку демократії і одночасно закріплює керівну роль Комуністичної партії. В уявленні апологетів капіталізму керівна роль Комуністичної партії може здійснюватися лише за рахунок применшення чи ущемлення інших організацій, що входять до складу політичної системи. Подібні погляди пояснюються практикою антагоністичного буржуазного суспільства, де панування і підкорення визначають всі суспільні відносини. Проте в соціалістичному суспільстві відносини між різними ланками політичної системи визначаються зовсім іншими принципами. Керівна і спрямовуюча роль партії в системі соціалістичної демократії базується на переконанні, силі прикладу та ідейного впливу і спирається на довіря трудящих до політики партії, на визнання її народом як свого вождя і організатора.

Як керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства КПРС, яка існує для народу і служить народу, гарантує йому дальший розвиток соціалістичної демократії. Після XXV з'їзду КПРС, де було проголошено, що партія працювала і буде надалі працювати в напрямку дальшого розвитку демократичних основ нашої державності, зроблено чимало. Була розроблена, всенародно обговорена і прийнята нова Конституція СРСР, в основі якої лежать глибокий демократизм,

²⁰ Брежнев Л. І. Все для блага народу, в ім'я радянської людини. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу міста Москви. 14 червня 1974 року. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 69.

реальність і гарантія прав і свобод громадян. Основний Закон надає всім громадянам право на працю, відпочинок, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення в разі хвороби, в старості, право на житло, освіту, користування досягненнями культури, участь в управлінні державними і громадськими справами. Відмінною рисою прав і свобод радянських громадян є їх гарантія. З зростанням громадського багатства і розвитком соціалізму ці гарантії зміцнюються, розширюються можливості надання громадянам нових прав і свобод. Соціалістична демократія проголошує і надійно гарантує не тільки політичні, а й соціально-економічні права. В цьому полягає одна з принципових відмінностей соціалістичної демократії від демократії буржуазної.

Проголошуючи найширший комплекс соціально-економічних прав і політичних свобод, юридично і матеріально їх гарантуючи, Конституція СРСР водночас підкреслює, що здійснення прав і свобод громадян є невіддільним від здійснення ними своїх обов'язків. Одним з найперших обов'язків радянських громадян є сумлінна праця на благо суспільства, бо всі багатства країни створюються суспільною працею.

На базі нової Конституції розроблені і прийняті конституції 15 союзних і 20 автономних республік, ряд законів; проведені вибори до Верховної Ради Союзу РСР і союзних республік, місцевих Рад народних депутатів. Сьогодні партія продовжує роботу по дальшому здійсненню великої програми радянського законодавства.

В центрі багатогранного процесу дальшого розвитку соціалістичної демократії є представницькі органи народовладдя — Ради. В них насамперед втілюється демократизм державного і суспільного ладу розвинутого соціалізму. Ради, що обираються всім дорослим населенням, є виразниками загальнонародної волі, інтересів робітничого класу, селянства і інтелігенції, всіх націй і народностей країни.

Найважливішою умовою успішної діяльності Рад, головним джерелом їх сили на всіх етапах створення нового суспільства було і залишається партійне керівництво. Питання радянського будівництва посідають важливе місце в роботі з'їздів партії, а їх рішення становлять ту надійну основу, яка дозволяє Центральному Комітету КПРС проводити важливі цілеспрямовані практичні заходи по вдосконаленню радянської державності. Центральний Комітет за останні роки прийняв ряд постанов, в яких одержали конкретизацію завдання, що стоять перед Радами.

Сучасна система Рад народних депутатів охоплює: Верховну Раду СРСР, яка складається з двох палат; Верховні Ради союзних і автономних республік; місцеві (50991) Ради народних депутатів. До складу Рад всіх рівнів обрано понад 2286 тис. депутатів, які представляють всі класи і соціальні верстви суспільства. В органах громадської самодіяльності, на які спираються Ради, бере участь майже 30 млн. чоловік. Переважну більшість в Радах становлять робітники, колгоспники, представники інтелігенції, про що свідчить склад Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і автономних республік, місцевих Рад народних депутатів. У вищому органі державної влади країни — Верховній Раді СРСР, обраній у березні 1979 р. в кількості 1500 депутатів, налічується 522 робітники і 244 колгоспники, тобто понад половину складу депутатів Верховної Ради СРСР становлять безпосередні виробники матеріальних благ. Робітники і колгоспники становлять більше половини депутатів Верховних Рад союзних республік, 68,7% депутатів місцевих Рад²¹.

²¹ Правда, 1979, 19 марта; 1980, 1 марта.

В основу організації Рад покладено принцип всенародності, який дає можливість охопити все населення країни. Кількість виборців, що беруть участь в формуванні Рад, неухильно зростає. У 1926 р. на виборах до сільських і міських Рад, наприклад, брало участь 50,8% виборців, 1929 р.— 63,5, 1934 р.— 85, починаючи з 1939 р.— понад 99%. Разючий контраст з цією картиною являє собою виборча практика в країнах капіталу, де величезна кількість виборців, втративши будь-яке довір'я до буржуазної демократії, ухиляється від участі у виборах. Особливо яскраво ця тенденція проявляється в Сполучених Штатах Америки. У 1968 р. на виборчі дільниці там прийшло 60,9% виборців, 1972 р.— 55,4%, а на президентських виборах в 1980 р. взяла участь 52,3% виборців²².

В Конституції СРСР відзначається, що Ради народних депутатів керують всіма галузями державного, господарського і соціально-культурного будівництва, будують свою діяльність на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, широкого залучення громадян до участі в їх роботі²³. Відповідальна роль у здійсненні партією планів на одинадцяті п'ятиріччю і на період до 1990 р. відводиться Радам в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року»²⁴.

Комуністична партія приділяє постійну увагу дальшому підвищенню ролі і значення масових громадських організацій, діяльність яких є важливою формою вияву соціалістичного народовладдя. Разом з державними органами масові організації трудящих виступають як невід'ємний компонент політичної системи соціалізму, як важливий засіб залучення широких мас трудящих до управління громадськими справами.

В громадських організаціях дедалі більше розвиваються самодіяльні, демократичні засади, які обумовлюються необхідністю дальшого зміцнення демократичних основ управління суспільством, істотними зрушеннями в його соціально-класовій структурі. Для радянських людей членство і участь в роботі однієї або декількох громадських організацій стало звичайною нормою, необхідною умовою розвитку особи. Важливою рисою, що характеризує громадські організації на етапі розвинутого соціалізму, є швидкі темпи їх кількісного зростання. У 1938 р., наприклад, в рядах профспілок налічувалось близько 22,5 млн. чол., 1958 р.— 50 млн., а в 1980 р.— понад 127 млн. чоловік. Кількість членів ВЛКСМ зросла відповідно — 4,8 млн., близько 18 млн. і понад 39 млн. юнаків і дівчат²⁵.

При постійній увазі і керівництві з боку партійних організацій велику роль в розвитку радянського суспільства відіграють також кооперативні, науково-технічні, культурно-освітні, оборонні, спортивні та інші громадські організації. Складаючи разом із загальнонародною державою політичну систему радянського суспільства, вони під керівництвом Комуністичної партії проводять велику роботу по втіленню в життя соціально-економічних і політичних завдань, по дальшому розвитку соціалістичної всенародної демократії.

²² Известия, 1980, 7, 8 ноябр.

²³ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 33.

²⁴ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. Проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії. К., 1980, с. 88.

²⁵ КПСС — ядро политической системы советского общества. К., 1979, с. 99, 101, 112; Вопросы истории КПСС, 1980, № 4, с. 13, 14; Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 52.

Одним з найважливіших напрямів дальшого розгортання соціалістичної демократії є забезпечення трудящим можливості більш компетентно, дійово і відповідально брати участь в управлінні всіма справами держави і суспільства. Справжній демократизм розвинутого соціалістичного суспільства знаходить свій яскравий вияв у всенародному обговоренні найважливіших документів Комуністичної партії і Радянської держави, що є живим втіленням ленінських ідей про широке залучення трудящих «...до постійної і неодмінної, притому вирішальної, участі в демократичному управлінні державою»²⁶.

Виконуючи ленінські заповіді, Комуністична партія робить все, щоб трудящі брали активну участь в керівництві державою і суспільством, завжди радяться з народом, залучаючи його до обговорення й прийняття законів і рішень. Наочним виявом соціалістичного демократизму було всенародне обговорення проекту Конституції СРСР, в якому взяло участь понад 140 млн. чол. (понад чотири п'ятих дорослого населення країни)²⁷, проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року».

Закінчуючи розгляд другого питання, важливо підкреслити, що у великих завоюваннях реального соціалізму втілена творча ініціатива, повсякденне піклування Комуністичної партії, зростаюча роль якої спрямована на забезпечення дальшого розвитку соціалістичної демократії, нашого руху по шляху до комунізму.

Розглядаючи **третє** питання, необхідно відзначити, що національне питання в тому його історичному змісті, в якому воно виникло при капіталізмі, тобто як питання про ліквідацію національного пригнічення і нерівності, антагонізму між націями, народами, розв'язане повністю, остаточно і безповоротно. «Це,— відзначав товариш Л. І. Брежнев,— досягнення, яке по праву можна поставити в один ряд з такими перемогами в будівництві нового суспільства в СРСР, як індустріалізація, колективізація, культурна революція»²⁸.

Конкретно це означало, що в Радянському Союзі в результаті здійснення КПРС ленінської національної політики була забезпечена юридична, а потім і фактична рівність націй і народностей і тим самим створені умови для активного включення їх в історичну творчість; послідовно проведено національно-державне самовизначення народів на соціалістичній основі, що привело до зміцнення довір'я і дружби між ними; здійснено перетворення старих націй і народностей в нові, соціалістичні нації і народності, які відзначаються внутрішньою єдністю і згуртованістю; в ході соціалістичних перетворень усіх сфер суспільного життя кожна нація і народність розвинула свою економіку і культуру, вступила в інтенсивний взаємообмін матеріальними і духовними цінностями; процеси розвитку і зближення націй і народностей набули при соціалізмі цілеспрямованого і свідомого характеру, що забезпечується керівництвом з боку робітничого класу і його авангарду—Комуністичної партії.

²⁶ Ленін В. І. I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 2—6 березня 1919 р. — Повне зібр. творів т. 37, с. 477.

²⁷ Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. — Ленінським курсом, т. 6, с. 501.

²⁸ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів. 21 грудня 1972 року. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 48.

В умовах розвинутого соціалізму програма і політика КПРС по забезпеченню дальшого розквіту націй, народностей і їх неухильного зближення визначається глибокими об'єктивними змінами в усіх галузях суспільного розвитку.

В економічній галузі розширилась економічна основа розвитку націй і народностей. Загальносоюзна економіка, яка досягла небувало високого рівня, розвивається як єдиний взаємозв'язаний народногосподарський комплекс. Він включає в себе народне господарство союзних республік і розвивається за єдиним державним планом в інтересах всієї країни, кожної союзної республіки. Народи СРСР в тісній єдності будують матеріально-технічну базу комунізму. Партія ставить завдання «здійснювати динамічний і збалансований розвиток економіки СРСР як єдиного народногосподарського комплексу, пропорціональне зростання всіх його галузей і господарства союзних республік»²⁹.

В політичній галузі важливим є те, що багатонаціональна Радянська держава стала загальнонародною. Це робить глибокий вплив на розвиток національних відносин: зміцнюється інтернаціональний характер нашої держави, небувало монолітною стала єдність республік, що її утворюють, морально-політична єдність всього радянського суспільства. Важливою об'єктивною особливістю розвинутого соціалізму є єдність інтернаціональних і національних факторів суспільно-політичного життя народів СРСР, яка неухильно посилюється.

В соціальній галузі основу нового етапу розвитку національних відносин становлять високий рівень зрілості класів і соціальних груп і їх неухильне зближення. Радянське суспільство в цілому і кожна нація і народність окремо мають однотипну соціальну структуру, відбувається постійне поглиблення процесу зближення класів і соціальних груп, націй і народностей, зміцнення єдності всього нашого суспільства.

В галузі духовного життя важливе значення для розвитку національних відносин має утвердження в свідомості людей марксистсько-ленінської ідеології. Глибоким переконанням і нормою поведінки радянських людей стали соціалістичний інтернаціоналізм, ідеологія дружби народів. Розвинуте соціалістичне суспільство характеризується розквітом національних культур, їх взаємовпливом і взаємозбагаченням. На цій основі склалась і постійно зміцнюється єдина багатонаціональна культура — соціалістична за змістом і головним напрямом свого розвитку, багатогранна своїми національними формами та інтернаціоналістська за своїм духом і характером.

Політика партії в галузі національних відносин на сучасному етапі полягає в тому, щоб і надалі проводити курс на досягнення все повнішої єдності націй і народностей на основі їх зближення, забезпечення максимально сприятливих умов для всебічного розвитку кожної з них. Розвиток і зближення націй — взаємозв'язаний процес, що виражає інтернаціоналістську суть соціалістичного суспільства.

Для національних відносин соціалізму, особливо зрілої його стадії, характерним є розгортання процесу інтернаціоналізації. Інтернаціоналізація в нашій країні виступає як історично неминучий процес ломки національних перегородок, розвитку загальносоюзного поділу праці на базі спеціалізації і кооперування виробництва, створення і зміцнення єдиного народногосподарського комплексу. Інтернаціоналізація — одна з найхарактерніших рис прогресу всієї сім'ї братніх народів СРСР. Чим інтенсивнішим є економічний і соціальний розвиток

²⁹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, с. 11.

кожної з республік, тим чіткіше проявляється процес інтернаціоналізації всього нашого життя, зближення націй.

Про глибокі зміни, які відбулися в матеріальній, політичній і духовній сферах нашої багатонаціональної держави, в суті процесів розвитку і зближення націй пропагандисти і слухачі можуть дізнатися з періодичної преси і опублікованої літератури*. Слід лише підкреслити, що узагальненим наслідком цих змін, яскравим виявом інтернаціоналізації суспільного життя, показником зростаючої однорідності радянського суспільства, торжеством ленінської національної політики КПРС стало утворення історично нової соціальної й інтернаціональної спільності — радянського народу. Ця спільність знаменує новий, вищий ступінь соціально-політичної єдності всіх націй і народностей Союзу РСР. Однією з основ нової історичної спільності людей є дружба всіх націй і народностей, що стала рушійною силою соціального прогресу радянської багатонаціональної держави.

Важливим у розвитку національних відносин, в духовному житті радянського народу, в прилученні кожної радянської нації до досягнень культури інших народів, до світової культури є добровільне вивчення людьми поряд з рідною і російською мови. В нашій країні відбувається неухильне зростання ролі і поширення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування і співробітництва.

На сучасному етапі КПРС надає особливого значення інтернаціональному вихованню трудящих. Відповідно до ленінських положень про роль інтернаціонального згуртування трудящих для побудови нового суспільства, КПРС добивається дальшого піднесення свідомості, ідейної переконаності радянських людей, повного подолання будь-яких проявів націоналізму і шовінізму, зміцнення дружби та інтернаціональної єдності націй і народностей радянського суспільства.

Важливо, щоб при розгляді даної теми пропагандисти використовували матеріали XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

Історичний досвід КПРС по керівництву соціально-політичним розвитком має великий теоретичний і практичний інтерес. У дальшому розвитку соціально-політичного життя суспільства зрілого соціалізму партія вбачає одну з передумов нових успіхів на шляху до комунізму.

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К. і Енгельс Ф. Капітал. Твори, т. 23.
Маркс К. і Енгельс Ф. В. Боргіусу. Твори, т. 39.
Ленін В. І. Тези по національному питанню. — Повн. збір. творів, т. 23.
Ленін В. І. Держава і революція. — Повн. збір. творів, т. 33.
Ленін В. І. І конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 2—6 березня 1919 р. — Повн. збір. творів, т. 37.
Ленін В. І. Великий почин. — Повн. збір. творів, т. 39.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.
Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976.
Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 червня 1980 року. К., 1980.
Проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». К., 1980.
Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.
Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971—1979. Тт. 1—7.
Брежнєв Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 2 жовтня 1980 р. Постанова Пленуму ЦК КПРС. К., 1980.
Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма. М., 1979.
КПСС — ядро политической системы советского общества. К., 1977.
Национальные отношения в развитом социалистическом обществе. М., 1979.

* Коммунист, 1980, № 1; Вопросы истории КПСС, 1980, № 9; Политическое самообразование, 1980, № 5; Национальные отношения в развитом социалистическом обществе. М., 1977 та ін.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПРО ДОСВІД РОБОТИ ОПОРНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КПРС ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, колективи вузів країни досягли у десятий п'ятиріччі значного підвищення рівня загальноосвітньої і професійної підготовки, ідейно-політичного виховання радянських спеціалістів.

Велику увагу партія приділяє діяльності кафедр суспільних наук. У постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук»¹ даються глибоко обґрунтовані настанови щодо забезпечення підготовки активних будівників комунізму.

Виняткове значення для поліпшення роботи кафедр суспільних наук має узагальнення і поширення передового досвіду викладачів вузів. Це підкреслювалося у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів»².

Велику роботу по вдосконаленню навчального процесу, узагальненню і поширенню прогресивних форм і методів вивчення марксистсько-ленінської теорії у вищій школі, комуністичного виховання студентської молоді проводять створені у 1967 р. в республіці опорні кафедри суспільних наук.

Певний досвід роботи у цьому напрямі нагромаджений опорною кафедрою історії КПРС Одеського університету, яка узгоджує діяльність 21 кафедри вузів Одеської, Миколаївської і Херсонської областей, де працюють понад 150 істориків партії, в тому числі 11 професорів і докторів наук.

Значну увагу опорна кафедра приділяє координації наукових досліджень в Одеському вузівському регіоні. З метою більш конкретного керівництва розробкою актуальних питань історії КПРС, забезпечення високого рівня й ефективності досліджень опорна кафедра контролює стан наукової роботи кафедр свого регіону. Наукові розробки викладачів відображаються у спеціально створеній картотеці. Плани дослідної роботи узгоджуються з Республіканською координаційною радою з проблем історії КПРС і партійного будівництва.

Виконуючи настанови XXV з'їзду партії про необхідність комплексних досліджень проблем марксистсько-ленінської теорії, історики регіону займаються вивченням таких тем: «Боротьба партії більшовиків за створення політичної армії в трьох революціях в Росії» (її опановують 45 викладачів з 10 вузів), «Комуністична партія України у боротьбі за технічний прогрес» (34 викладачі з 7 вузів), «Діяльність КПРС по комуністичному вихованню трудящих в період розвинутого соціалізму» (54 викладачі з 13 вузів).

По кожній з цих тем створені проблемні ради і авторські колективи. Проблемні ради, керовані професором Н. М. Якуповим, доцента-

¹ Рад. Україна, 1974, 25 червня.

² Рад. Україна, 1979, 12 липня.

ми А. П. Івановим і В. В. Козленком, систематично організують консультації для викладачів історії партії, які працюють над кандидатськими і докторськими дисертаціями з даної тематики, рецензують рукописи монографій і збірників статей, подають допомогу партійним і комсомольським організаціям у вихованні молоді. Характерно, що до здійснення комплексних колективних досліджень залучаються й представники інших суспільних наук, які вивчають подібну тематику, а також працівники партійних і державних органів, громадських організацій. Як свідчить досвід, таким чином забезпечується більш тісний зв'язок дослідної роботи з насущними завданнями комуністичного будівництва, ефективніше використовуються рекомендації вчених у практиці партійної роботи.

Опорна кафедра впровадила у міжвузівську практику контроль за виконанням всесоюзного і республіканського планів науково-дослідної роботи на кафедрах історії КПРС південного вузівського центру, що активізує розробку комплексних тем. Так, з першої теми створено 5 монографій і близько 100 статей, другої — опубліковано тези республіканської наукової конференції «КПРС на чолі науково-технічного прогресу» і більше 30 статей, третьої — 3 монографії і 40 статей.

Створення творчих колективів для дослідження актуальних проблем історико-партійної науки дає змогу усунути дрібнотем'я. Аналізуючи тематику наукових розробок, опорна кафедра виявляє недоліки у діяльності вузівських кафедр регіону. Так, частина вчених працює ще над дослідженнями, які виходять за рамки трьох утверджених комплексних тем, деякі викладачі не планують наукову роботу на поточну п'ятирічку, зустрічається ще паралелізм у розробці наукових тем. Ці недоліки опорна кафедра обговорює разом з завідуючими кафедрами за участю відповідальних працівників Координаційної ради, Одеських обласного і міського комітетів партії.

Опорна кафедра докладно зусиль до розширення і зміцнення творчих зв'язків з вченими інших наукових закладів і вузів республіки. У підготовці колективної монографії «Боротьба партії більшовиків за здійснення ленінського вчення про політичну армію революції» (керівник — професор Н. М. Якупов) активну участь брали вчені Києва, Одеси та інших міст.

Велика робота проводиться кафедрою по підвищенню якості навчально-методичного і виховного процесу. Особлива увага приділяється вдосконаленню системи марксистсько-ленінської освіти і підвищенню її ролі у формуванні комуністичного світогляду, морального обличчя студентів. У зв'язку з цим особливого значення набуває зростання лекторської майстерності та ідейно-теоретичного рівня викладання. Підвищені вимоги висуваються при доборі викладачів. Творчий характер марксистсько-ленінської теорії, загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі вимагають, щоб лекція стала максимально ефективною формою навчального процесу. Тому опорна кафедра проводить роботу, щоб перейти на читання проблемних лекцій, систематично організує міжвузівське відвідування відкритих лекцій і семінарських занять, підсумки яких обговорюються на засіданнях опорної кафедри. Стало традицією проведення відкритих і показових лекцій кращими викладачами кафедр. Протягом навчального року кожний завідуючий кафедрою сам читає відкриту показову лекцію, на яку запрошуються викладачі всіх кафедр історії КПРС вузів Одеси.

Опорна кафедра організовує міжвузівські методичні семінари з найбільш актуальних питань викладання історії і виховної роботи із студентами. Тільки протягом I семестру 1979/1980 навчального року бу-

ло проведено 2 таких семінари і 2 засідання опорної кафедри, на яких були присутніми 150 викладачів історії південного вузівського центру, а також вчені інших навчальних закладів, працівники партійного і державного апарату. Вони заслухали такі доповіді: «Промова В. В. Щербицького «Про завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (проф. Н. М. Якупов), «Національні відносини розвинутого соціалізму і питання інтернаціонального і патріотичного виховання» (лектор ЦК КПРС, канд. філос. наук, М. Х. Халмухамедов), «Український буржуазний націоналізм і сучасна ідеологічна боротьба» (д-р філос. наук Ю. І. Римаренко), «Про методику складання структурно-логічних схем» (д-р істор. наук, проф. Л. Ю. Беренштейн) та ін.

В роботі міжвузівських семінарів важливе місце займають питання методики викладання історії партії. Так, у минулому навчальному році на них обговорювалися такі питання: «Про критерії оцінки знань студентів з історії КПРС», «Про організацію роботи наукових студентських гуртків», «Про виховну роботу серед іноземних студентів», «Досвід застосування технічних засобів навчання в процесі викладання історії КПРС».

Опорною кафедрою вироблені рекомендації щодо порядку проведення іспитів і нормативних вимог до оцінки знань студентів, дальшого вдосконалення викладання суспільних наук у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Вивчено і узагальнено досвід застосування атестацій і організації обліку поточної успішності навчання в ряді вузів міста.

Кафедра подає систематичну методичну допомогу викладачам історії КПРС вузів Миколаєва, Херсона, Ізмаїла. Виїжджаючи на місця, досвідчені методисти знайомляться з текстами фондів лекцій, змістом екзаменаційних білетів, навчально-методичною роботою кабінетів; вони стежать, як проходять іспити з історії КПРС, читають лекції для студентів, виступають на засіданнях кафедри.

Останнім часом опорна кафедра взяла під свій контроль громадсько-політичну роботу викладачів кафедр історії КПРС. Підвищенню якості цієї роботи сприяв її аналіз за десять п'ятирічку. В результаті поліпшилася організація і проведення заліків по ГПП, розширилася географія лекційної роботи, посилилося керівництво методологічними і теоретичними семінарами на факультетах. Досвід кафедри історії КПРС Одеського університету по керівництву студентською лекторською групою, клубом «Іскра» використовують інші навчальні заклади.

Кафедра узагальнила позитивний досвід викладання історії КПРС іноземним студентам. Важливу роль у цій справі відіграв постійно діючий семінар викладачів суспільних наук, які працюють з іноземними студентами. На його засіданнях обговорюються важливі питання міжнародних відносин і зовнішньополітичної діяльності КПРС, світового комуністичного, робітничого, національно-визвольного руху та інші актуальні проблеми теорії і практики світового революційного процесу.

На методичних семінарах приділяється значна увага обговоренню підготовки різних методичних посібників для студентів. На ряді кафедр стало правилом видання методичних вказівок і планів семінарських занять. За останні два роки у регіоні видано багато методичних посібників. Серед них найбільшою популярністю користуються такі: «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції» (проф. Н. М. Якупов); «Конституція СРСР про зростання керівної ролі партії» (проф. Н. М. Якупов, П. О. Макаров); «Історичний досвід Комуністичної партії по створен-

ню політичної армії трьох революцій в Росії» (проф. Н. М. Якупов), «Ленінська теорія і програма партії з національного питання» (доц. А. П. Іванов); «Критика фальсифікаторів історії і політики КПРС» (доц. В. П. Захаров), «XXV з'їзд КПРС про зростання керівної ролі партії в умовах розвинутого соціалізму» (доц. М. О. Скрипник).

На засіданнях методичних семінарів постійно обговорюються також питання про форми виховання майбутніх спеціалістів і прищеплення їм навичок організаторської і масово-політичної роботи. Особлива увага приділяється оволодінню основоположними принципами марксистсько-ленінізму як єдиного інтернаціонального вчення, історичним досвідом КПРС, усвідомленню студентами творчого вкладу в революційну теорію, який внесли з'їзди і пленуми партії, праці товариша Л. І. Брежнєва, документи міжнародного комуністичного руху.

Опорна кафедра приділяє велику увагу аргументованій критиці фальсифікаторів історії КПРС. Розроблену з цих питань тематику студентських рефератів було розіслано всім кафедрам регіону. Неспроможність реформістських і ревізіоністських концепцій розкривається в лекціях і на семінарах. А для студентів історичного факультету читається спецкурс з критики фальсифікаторів історії КПРС.

Суттєва допомога подається підшефним кафедрам у підготовці кадрів і підвищенні їх кваліфікації. Протягом п'яти років в Одеському університеті захистили кандидатські дисертації 36 викладачів. Опорна кафедра дала більш як 20 офіційних відгуків на дисертаційні роботи. На ній пройшли стажировку викладачі інституту народного господарства, політехнічного, інженерно-будівельного інститутів та ін.

Опорна кафедра допомагає Мінвузу УРСР аналізувати річні звіти кафедр історії КПРС. Так, у поточному навчальному році її викладачами було проаналізовано звіти кафедр Одеського вузівського центру. Під керівництвом міжобласної методичної ради при обласному комітеті Компартії України було зроблено заключення по цих звітах, узагальнено позитивний досвід роботи колективів кафедр і виявлено недоліки. Дані цих заключень було всебічно розглянуто на виїзному засіданні колегії Мінвузу УРСР у м. Одесі. Це сприяло більш ефективному поширенню передового досвіду у галузі навчально-методичної, науково-дослідної та ідейно-виховної роботи кафедр, а також визначенню найтипівіших недоліків.

Опорна кафедра систематично проводить навчання допоміжного персоналу по вивченню передового досвіду використання технічних засобів навчання, застосування наочних посібників, кінофотодокументів та ін. На базі кабінету історії КПРС Одеського університету було проведено семінар по обміну досвідом цієї роботи з завідуючими кабінетами історії КПРС вузів міста. Цю ділянку роботи ми вважаємо дуже важливою, оскільки від майстерності завідуючих кабінетами і лаборантського персоналу багато в чому залежить постановка роботи по застосуванню ТЗН на кафедрах.

На нашу думку, необхідно поліпшити забезпечення кафедр технічними засобами навчання, організувати централізоване виготовлення наочних посібників. З метою вдосконалення якісного складу кафедр історії КПРС вузів регіону слід було б розширити аспірантуру з відривом від виробництва і відкрити спеціалізацію з історії КПРС при Одеському університеті. Всі ці заходи сприятимуть плідотворній роботі вузівських кафедр.

А. П. ІВАНОВ (Одеса),
Ю. І. СУРАЙ (Одеса)

НАШ КАЛЕНДАР

30-РІЧЧЯ ЗАКОНУ
ПРО ЗАХИСТ МИРУ

12 березня 1951 р. друга сесія Верховної Ради СРСР у відповідь на заклик II Всесвітнього конгресу прихильників ми-

ру ухвалила важливий політичний документ — Закон про захист миру.

Ухвалення Закону про захист миру було логічним продовженням миролюбної політики першої в історії людства соціалістичної держави. Мир — це неминуча цінність для людства. Він забезпечує спокійну творчу працю людей. Тому саме виникнення і дальший розвиток Радянської держави були нероздільно пов'язані з боротьбою за мир і безпеку народів. Умови для ефективної боротьби за мир з'явилися, коли з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції утворилося нове співвідношення сил у світі, коли в полум'ї битв зміг відстояти себе новий суспільно-політичний лад, самій природі якого чужа війна, коли ленінський геній високо підніс прапор миру і дружби між народами.

Першим декретом Радянської влади був ленінський Декрет про мир. Вперше в історії проголошувалося право народів на мир, право, що віднині забезпечувалося рядом гарантій, головною з яких був сам факт існування Країни Рад. У декреті висувалися «завдання визволення людства від страхів війни та її наслідків», а також містився заклик до всіх народів і урядів негайно розпочати переговори «про справедливий демократичний мир»¹.

Неухильно дотримуючись ленінських заповітів, Радянська країна на всіх етапах соціалістичного будівництва проводила політику миру і дружби народів, яка дістала широку підтримку серед трудящих усього світу. Проте всі спроби Радянського уряду попередити вибух другої світової війни були зірвані намаганням правлячих імперіалістичних кіл ліквідувати першу в історії соціалістичну державу.

Перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні, розгром фашистської Німеччини та її сателітів привели до істотних якісних зрушень у системі міжнародних відносин. Радянський народ відстояв свободу і незалежність, зміцнив могутність своєї країни. Значно зросли міжнародний авторитет СРСР, його вплив на світовий розвиток. «Розгром фашизму і японського мілітаризму в ході другої світової війни, перемога соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії, — підкреслювалося у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — прискорили світовий розвиток. Революційний процес, початий Великим Жовтнем, досяг якісного нового рубежу: сформувалася світова система соціалізму. Відбулася докорінна зміна співвідношення сил на міжнародній арені. Могутність і приклад світового соціалізму примножили революційні можливості міжнародного робітничого класу, сприяючи прогресові всього визвольного руху»².

Все це, звичайно, не влаштовувало імперіалістичні країни. Тільки-но закінчилася друга світова війна, як реакційні кола західних держав, насамперед США, розпочали підготовку до перегляду її результатів. Вони сподівалися головним чином за допомогою військової сили спинити революційні перетворення в світі і повернути втрачені позиції. Всупереч Статуту Організації Об'єднаних Націй і порушуючи свої зобов'язання про післявоєнне співробітництво з СРСР, правлячі кола США і Англії почали проводити політику «холодної війни», сколочувати воєнні блоки, розгорнули гон-

¹ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. — Повне зібр. творів, т. 35, с. 16, 13.

² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 16.

ку озброєнь, шантажуючи СРСР і країни народної демократії атомною зброєю. Світ опинився перед небезпекою третьої світової війни із застосуванням засобів масового знищення.

У цих умовах Радянський уряд проводив послідовну політику захисту миру і безпеки народів. Він неодноразово вносив на розгляд урядів інших країн пропозиції, які передбачали врегулювання спірних питань шляхом переговорів, заборони атомної зброї, скорочення озброєнь, розвитку всебічних відносин між соціалістичними і капіталістичними країнами на принципі мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Могутньою підтримкою миролюбної зовнішньої політики СРСР був рух народів за мир. На I Всесвітньому конгресі прихильників миру, який проходив у Празі в квітні 1949 р., представники народів планети, люди різних політичних, релігійних і філософських переконань підняли свій голос на захист миру, проти воєнних приготувань і агресивних дій з боку міжнародного імперіалізму.

Важливою віхою в історії всесвітнього руху прихильників миру був Другий Всесвітній конгрес прихильників миру, який проходив у Варшаві в листопаді 1950 р. «Миру не очікують, мир завойовують, — відзначалося в ухваленому на ньому Маніфесті до народів світу. — ... Змусимо ухвалити закони, які покладуть край пропаганді війни. Подамо нашим парламентам, нашим урядам і Організації Об'єднаних Націй пропозиції на захист миру, розроблені Другим Всесвітнім конгресом прихильників миру»³. Учасники варшавського конгресу звернулися до парламентів усіх країн із закликом ухвалити закон про охорону миру, який встановлює кримінальну відповідальність за пропаганду війни. Проте цей заклик дістав підтримку лише в країнах соціалізму. Разом з СРСР закони про захист миру прийняли уряди Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, НДР, Польщі — 1950 р., Албанії та Монголії — 1951 р.

Закон про захист миру, ухвалений в СРСР, говорить: «Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік, керуючись високими принципами радянської миролюбної політики, яка ставить собі цілі зміцнення миру і дружніх відносин між народами, —

визнає, що совість і правосвідомість народів, які перенесли на протязі життя одного покоління нещастя двох світових воєн, не можуть миритися з безкарністю проваджуваної агресивними колами деяких держав пропаганди війни, і солідаризуються з закликом Другого Всесвітнього конгресу прихильників миру, який висловив волю всього передового людства щодо заборони і осудження злочинної воєнної пропаганди. Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік **постановляє:**

1. Вважати, що пропаганда війни, в якій би формі вона не велась, підриває справу миру, створює загрозу нової війни і є через це найтяжчим злочином проти людства.

2. Осіб, винних у пропаганді війни, віддавати до суду і судити як тяжких кримінальних злочинців»⁴.

Таким чином, пропаганда війни заборонялася в країнах соціалізму законодавчими актами, що було кінце важливо в умовах загострення міжнародної напруженості. Закон про захист миру* викривав горезвісний міф про «радянську воєнну загрозу». Ухвалення Радянським Союзом цього важливого юридичного і політичного документа з великим задоволенням сприйняла світова громадськість.

З того часу минуло три десятиріччя. За цей час сталися значні події. Під натиском національно-визвольних рухів зазнала краху колоніальна система імперіалізму. Світовий капіталізм вступив у третій етап своєї загальної кризи, яка продовжує поглиблюватися. Країни соціалістичної співдружності стали могутнім фактором миру

³ Второй Всемирный конгресс сторонников мира. М., 1951, с. 514.

⁴ Рад. Україна, 1951, 13 берез.

* Після включення з ініціативи СРСР до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ухваленого XXI сесією Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 р.) положення про необхідність заборони пропаганди війни законом заборона пропаганди війни стала міжнародною договірною нормою (ст. 20).

і безпеки народів. Незмірно зріс авторитет соціалістичних країн на міжнародній арені. Соціалістична система перетворилася на «...природний центр притягання всіх миролюбних сил на землі. Принципи її зовнішньої політики завойовують зростаюче міжнародне визнання і підтримку»⁵, — констатувалося в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу.

Особливе місце в співдружності соціалістичних держав займає Радянський Союз. Володіючи могутнім економічним і воєнним потенціалом, СРСР є головною протиположною силою війни і реакції. Послідовно втілюючи в життя ленінську політику миру, зазначалося в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «КПРС і Радянська держава робили і роблять усе можливе для зміцнення єдності і згуртованості соціалістичних країн, подання допомоги і підтримки народам, які борються проти імперіалізму, неоколоніалізму і расизму, для зміцнення миру і міжнародної безпеки, припинення гонки озброєнь і роззброєння»⁶.

Миролюбні завдання радянської зовнішньої політики дістали своє яскраве відображення в Програмі миру, розробленій XXIV і розвинутій XXV з'їздами нашої партії. У документах з'їздів чітко визначено шляхи й методи досягнення цілей зовнішньополітичної діяльності Радянської держави. Вони відповідають конкретним умовам сучасної міжнародної обстановки, що характеризується зміною співвідношення сил у світі на користь соціалізму.

Головна суть Програми миру — добитися у розвитку міжнародних відносин повороту від «холодної війни» до мирного співіснування, від напруженості — до розрядки і співробітництва. Не випадково Програма миру висунута й успішно втілюється в життя саме нашою країною. Радянська держава з самого початку свого існування завжди виступала за мир між народами. Саме в Радянському Союзі 30 років тому в законодавчому порядку було закріплено Закон про захист миру. Законодавство на захист миру зберігає своє актуальне значення і в наші дні, коли сили імперіалізму і реакції разом з китайськими гегемоністами намагаються підірвати процес розрядки, відродити атмосферу «холодної війни».

Непримиренність до пропаганди війни, притаманна марксистсько-ленінській ідеології, соціалістичному способу життя, дістала свій вияв і в Конституції СРСР. «СРСР неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів і широке міжнародне співробітництво, — свідчить стаття 28-а Основного Закону Радянської країни. — ...В СРСР пропаганда війни забороняється»⁷.

Важливим інструментом у справі збереження миру, безпеки в Європі і в усьому світі є оборонний воєнно-політичний союз європейських соціалістичних країн — Організація Варшавського Договору. Він був створений у відповідь на прийняття ФРН до Північноатлантичного пакту і проведення західними державами курсу на ремілітаризацію Західної Німеччини. «Протягом усієї цієї чверті століття, — зазначалося в Декларації держав — учасниць Варшавського Договору з нагоди його 25-річного існування, — наш братній союз, держави, які входять до нього, взаємодіючи і співробітничавши з іншими державами, з усіма миролюбними силами, впевнено й ефективно розв'язують життєво важливі завдання — не допустити розв'язування війни в Європі, всемірно сприяти зміцненню миру, ослабленню міжнародної напруженості, розвитку рівноправного мирного співробітництва між державами...

У боротьбі за мир, безпеку і розрядку держави — учасниці Варшавського Договору завжди виявляли і виявляють послідовність і принциповість, конструктивний підхід і добру волю, сміливість у висуненні ініціатив і реалізм у переговорах, готовність зважати на законні права та інтереси інших»⁸. На ювілейній нараді Політич-

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 51.

⁶ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 11.

⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року. К., 1977, с. 13.

⁸ Рад. Україна, 1980, 16 трав.

ного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору СРСР і його союзники висунули цілий комплекс конструктивних пропозицій в інтересах збереження миру на землі.

Погоджена зовнішньополітична діяльність держав — учасниць Варшавського Договору стала одним з найвпливовіших факторів сучасного міжнародного розвитку. Як велике досягнення миролюбної політики цих країн оцінює міжнародна громадськість Нараду з питань безпеки і співробітництва в Європі. Соціалістичні країни ведуть активну боротьбу за те, щоб положення Заключного акта неухильно втілювалися в життя всіма учасниками Наради.

Активний мирний наступ здійснюють на міжнародній арені країни соціалістичної співдружності і в рамках Організації Об'єднаних Націй. Тільки за останній час з ініціативи Радянського Союзу Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято резолюції «Про скликання всесвітньої конференції по роззброєнню», «Про незастосування сили в міжнародних відносинах і заборону навечно застосування ядерної зброї», «Про заборону розробки і виробництва нових видів зброї масового знищення й нових систем такої зброї», та інші, які стали гідним вкладом у справу боротьби за мир і розрядку міжнародної напруженості.

На XXXV сесії Генеральної Асамблеї ООН Радянський Союз виступив з новими мирними ініціативами. В центрі уваги її учасників були проект резолюції «Про деякі невідкладні заходи по зменшенню воєнної небезпеки», а також меморандум Радянського Союзу «За мир і роззброєння, за гарантії міжнародної безпеки». У ньому показано послідовну миролюбну діяльність СРСР та інших країн соціалістичної співдружності у справі розв'язання таких важливих питань сучасності, як припинення гонки ядерних озброєнь і відмова від застосування сили у міжнародних відносинах, обмеження і скорочення стратегічних озброєнь, відвернення раптового і несанкціонованого нападу, заборона інших засобів масового знищення, скорочення збройних сил і звичайних озброєнь та інших.

Миролюбна зовнішня політика Радянської держави дістає широку підтримку з боку всього прогресивного людства. У своєму виступі на Всесвітньому конгресі миролюбних сил у Москві видатний борець за мир Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв сказав: «...Нинішні зрушення у світовій обстановці — це значною мірою плід діяльності громадських сил, результат небаченої донині активності народних мас, які проявляють гостру нетерпимість до савазольної агресії, незламну волю до миру»⁹.

КПРС і Радянський уряд високо оцінюють вклад широких кіл громадськості у боротьбу за мир. На великому міжнародному форумі — Всесвітньому парламенті народів за мир, який відбувся у жовтні 1980 р. у Софії, було зачитано привітання товариша Л. І. Брежнєва до його учасників. Наша країна і наша партія, відзначив він, «сповнені тієї ж турботи, що і ви, — турботи про збереження миру, про торжество принципів мирного співіснування»¹⁰. Ці слова глави Радянської держави справили глибоке враження на учасників форуму і пролунали як ще один доказ того неперечного факту, що Радянський Союз, КПРС, усі братні країни соціалістичної співдружності є основною опорою миролюбних сил усього людства.

Є. В. КЛОКОВ (Київ)

⁹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 305.

¹⁰ Рад. Україна, 1980, 24 верес.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ВИСВІТЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДІЯЛЬНОСТІ РАД РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ (1918—1920 рр.)

У здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції, в захисті її завоювань під час громадянської війни величезну роль відіграли Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, які були однією з форм держави диктатури пролетаріату. Видатні успіхи, досягнуті трудящими нашої країни під керівництвом Комуністичної партії в боротьбі проти фашистської Німеччини та її союзників у Великій Вітчизняній війні, в соціалістичному і комуністичному будівництві, нерозривно пов'язані з діяльністю Рад, їх розвитком й удосконаленням. XXV з'їзд КПРС відзначив, що Комуністична партія звертає особливу увагу на роботу Рад і поставив перед вченими нашої країни завдання і далі вивчати проблеми розвитку радянської державності¹. Все це свідчить про важливість дослідження історії Рад на різних етапах їх розвитку.

В даному огляді робиться спроба підбити підсумки вивчення історії Рад у 1918—1920 рр. і привернути увагу дослідників до ще не розв'язаних проблем радянського будівництва у період громадянської війни.

Методологічною основою наукової розробки цих питань є праці В. І. Леніна. В Радах, які виникли у 1905 р. в результаті піднесення революційної творчості трудящих, він з геніальною прозорливістю побачив нову, вищу форму політичної організації суспільства. «Не парламентарна республіка,— писав Володимир Ілліч у Квітневих тезах,— повернення до неї від Р.Р.Д. було б кроком назад,— а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху»². Ленінське вчення про Ради як органи диктатури пролетаріату стало відправним пунктом діяльності КПРС у галузі державного будівництва.

В. І. Ленін розробив питання про злам старої буржуазної державної машини і перехід всієї повноти влади до Рад — найбільш представницьких органів трудящих мас. Він висунув завдання добитися переважання в них представників робітничого класу та його авангарду — Комуністичної партії, широко залучати інші верстви трудящих до радянського будівництва, викривати ворожу діяльність дрібнобуржуазних партій в Радах. Володимир Ілліч наголошував на необхідності додержання в них принципу демократичного централізму, який передбачав виборність Рад знизу доверху, періодичну звітність депутатів перед виборцями, підпорядкованість нижчих ланок радянського апарату вищим, керівництво загальнодержавними справами з одного центру і водночас розгортання місцевої ініціативи. В. І. Ленін вимагав від радянських органів уважного ставлення до запитів і потреб трудящих і закликав нещадно викорінювати бюрократизм і тяганину, вести боротьбу із саботажом буржуазних службовців і водночас залучати кращу частину з них до роботи в державних установах.

Володимир Ілліч підкреслював, що Ради є знаряддям побудови нових суспільно-економічних відносин, проведення соціалістичних перетворень у народному господарстві, культурі й побуті. Запорукою успіху їх роботи є вмілий добір і розстановка кадрів, перевірка виконання прийнятих рішень, посилення зв'язку з масами, здешевлення апарату.

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81, 91.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 31, с. 112.

В. І. Ленін відкрив нову форму державного устрою — радянську соціалістичну федерацію, створену на основі добровільності й рівноправності народів, які до неї входять, і закликав всіляко зміцнювати дружбу й єдність усіх національностей нашої країни. Володимир Ілліч, зокрема, писав: «...Ми знаємо твердо, що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, а й буде непереможною!»³ В. І. Ленін поклав початок вивченню проблем радянського державного будівництва на Україні в період громадянської війни⁴.

Ці питання привертати також увагу визначних діячів Комуністичної партії й Радянської держави — М. І. Калініна, Г. І. Петровського, Я. М. Свердлова, Й. В. Сталіна⁵ та ін.

Із статтями й замітками, в яких певною мірою узагальнювався досвід державного будівництва і давалися практичні настанови щодо вдосконалення роботи Рад, у періодичній пресі 1919—1920 рр. виступили окремі відповідальні працівники виконкомів і ревкомів⁶. Вони прагнули проаналізувати стан радянського будівництва в деяких губерніях УСРР, досвід діяльності Рад в РРФСР, показати різні форми залучення трудящих до управління країною — їх участь у роботі безпартійних робітничо-селянських конференцій, шкіл радянського будівництва, пленумів і сесій Рад.

З'являються і мемуари, присвячені роботі радянських органів. Так, у спогадах С. Погрібного розповідається про діяльність Луганського виконкому і ревкому під час боїв з денікінськими військами навесні 1919 р.⁷

В літературі 20-х років були спроби узагальнити форми й методи роботи Рад у 1918—1920 рр.⁸ В УСРР розробка проблем громадянської війни в 20-і роки знач-

³ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р., 23 жовтня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 114.

⁴ Ленін В. І. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради. — Повне збір. творів, т. 35, с. 137—139; IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад 14—16 березня 1918 р.: Доповідь про ратифікацію мирного договору 14 березня. — Повне збір. творів, т. 36, с. 88—106; Об'єднане засідання Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р.: Доповідь. — Повне збір. творів, т. 37, с. 105—118; Успіхи і труднощі Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 38, с. 37—70; VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.: Звіт Центрального Комітету 18 березня. — Повне збір. творів, т. 38, с. 129—147; Надзвичайне засідання пленуму Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів 3 квітня 1919 р.: Доповідь про зовнішні і внутрішні справи Радянської республіки. — Повне збір. творів, т. 38, с. 238—254; Пленум Всеросійської Центральної Ради професійних спілок 11 квітня 1919 р.: Доповідь про завдання професійних спілок у зв'язку з мобілізацією на Східний фронт. — Повне збір. творів, т. 38, с. 269—281; Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. — Повне збір. творів, т. 39, с. 313—316; Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату. — Повне збір. творів, т. 40, с. 1—23; Зауваження до резолюції Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу в питанні про боротьбистів. — Повне збір. творів, т. 40, с. 154; IX з'їзд РКП(б) 29 березня—5 квітня 1920 р.: Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня. — Повне збір. творів, т. 40, с. 246—254. Телеграма Д. З. Мануїльському 22 лютого 1920 р. — Повне збір. творів, т. 51, с. 141.

⁵ Калінін М. І. Избранные произведения в 4-х т. М., 1960. Т. 1, Петровский Г. І. Выбранные статьи и речи. К., 1974; Свердлов Я. М. Избранные произведения в 3-х т. М., 1960. Т. 3; Сталин И. В. Твори. К., 1948. Т. 4 та ін.

⁶ Волин Б. Новое звено (о сессийной системе). — Рад. Україна, орган НКВС, 1920, № 1, с. 12—15; його ж. Живая связь. — Рад. Україна, № 4, с. 3—5; Грановський М. Роль и задачи беспартийных конференций. — Рад. Україна, № 2, с. 5—7; Шубин П. Советское строительство на Правобережной Украине. — Коммунист, орган ЦК КП(б)У, 1920, № 3, с. 35—36; Верин И. Школа советского строительства. — Советское строительство, орган Одесского губревкома, 1920, № 4—5, с. 22—23.

⁷ Погребной С. Луганск и его пролетариат (очерк революционного движения с февральской революции по 1920 г.). — Рад. Україна, 1920, № 4, с. 8—12.

⁸ Владимирский М. Ф. Советы, исполкомы и съезды Советов (Материалы к изучению строения и деятельности органов местного управления). М., вып. 1, 1920; вып. 2, 1921; его же. Взаимоотношения центральных и местных органов по по-

ною мірою пов'язана з діяльністю Комісії по вивченню історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (більшовиків) України (Істпарту). П'яті і десяти роковини Жовтня місцеві відділення Комісії відзначили випуском кількох збірників статей, документів і мемуарів, в яких містяться чимало цінних відомостей про діяльність Рад у 1918—1920 рр.⁹ В органі Істпарту — журналі «Летопись революции» — було вміщено ряд статей з історії радянського будівництва в той же період¹⁰. Ці публікації відіграли певну роль у становленні марксистсько-ленінської концепції історії Жовтневої революції й громадянської війни. Деякі з них були спрямовані проти троцькістських і буржуазно-націоналістичних перекирчувань історичного процесу. Проте у більшості з них даються ознаки обмеженості тематики, джерельної бази, недостатня обізнаність авторів з працями В. І. Леніна. Частина матеріалів відзначається поверховим, суб'єктивним аналізом подій, недостатнім висвітленням ролі Комуністичної партії і народних мас у радянському будівництві. Однак незважаючи на це окремі публікації і нині становлять цінність як першоджерела в зв'язку із загибеллю значної кількості документальних матеріалів у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

У 20-і роки вийшло кілька праць активних учасників громадянської війни на Україні — О. Буценка, М. Майорова, Г. Петровського, О. Шліхтера та ін.¹¹ В них узагальнювався і популяризувався досвід радянського будівництва. Зокрема, в популярних нарисах «Ради за періоду громадянської війни і за мирного будівництва» Г. І. Петровський переконливо доводить переваги політичної системи соціалізму перед капіталістичною, підкреслюючи, що саме перша залучає основну масу робітничого класу, трудящого селянства і кращих сил інтелігенції країни до справи державного будівництва. Він наголошував на необхідності вивчення історії Рад з метою практичного використання досвіду їх роботи. Розповідаючи про діяльність радянських органів у період громадянської війни, Г. І. Петровський спинився на організації виконкомів і комбідів, ліквідації органів буржуазного самоврядування. Він проаналізував також допущені у цій роботі помилки, дав політичну оцінку ворожій діяльності

становленням VII і VIII съездів Советов. — Власть Советов, орган НКВС, РРФСР, 1921, № 1, с. 1—4; его же. Об инструкторско-информационных подотделах. Там же, с. 5—8; его же. Городские Советы в 1920 г. Там же, № 2, с. 1—4; Устинов В. Волостные съезды Советов, волсполкомы и сельсоветы. Там же; Михайлов Г. С. Основные моменты в развитии городских Советов. — Советское право, 1922, № 2 и др.

⁹ Пять лет: Сб. статей и воспоминаний. Харьков, 1922; Пятая годовщина Октябрьской революции (1917 — октябрь 1922). Екатеринослав, 1922; Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сб. воспоминаний и статей. Днепропетровск, 1927; Октябрь на Одешине. 1917—1927: Сб. статей и воспоминаний к десятилетию Октября. Одесса, 1927; Страницы борьбы: Очерки и материалы по истории революционного движения в Николаеве. Николаев, 1923; Жовтень на Миколаївщині. Миколаїв, 1927; Роки боротьби: Сб. спогадів і матеріалів з історії революційного руху на Кіровоградщині, 1927; Десять лет борьбы и строительства на Изюмщине. 1917—1927. Изюм, 1927; Щепетильников В. О. Революційне минуле Старобільщини, Старобільськ, 1927; Борьба за Октябрь на Артемовщине: Сб. воспоминаний и статей. Харьков, 1929, та ін.

¹⁰ Анулов Ф. Союзный десант на Украине. — Летопись революции, 1923, № 5, с. 167—211; 1924, № 1, с. 5—75; № 2, с. 5—38; Качинский В. Земельная политика Соввласти на Украине в 1919 г., 1929, № 1, с. 7—51; Коган С. і Межберг Н. Другий період Радвлади на Одешині, 1930, № 1, с. 5—40; Латонин А. Советский остров на Украине, 1927, № 4, с. 140—158; Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (1918—1919 гг.). 1924, № 4, с. 5—43; Сметанич С. Из спогадів про громадянську війну і перші роки будівництва Радвлади на Полтавщині, 1930, № 5, с. 236—247; Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 г., 1928, № 2, с. 96—115.

¹¹ Буценко О. Десять Всеукраинских съездов Рад. Харків, 1927; його ж. Радянське будівництво на Україні. Харків, 1927; Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине. 1914—1919. К., 1922; Петровський Г. І. Незаможники і середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм. Харків, 1927; його ж. Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва. Харків, 1927; Шлихтер А. Г. Город и деревня в продовольственном вопросе. Харьков, 1920.

представників дрібнобуржуазних і націоналістичних партій у Радах, підкреслив керівну роль Комуністичної партії в боротьбі проти них.

Значний інтерес становить брошура Г. І. Петровського «Незаможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм», в якій уперше висвітлювалася робота Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів у травні-червні 1919 р. Автор особливо наголошував на тому, що рівень роботи виконавчих комітетів і комбідів на селі залежав від діяльності сільських партійних організацій. Він високо оцінив також роль комнезамів у радянському державному будівництві.

Цінність згадуваних брошур Г. І. Петровського полягає в тому, що вони були першими працями, в яких з партійних позицій висвітлювалася історія Рад на Україні в 1918—1920 рр.

В написаних у той час працях з історії КПРС досить повно висвітлено керівну роль Комуністичної партії в радянському будівництві, в організації трудящих на боротьбу проти внутрішньої й зовнішньої контрреволюції¹².

В 30-і роки з питань історії громадянської війни на Україні видавалися лише окремі статті, і лише наприкінці 40-х — на початку 50-х років з'являються монографії А. В. Лихолата, М. І. Супруненка, статті Л. Л. Потарикіної, А. Г. Слюсарського, П. К. Стояна, І. Л. Шермана, присвячені різним аспектам діяльності Рад і ревкомів переважно наприкінці 1918 і на початку 1919 рр.¹³ Зокрема в дослідженні А. В. Лихолата досить детально розглядаються питання відновлення Радянської влади і державного будівництва на Україні в зазначений період. Книга написана на багатому фактичному матеріалі. Автор показує активну роль Харківської, Одеської, Катеринославської Рад як органів збройної боротьби з Директорією.

Багато уваги діяльності Рад приділяється в узагальнюючій праці М. І. Супруненка з історії Української РСР періоду громадянської війни. Характеризуючи процес радянського будівництва в 1918—1920 рр., автор ввів у науковий обіг ряд невідомих і мало відомих на той час документів.

Таким чином, праці українських радянських істориків кінця 40-х — початку 50-х рр. внесли значний вклад у вивчення історії радянського будівництва в 1918—1920 рр.

Особливо посилюлося вивчення історії громадянської війни після XX з'їзду КПРС. У 1956—1977 рр. було опубліковано велику кількість монографій і статей, в яких висвітлюється історія Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Цій темі присвячено також ряд археографічних видань¹⁴. З'явилися, зокрема, збірники документів з історії боротьби трудящих за встановлення й зміцнення Радянської влади в окремих областях України¹⁵.

¹² По п о в М. М. Нариси з історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Харків, 1928; Во л і н М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. Харків, 1930.

¹³ Л и х о л а т А. В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. М., 1949; е го ж е. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). М., 1954; Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1951; П о т а р и к і н а Л. Л. Ревкоми Київського повіту як надзвичайні органи Радянської влади в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни на Україні. — Питання історії держави і права Української РСР. К., 1952, вип. 1, с. 5—38; С л ю с а р с ь к и й А. Г. До історії організації комітетів бідноти на Україні в 1919 р. — Учені записки ХДУ, т. 43, труді іст. ф-ту, т. 2. Харків, 1952, с. 63—83; С т о я н П. К. Перша Конституція Української РСР. — Наукові зап. Ін-ту історії АН УРСР, т. V, К., 1953; Ш е р м а н І. Л. Колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни. — Наукові записки Харківського педінституту, серія історична, т. XVI, К., 1954, с. 55—86.

¹⁴ Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сб. документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. К., 1967. Т. 1—3; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919): Сб. документів і матеріалів. К., 1962; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.): Сб. документів і матеріалів. К., 1957.

¹⁵ Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.): Сб. документів і матеріалів. Кіровоград, 1957;

Підсумки вивчення діяльності Рад у досліджуваний період у Росії і на Україні відображені в узагальнюючих працях з історії Комуністичної партії Радянського Союзу, СРСР і Української РСР¹⁶, в монографіях О. Г. Алексеєнка, Б. М. Бабія, Ю. Г. Гімпельсона, М. К. Колісника, М. І. Куліченка, А. І. Лепешкіна, Б. М. Морозова, Л. Л. Потарикіної, І. К. Рибалки, М. І. Супруненка, Б. Й. Тищика¹⁷ та ін., в ряді кандидатських дисертацій¹⁸ та окремих статтях¹⁹.

Монографія Б. М. Бабія була першою в українській радянській історико-правовій літературі працею, в якій на основі широкого кола джерел висвітлено організацію, структуру і діяльність місцевих органів державної влади УРСР — Рад і ревкомів — з 1917 по 1920 рік. Б. М. Бабій зробив у цілому вдалу спробу проаналізувати

Борьба за Советскую власть в Крыму: Документы и материалы в 2-х т. Симферополь, 1961; Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920 гг.): Сб. документов и материалов. Житомир, 1957; В огне гражданской войны: Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 — ноябрь 1920 гг.: Сб. документов и материалов. Одесса, 1962; Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918—1920 гг.): Документы и материалы. Днепропетровск, 1968; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. (1918—1920 гг.): Сб. документов и материалов. К., 1962; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Март 1918 г.—декабрь 1920 г.): Документы и материалы. Херсон, 1969; Поділля в роки громадянської війни. (Лютий 1918 р.—грудень 1920 р.): Документи й матеріали. Вінниця, 1959; Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918—1920 гг.: Сб. документов и материалов. Харьков, 1973 та ін.

¹⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу у 6-ти т. К., 1970, Т. 3, кн. 1—2; Нариси з історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т. М., 1967. Т. 7; Історія гражданської війни в СССР. В 5-ти т. М., 1957—1960. Т. 3—5; Історія національно-державного строїтельства в СССР. В 2-х т. М., 1972. Т. 1; Історія Української РСР. У 8-ми т. К., 1977. Т. 5; Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. К., 1967—1974. Т. 1—26; Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. У 3-х т. К., 1967—1970. Т. 1—3; Історія держави і права Української РСР. У 2-х т. К., 1967. Т. 1.

¹⁷ Алексеєнко А. Г. Городские Советы Украинской ССР. (1917—1920 гг.). К., 1960; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Гімпельсон Е. Г. Советы в годы иностранной интервенции и гражданской войны. М., 1968; Колісник М. К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні. 1919—1920. Харків, 1958; Куліченко М. І. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920 гг.). Харьков, 1956; Лепешкин А. И. Местные органы власти Советского государства (1917—1920 гг.). М., 1957; Морозов Б. М. Партия и Советы в Октябрьской революции. М., 1966; Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918—1920 рр. К., 1957; Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Харків, 1957; його ж. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни. (1919). Харків, 1967; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Тищик Б. Й. Галицька Радянська Соціалістична Республіка (1920 р.). Львів, 1970.

¹⁸ Савицький К. И. Советы юга Украины в социалистических преобразованиях периода гражданской войны (январь 1918 — март 1921 г.). Автореферат канд. дисс. Одесса, 1970; Тимошенко Н. В. Советское строительство в украинской деревне на завершающем этапе гражданской войны (1919—1920 гг.). Автореферат канд. дисс. Харьков, 1970; Шевченко Н. А. Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет и его деятельность в годы гражданской войны (март 1919 — май 1920 гг.). Автореферат канд. дисс. Харьков, 1972 та ін.

¹⁹ Богайчук В. І. Радянське будівництво на Тернопільщині в 1920 р. — УІЖ, 1968, № 4, с. 118—120; Галичнин Л. М. Перша Рада робітничих і солдатських депутатів в Галичині. Там же, 1969, № 4, с. 112—114; Гуменюк С. К. Радянське будівництво на Поділлі в 1919 р. — Вісник Львівського університету, 1974, серія історична, вип. 10, с. 142—152; Кульчицький В. С. Діяльність органів Радянської влади на Закарпатті в 1919 р. — Проблеми правознавства. Респ. міжвід. збірник. К., 1974, вип. 2, с. 3—12; Плахтій І. С. Діяльність Харківської Ради робітничих депутатів в 1919 р. — Питання історії народів СРСР. Респ. міжвід. збірник. Харків, 1973, вип. 16, с. 13—19; його ж. Харківська Рада в боротьбі за зміцнення тилу і фронту в період громадянської війни на Україні (травень — жовтень 1920 р.). Там же, 1974, вип. 18, с. 11—18 та ін.

причини і умови виникнення ревкомів і виконкомів Рад у різних районах України. В дослідженні підкреслюється керівна роль Комуністичної партії в радянському будівництві, а також значення братерської дружби і співробітництва російського, українського та інших народів нашої країни для успішного його проведення.

На підставі архівних документів автор наводить чимало фактів, що характеризують процес залучення трудящих України до радянського будівництва, вдосконалення методів роботи Рад і ревкомів. Вперше в історичній літературі він подає дані про загальну кількість Рад, обраних на Україні навесні 1920 р., про партійний та соціальний склад деяких з них.

Основне місце у книзі займають історико-правовий аналіз важливих законодавчих документів Всеукраїнського ЦВК та РНК УРСР, а також визначення структури і функцій органів державної влади.

Монографія О. Г. Алексеєнка є першим і поки що єдиним в українській радянській історіографії дослідженням, присвяченим міським Радам України в 1917—1920 рр. Автор розглядає Ради з метою узагальнити їх діяльність і дати практичні рекомендації для вдосконалення роботи цих органів на сучасному етапі. Проте О. Г. Алексеєнко поставив у своїй праці вузьке завдання — показати основні організаційні форми діяльності Рад — і не висвітлив їх роботу в галузі промисловості, сільського господарства, розвитку освіти, охорони здоров'я тощо.

Книга Л. Л. Потарикіної є першою і досить вдалою спробою показати організацію і діяльність ревкомів України в 1918—1920 рр., зокрема їх роль у підготовці й проведенні виборів до Рад. В монографії І. К. Рибалки «Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919)» найбільш докладно порівняно з іншими дослідженнями висвітлюється боротьба трудящих України під керівництвом Комуністичної партії проти буржуазно-націоналістичної Директорії, їх участь у відновленні центральних і місцевих органів влади та розгортанні соціалістичного будівництва в зазначений період. Уперше в літературі аналізується робота волосних, районних, повітових і губернських з'їздів Рад. Велике місце у книзі займають питання діяльності Рад по встановленню революційного правопорядку і ліквідації залишків ворожих сил, організації й зміцненню Червоної Армії, мобілізації народного господарства на оборону, здійсненню продовольчої і земельної політики Радянської влади та ін.

Один з розділів монографії М. К. Колісника присвячений виборам до Рад у березні-квітні 1920 р. Наведені у книзі факти і цифри про роботу з'їздів Рад, партійний і соціальний склад виконкомів переконливо свідчать про зростання керівної ролі Комуністичної партії у радянському будівництві, про залучення трудящих до управління країною на завершальному етапі громадянської війни.

Великий фактичний матеріал про діяльність Рад у 1918—1920 рр. міститься в нарисах з історії обласних партійних організацій України²⁰ та в багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР».

Таким чином, за останні 20—25 років питання радянського будівництва активно вивчалися істориками і правознавцями. В науковий обіг було введено багато нових фактів, що дало змогу більш ґрунтовно висвітлити діяльність Рад у період громадянської війни.

Однак чимало важливих питань з історії радянського будівництва періоду громадянської війни ще чекають свого вивчення. Так, потребує уточнення кількість виконкомів, ревкомів і комбідів у 1919—1920 рр. Окремі дослідники (О. Г. Алексеєнко,

²⁰ Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Из истории Крымской партийной организации. 1917—1967. Симферополь, 1967; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. (1918—1945). Ужгород, 1968. Т. I; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації. К., 1968; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897—1968). Одеса, 1969; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Харків, 1970; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Харків, 1970; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1970; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1972 та ін.

І. К. Рибалка)²¹ використали для визначення чисельності виконавчих комітетів у 1919 р. доповідь Г. І. Петровського на Всеукраїнському з'їзді волосних виконкомів 1 червня 1919 р., де визначалася їх кількість у 25 тис. Проте у фінансових документах НКВС УРСР за той час знаходимо дані про відкриття кредитів для утримання 10 губернських, 95 повітових, 1816 волосних і 14 143 сільських Рад²². Отже, загальна їх чисельність могла становити не набагато більше ніж 16 тис.

Необхідно уточнити також кількість Рад та їх виконкомів, обраних навесні 1920 р. Так, у літературі згадується 2 тис. губернських, повітових, волосних і 15 тис. сільських виконкомів Рад²³. Однак у це число увійшли й ревкоми тих губерній і повітів, де в зв'язку з близькістю фронту вибори не проводилися (Волинь, Поділля, частина Київщини, Катеринославщини й Херсонщини). Тому чисельність обраних виконкомів Рад була меншою ніж 15 тис. Відсутні також відомості про кількість міських Рад у 1919 р. і 1920 рр., депутатів, обраних до Рад і виконкомів, а також населення, яке, маючи виборче право, брало участь у голосуванні. Ці дані надзвичайно важливі для висвітлення політичної активності трудящих.

Заслужовує на увагу дослідників і таке питання, як заміна сільських виконкомів комбідами в червні — липні 1919 р. у зв'язку з розвитком куркульського бандитизму і загостренням класової боротьби на селі. В загальному плані це питання лише поставили Р. С. Гімпелевич і А. Г. Слюсарський²⁴.

Недостатньо вивчено ще партійний і соціальний склад Рад. Відсутні дослідження про організацію та діяльність комуністичних фракцій у цих органах, через які партія проводила свій вплив на безпартійних депутатів. Необхідне також дальше дослідження роботи з'їздів Рад, насамперед, губернських, повітових, районних, підрайонних, волосних. Не повною мірою показана також діяльність Комуністичної партії, її місцевих організацій і фракцій у Радах по викриттю та ізоляції дрібнобуржуазних, і зокрема, націоналістичних партій у цих органах.

Детального аналізу потребують також діяльність Рад по інтернаціональному вихованню трудящих, здійснення робітничим класом своєї провідної ролі в державному будівництві, співробітництво трудящих Росії, України та інших радянських республік у створенні держави нового типу. Відсутні ґрунтовні дослідження, присвячені критиці буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії радянського будівництва на Україні.

Більше уваги слід приділити й вивченню методів залучення трудящих, зокрема молоді й жінок, до управління країною, боротьби за вдосконалення державного апарату, за утвердження ленінських принципів роботи Рад. Необхідне ґрунтовне дослідження організації й діяльності ревкомів у 1917—1922 рр., комітетів бідноти і комнезамів.

Потрібні як узагальнюючі праці з історії радянського будівництва періоду громадянської війни, так і дослідження, які б характеризували господарську, фінансову й культурно-освітню діяльність Рад. Доцільно підготувати дослідження з історії Рад великих промислових центрів України, а також узагальнюючу працю, яка б охоплювала діяльність цих органів в УРСР за весь період існування Радянської влади.

Таким чином, дослідників чекає ще велика робота по вивченню багатьох питань діяльності Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів під час громадянської війни.

П. М. ТРИГУБ (Полтава)

²¹ Алексеев А. Г. Указ. соч., с. 124; Рибалка І. К. З історії радянського будівництва на Україні в 1919 р. — Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: 36 статей. К., 1973, с. 187.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 78, арк. 75, 77.

²³ Історія Української РСР, т. 5, с. 455; Бабій Б. М. Назв. праця, с. 254.

²⁴ Гімпелевич Р. С. К вопросу о роли и деятельности комитетов бедноты УССР в 1919 г.: Сборник по истории Советского государства и права УССР. Харьков, 1954; Слюсарський А. Г. Назв. праця.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. К. Криворученко.
ЕДИНСТВО ЦЕЛИ.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
ПАРТИЙНОГО РУКОВОДСТВА
КОМСОМОЛОМ В УСЛОВИЯХ
РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА.
М., Мол. гвардия, 1980.— 191 с.

Партійне керівництво громадськими і державними організаціями в умовах розвинутого соціалізму — важлива наукова проблема, яка має також і велику практичну цінність.

Результатом поглибленого дослідження цієї проблеми є вихід нової книги В. К. Криворученка «Единство цели» про деякі аспекти партійного керівництва комсомолом в умовах розвинутого соціалізму. Монографія являє собою всебічне дослідження теоретичних питань партійного керівництва комсомолом. В ній зроблено історіографічний огляд літератури з досліджуваної проблеми, піддано критиці буржуазні фальсифікації питання діяльності Комуністичної партії по керівництву комсомолом.

На основі марксистсько-ленінської методології, закономірностей розвитку і зростання ролі Комуністичної партії В. К. Криворученко формулює суть об'єктивних умов і факторів, що обумовлюють посилення керівництва діяльністю комсомолом (с. 29—30). У книзі аналізується система партійного керівництва Спілкою молоді, яка включає в себе принцип взаємовідносин партії і комсомолу, всю сукупність форм і методів, стиль, постійність роботи парторганізацій по керівництву комсомолом як масовою громадсько-політичною організацією; диференційований підхід до різних груп комсомольських організацій; спілкування комсомолу з державними і громадськими організаціями, які займаються проблемами виховання молоді. Позитивним є те, що автор полемізує з іншими дослідниками, які працюють над даною проблемою, висловлює своє судження з окремих їх положень, робить аргументовані висновки і рекомендації.

Один з розділів книги присвячений діяльності партії по зростанню ролі комсомолу в господарському будівництві. Значну увагу приділено піклуванню партії про виховання змін робітничого класу. Чільне місце при розгляді цього питання відведено аналізу ролі комсомольсько-молодіжних колективів у формуванні молоді змін робітничого класу. Партійні організації вбачали головне призначення цих колективів у підвищенні відповідальності юнаків і дівчат за результати своєї роботи, досягнен-

ні найвищої продуктивності праці і в комуністичному вихованні молодих трудівників. У книзі показано, як партія спрямовувала розвиток соціалістичного змагання серед молоді, зокрема рух за комуністичне ставлення до праці. Значне місце відведено підвищенню ролі комсомолу в боротьбі за науково-технічний прогрес і шефству його над ударними будовами. Причому аналіз цих проблем у такому аспекті робиться вперше в історико-партійній літературі.

Логічним завершенням висвітлення ролі комсомолу в здійсненні економічної політики є шостий розділ монографії, в якому досліджується діяльність партійних організацій по залученню комсомолу до управління справами виробництва.

Привертає увагу висвітлення питання про необхідність посилення партійного керівництва комсомолом на сучасному етапі. Це обумовлено далішим розвитком партії, суспільства, комсомолу. Чільне місце приділено розкриттю механізму партійного керівництва комсомолом. В книзі показано форми і методи роботи партійних організацій у цьому напрямі, використання набутого досвіду, а також те нове, що народжується в практиці повсякденної роботи. З окремих питань автор полемізує, добиваючись об'єктивної оцінки досвіду парторганізацій, що склався (робота партійних комітетів і бюро по керівництву комсомолом, партійні доручення комуністів і т.ін.). Заслужує, зокрема, на увагу досвід створення позапартійних комісій, які допомагають партійним комітетам в роботі серед молоді, а також взаємозв'язок комуністів, що працюють в комсомольських організаціях з керівними органами ВЛКСМ. « На значному фактичному матеріалі висвітлено питання про підтримку парторганізаціями всесоюзних заходів комсомолу. Це зокрема проявилось під час проведення Всесоюзного ленінського заліку. Парторганізації з цією метою розробили заходи по залученню до заліку широкого кола молоді, створили комісії, виділили пропагандистів і консультантів, організували засоби масової інформації для висвітлення цієї роботи.

На сторінках книги розповідається про стиль роботи комсомольських організацій, зокрема, підготовку питань на партбюро і партзбори. З цією метою створювались авторитетні комісії по вивченню діяльності партійних і комсомольських організацій, до складу яких входили партійні, радянські, комсомольські працівники, вчені.

Разом з тим монографія не позбавлена окремих недоліків. Не всі розділи книги вийшли рівноцінними за змістом. Зокрема,

можна було б більш повно розкрити питання, поставлені в розділі «Координація партією взаємодії комсомолу з державними і громадськими організаціями». Автор склав оригінальні статистичні таблиці, які значною мірою доповнюють фактичні матеріали книги. Але в таблицях не визначено в однаковій мірі хронологічні рамки, що не дає змогу зробити зіставлення і більш детальний аналіз. Необхідно було б

ширше подати матеріал про досвід роботи партійних організацій по керівництву комсомолом. Монографія потребує і більш повного висвітлення джерельної бази. Однак, незважаючи на це, книгу з інтересом прочитають всі, хто працює в комсомолі.

Б. М. МОРОЗОВ (Москва),
В. Г. РОІК (Київ)

П. М. Калениченко,
В. П. Колесник.

ГРАНИЦА ДРУЖБЫ И МИРА.
О СОВЕТСКО-ПОЛЬСКОМ
ПРИГРАНИЧНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ
1956—1979.

Львов: Издательство при Львовском
Государственном университете
издательского объединения «Вища школа»,
1980, 160 с.

В радянській і польській історіографії ще немає узагальнюючої праці про радянсько-польське прикордонне співробітництво. Тим часом вивчення досвіду світової соціалістичної співдружності, закономірностей розвитку її окремих складових частин відіграє велике міжнародне значення. Саме цим проблемам і присвячена рецензована праця.

Книга написана на досить солідній документальній базі. Автори використали документи і матеріали двадцяти радянських і польських архівів, більшість яких вводиться до наукового обігу вперше. Важливі документи про співробітництво партійних комітетів, місцевих органів державної влади прикордонних областей СРСР і воеводств ПНР П. М. Калениченко і В. П. Колесник виявили в партійних архівах інститутів історії партії при ЦК Компартії України, ЦК Компартії Білорусії і ЦК Компартії Литви — філіалах Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, а також у партархівах Волинського, Львівського обкомів Компартії України і Люблінського воеводського комітету ПОРП.

У монографії використано також матеріали архівів Міністерства культури УРСР, Центрального правління Товариства радянсько-польської дружби, Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, воеводського правління Товариства польсько-радянської дружби в Любліні, а також збірники документів, довідники, статистичні видання, наукову літературу, радянську і польську пресу за останні 25 років.

Рецензована праця побудована на матеріалах не тільки України, а й Білорусії, Литви, Калінінградської області.

Теоретичною і методологічною основою монографії є твори класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів КПРС і ПОРП, а також виступи партійних і державних діячів СРСР та ПНР.

Багатопланова праця пройнята єдиною цілеспрямованою ідеєю — дослідити й узагальнити зв'язки партійних комітетів, місцевих органів державної влади, профспілкових та інших масових громадських організацій; показати ефективність економічного співробітництва, яке знаходить свій вияв в обміні передовим народногосподарським досвідом; повніше розкрити форми співробітництва в галузі мистецтва, науки та освіти; відобразити роль преси, радіо і телебачення у розвитку і зміцненні прикордонних дружніх зв'язків; висвітлити розвиток спортивних, туристських зв'язків; намітити конкретні рекомендації, здійснення яких сприяло б дальшому зміцненню радянсько-польської дружби, інтернаціональному вихованню трудящих обох країн.

Монографія П. М. Калениченка і В. П. Колесника — одне з перших досліджень, в якому розглядаються найважливіші аспекти становлення і розвитку дружнього співробітництва між прикордонними областями Радянського Союзу і воеводствами Польської Народної Республіки. Автори вносять ряд нових моментів у дослідження даної проблеми: уточнено періодизацію розвитку і зміцнення радянсько-польських прикордонних дружніх зв'язків; проаналізовано стосунки організацій КПРС і ПОРП, місцевих і державних органів СРСР і ПНР у галузі суспільно-політичного життя; вперше в радянській і польській історичній науці досліджуються всі економічні аспекти прикордонного співробітництва; розкрито форми співробітництва прикордонних областей СРСР і воеводств ПНР у галузі культури.

Монографія складається з вступу, трьох розділів і заключення. У вступі значний інтерес викликає історіографічний огляд використаної літератури. На жаль, його не можна вважати повним. Дещо слабше виглядає аналіз використаних джерел, особливо архівних матеріалів.

У першому розділі йдеться про співробітництво прикордонних областей СРСР і воеводств ПНР у сфері суспільно-політич-

ного життя. Автори роблять обґрунтований висновок про те, що нині зв'язки партійних комітетів прикордонних областей і воеводств являють собою струнку системі безпосередніх контактів, які включають широке коло питань партійного керівництва господарським і культурним будівництвом.

Другий розділ присвячено обміну передовим народногосподарським досвідом як складової частини прикордонних радянсько-польських дружніх зв'язків. Відмітною рисою прикордонного економічного співробітництва, підкреслюють автори, є те, що в ньому активну участь беруть споріднені виробничі підприємства, установи, а також численні трудові колективи. У розділі розповідається також про методи організації виробництва, діяльність трудових колективів, укладення договорів про соціалістичне змагання між колективами й окремими працівниками підприємств, колгоспів, радгоспів, держгоспів прикордонних областей і воеводств.

У третьому розділі досліджуються розвиток радянсько-польського прикордонного співробітництва в галузі культури, освіти, засоби масової інформації та ін. Розділ написано в основному на нових радянських і польських архівних матеріалах і являє собою значний науковий інтерес. В

ньому автори виділяють з усього комплексу культурних зв'язків найважливіші форми співробітництва. Даються аргументовані висновки й узагальнення.

Відзначаючи позитивні сторони рецензованої праці, слід вказати й на деякі наявні в ній недоліки. Так, третій розділ переобтяжений фактичними даними про спортивні зв'язки. У книзі мова йде про співробітництво прикордонних областей СРСР і ПНР. Як відомо, подібні зв'язки існують не тільки між прикордонними районами двох країн, й між іншими містами (маємо на увазі зв'язки між Києвом і Краковом, Харковом і Познанню, Донецьком і Катовіце, Вінницею і Кальце). Проте ці сюжети чомусь випали з поля зору авторів.

Мають місце описки, неточні формулювання, деякі повторення, однотипні приклади, особливо, коли мова йде про обмін досвідом між промисловими підприємствами.

В цілому ж монографія П. М. Калениченка і В. П. Колесника є вагомим внеском у вивчення історії радянсько-польського співробітництва. Вона стане корисною для викладачів історії, аспірантів, студентів, пропагандистів, усіх, хто вивчає історію світової соціалістичної співдружності.

С. М. АНТОНЮК (Київ)

Г. Я. Пономаренко.
**КОММУНИСТЫ ДОНБАССА
В БОРЬБЕ ЗА СОЦИАЛИСТИЧЕСКУЮ
ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЮ
(1926—1929).**

*Київ — Донецьк: Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»,
1979, 219 с.*

Одним з найважливіших і складних завдань будівництва соціалізму в нашій країні було створення фундаменту соціалістичної економіки. Партії, її місцевим організаціям прийшлося докласти багато зусиль, організацьорського вміння, щоб після завершення відбудови народного господарства мобілізувати трудящих на боротьбу за соціалістичну реконструкцію. Дослідженню діяльності партії в початковий період соціалістичної індустріалізації присвячена рецензована монографія Г. Я. Пономаренка. В ній висвітлено роботу Донецької партійної організації по втіленню в життя ленінських ідей, роль важкої індустрії в будівництві соціалізму.

У вступі дається історіографічний огляд літератури з цієї проблеми, вказано, що зроблено дослідниками у її розробленні, а також показані прогалини у висвітленні діяльності парторганізацій Донецького басейну щодо залучення робітничих мас до со-

ціалістичного будівництва в 1926—1929 рр.

Не претендуючи на вичерпне розкриття діяльності парторганізацій Донбасу в досліджуваній період, автор показав роль робітничих мас у соціалістичному перетворенні суспільства, використавши при цьому ленінське положення, де сказано про місце й значення Донецького басейну, допомогу Комуністичної партії і Радянської держави в індустріальному розвитку краю; розкрив досвід Компартії і Радянської держави в індустріальному розвитку краю; досвід Компартії України щодо залучення робітничого класу до активної трудової і політичної творчості.

У першому розділі «В. І. Ленін про Донбас і його роль у революції і соціалістичному будівництві. XIV з'їзд партії — курс на соціалістичну індустріалізацію країни» висвітлюється роль В. І. Леніна у відродженні Донецького басейну. За розпорядженням Володимира Ілліча направлялися необхідні будівельні матеріали, закуповувалися за кордоном машини й механізми, виділялися величезні кошти для капітального будівництва, направлялися додаткові продовольчі й промислові товари. На піклування вождя про відбудову і розвиток краю вугілля й металу робітники та селяни Донбасу відповіли героїчною працею.

Значна увага в рецензованій праці приділена діяльності парторганізацій Донбасу по вдосконаленню організаційної та ідео-

логічної роботи на основі рішень XIV з'їзду ВКП(б), показано посилення впливу партії в масах. У книжці простежується розширення масштабів виробництва в роки реконструкції народного господарства, зростання кількості партійних організацій, створення перших цехових осередків на великих промислових підприємствах, заснування інституту групових і цехових організаторів, удосконалення партійного апарату окружних і районних комітетів КП(б)У. Все це розширило організаторські можливості партії в цілому, сприяло поліпшенню її зв'язку з масами.

В монографії показано роботу парторганізацій басейну по пропаганді ленінської теоретичної спадщини, підвищенню ідейно-теоретичного рівня комуністів, трудящих.

Перехід Країни Рад від відбудови народного господарства до соціалістичної індустріалізації проходив у складній політичній обстановці, викликаній фракційною діяльністю опозиціонерів, які не вірили у можливість перемоги соціалізму в СРСР. В монографії висвітлюється роль комуністів Донбасу в боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку, правих опортуністів і націонал-ухильників, за зміцнення єдності рядів ВКП(б), а також їх діяльність по мобілізації мас на боротьбу проти розв'язування нової світової війни, за зміцнення інтернаціональних зв'язків з трудящими капіталістичних країн.

Значне місце Г. Я. Пономаренко присвятив висвітленню роботи парторганізацій по втіленню в життя економічних завдань, висунутих XIV з'їздом ВКП(б). Ключовим завданням господарської діяльності, за свідченням автора, було вишукування й правильне використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів молодого Радянської держави, нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації. Квітневий (1926 р.) Пленум ЦК ВКП(б) звернув увагу партійних, комсомольських і господарських органів на ощадливе використання нагромаджених коштів і зажадав здійснення в усій країні суворого додержання режиму бережливості, економії, боротьби з усіма невиробничими витратами¹. Керуючись цим рішенням, комуністи басейну брали активну участь по втіленню вказівок

партії в життя. Вони йшли в авангарді робітників за підвищення ефективності праці, поліпшення якості продукції, економне витрачання палива, матеріалів, машин і механізмів, а в галузі управління промисловістю і держапаратом — виступали за скорочення і раціоналізацію штатів, максимумне спрощення і здешевлення звітності, ліквідацію всякого роду надмірностей. Багато з розглянутих проблем не втратили своєї актуальності і в наш час, що знайшло відбиття в матеріалах XXV з'їзду КПРС та наступних рішеннях ЦК КПРС і Радянського уряду з господарських питань.

На численному фактичному матеріалі в книзі висвітлюється роль виробничих нарад, які дали можливість залучити до активної участі в організації виробництва десятки тисяч робітників. У ній розкриваються форми залучення робітничого класу до активної творчої діяльності. Серед них — огляди, переклички шахт та заводів з питань виконання планових завдань, відрядження робітничих делегацій для обміну досвідом роботи партійних груп і первинних організацій.

Монографія Г. Я. Пономаренка дає гідну відсіч злісним наклепам на соціалізм, буржуазним фальсифікаторам історії і політики Комуністичної партії в період індустріалізації країни, реконструкції народного господарства СРСР. У ній аргументовано доведено неспроможність «примусової індустріалізації» — улюбленого терміна деяких буржуазних радянологів. Автор цілком справедливо відзначає, що апологети капіталізму і понині, всупереч дійсності, трублять про «експлуатацію» робітників і селян в СРСР у той період (с. 162).

У рецензованій праці не всі питання дістали в однаковій мірі повне й вичерпне висвітлення. Так, бажано було б розглянути спеціально питання поліпшення планування і впровадження господарського розрахунку, вдосконалення структури управління промисловістю Донецького басейну.

В цілому ж дослідження Г. Я. Пономаренка вносить істотний вклад в історико-партійну науку. Воно приверне увагу лекторів, пропагандистів, агітаторів, викладачів-суспільствознавців вищих і середніх навчальних закладів.

О. М. БУТ (Донецьк),

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО (Київ)

¹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1979. Т. 3, с. 308.

**ЄДНІСТЬ ТРУДЯЩИХ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ
У РЕВОЛЮЦІЙНІЙ БОРОТБІ.**

1917—1939 рр.

Ред. кол.: Челах П. П. (відп. редактор),
Копруковняк А. (відп. редактор),
Осечинський В. К., Савинець В. А.

Львів: вид-во при Львівському
державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»,
1979, 300 с.

Рецензована монографія — результат плідного наукового співробітництва радянських і польських істориків, творчої співдружності вчених двох братніх університетів — Львівського й Люблінського, колективи яких уже понад тридцять років спільно розробляють актуальні питання суспільних і природничих наук.

Історія міжнародної солідарності й єдності трудящих Західної України й Польщі в революційній боротьбі проти спільних класових ворогів — буржуазії та поміщиків (як польських, так і українських) — постійно привертає увагу багатьох дослідників.

Пропонована монографія — узагальнююче дослідження, в якому з марксистсько-ленінських позицій всебічно висвітлено історію єднання революційно-демократичних сил українського й польського народів, починаючи з XIX до 40-х років XX ст. В ній розкрито значення спільної боротьби західноукраїнських і польських трудящих, очолюваних Комуністичною партією Польщі (КПП) і Комуністичною партією Західної України (КПЗУ), проти соціального й національного гноблення, за перемогу соціалістичної революції в Польщі, за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР в єдиній сім'ї радянських народів.

Перед авторським колективом стояло складне завдання — відібрати із значної кількості фактів найважливіші, найістотніші, які б дали змогу ґрунтовно висвітлити обрану тему. Потрібно зазначити, що автори успішно виконали його.

Монографія має чітку структуру. Її 6 розділів послідовно відтворюють основні етапи розвитку визвольної боротьби трудящих Польщі та Західної України, які відповідають прийнятій в радянській історіографії періодизації революційного процесу в цьому регіоні.

У рецензованій праці читачі відкриють для себе яскраві сторінки історії, на яких розповідається про міжнародну єдність дій робітничого класу, трудячого селянства, прогресивної інтелігенції на українських і польських землях, особливо суміжних (Східна й Західна Галичина, Західна Волинь і Люблінщина), де населення було неоднорідним за національним складом.

Автори показали історичні корені кла-

сового єднання й дружби польських та українських трудящих. Найбільшу кількість використаних у книзі матеріалів присвячено історичному минулому двох народів, які мали постійні економічні та культурні зв'язки, спільні революційні традиції.

В центрі уваги дослідників, звичайно, знаходяться проблеми міжнародної солідарності трудящих в їх класовій боротьбі проти своїх поневолювачів. Автори відзначають, що піднесення революційного руху в Польщі та на Західній Україні пасамперед пов'язане з розвитком революційного процесу в Росії. Важливе значення мало й перебування в Галичині російських соціал-демократів, які перенесли сюди закордонне бюро ЦК РСДРП. 2 липня 1912 р. з Парижа до Кракова переїхав В. І. Ленін. Під час його перебування в Кракові, Пороніно і Білому Дунаїці ще більше зміцнилося співробітництво російських, польських і українських революціонерів (с. 36).

Через усю монографію червоною стрічкою проходить ідея про вирішальну роль і значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для долі польського та українського народів. Перемога Великого Жовтня піднесла на новий шабель революційно-визвольний рух як у Польщі, так і на західноукраїнських землях. Польські та українські робітники спільно боролися проти поміщиків, буржуазії та їхньої агентури — буржуазних націоналістів, які в інтересах пануючих класів намагалися посіяти ворожнечу між обома народами. В книзі піддано гострій критиці їх контрреволюційну ідеологію й політичну практику.

В заключній частині рецензованої праці автори зробили принципово важливий висновок про те, що спільність класових інтересів стала тією непорушною основою, на якій розвивалася дружба західноукраїнських і польських робітників та трудящих селян.

На жаль, книга не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема в ній відсутній історіографічний огляд. Адже деякі важливі аспекти дослідженої авторами проблеми вже висвітлено на сторінках багатьох праць як радянських, так і польських істориків.

Монографія надто перенасичена в ряді місць фактами. Іноді автори захоплюються детальним переказом подій без належного їх узагальнення та систематизації.

Крім того, замість перекладу з польської мови багатьох термінів і назв вони наводять лише їх транскрипцію. Тому читачі, які не володіють польською мовою, просто не зрозуміють їх без словника.

Та незважаючи на вказані недоліки рецензована книга заслуговує позитивної оцінки. Її з інтересом зустріли історики, викладачі вузів, студенти, пропагандисти.

І. К. ВАСЮТА (Івано-Франківськ),
С. М. ЧАПУГА (Івано-Франківськ)

**МЕЖДУНАРОДНАЯ
СОЛИДАРНОСТЬ ТРУДЯЩИХСЯ.
1924—1932**

К.: Наукова думка, 1980, 396 с*.

Історія світового революційного процесу переконливо свідчить, що одним з джерел його сили і непереможності є пролетарський інтернаціоналізм. Міжнародна солідарність робітничого класу, його марксистсько-ленінських партій стає особливо актуальною в сучасних умовах. Товариші Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді Центрального Комітету партії XXV з'їзду КПРС зазначив, що пролетарський інтернаціоналізм — могутнє і випробуване знаряддя комуністичного і робітничого руху. «Ми, радянські комуністи, вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця», — підкреслює він¹. У зв'язку з цим великого теоретичного і практичного значення набуває наукова розробка історії міжнародної солідарності трудящих.

Рецензована монографія є тематичним і хронологічним продовженням праці «Международная солидарность трудящихся 1917—1923», підготовленої тим же авторським колективом у 1978 р.

Книга написана на належному ідейно-теоретичному рівні. Її безперечним достоїнством є те, що автори творчо використали багату ідейну спадщину класиків марксизму-ленізму, документи КПРС і світового комуністичного руху. Широко залучено також праці видатних діячів цього руху, матеріали масових організацій трудящих, монографічні дослідження радянських і зарубіжних учених, періодичні видання. Багато документів і матеріалів введено у науковий обіг вперше.

Рецензована праця характеризується широтою постановки проблеми, комплексним підходом до розкриття напрямів і форм міжнародної солідарності трудящих.

Автори переконливо показали інтернаціональне значення будівництва соціалізму в СРСР, класову солідарність КПРС, радянського народу із зарубіжними борцями за соціальне і національне визволення, проти наступу фашизму й воєнної небезпеки у досліджуваній період.

У праці розкривається також велика роль Комуністичного Інтернаціоналу в розвитку і зміцненні пролетарського інтернаціоналізму, солідарності робітничого класу, прогресивної громадськості зарубіжних країн з першою у світі соціалістичною державою. Бойовим авангардом руху солідарності, підкреслюють автори, виступали комуністичні й робітничі партії, які діяли у складних умовах капіталістичної дійсності.

Всім своїм змістом книга спрямована проти буржуазних, опортуністичних, ревізійських і маойстських концепцій розвитку світового революційного процесу. Не викликає заперечень і структура монографії, послідовність аналізу досліджуваних проблем.

Оцінюючи рецензовану монографію в цілому позитивно, вважаємо за необхідне висловити ряд зауважень і побажань. Так, іноді автори надто детально викладають події, перевантажують текст цифровим матеріалом. Водночас деякі принципово важливі положення не одержали належного висвітлення. За рахунок скорочення фактичного матеріалу, на наш погляд, слід було б розкрити програму Комуністичного Інтернаціоналу — видатний колективний документ творчого марксизму-ленізму. Монографія набагато виграла б, якби в ній було ширше показано діяльність Антиімперіалістичної ліги — «першої масової організації, що об'єднала представників робітничого класу, прогресивної інтелігенції розвинутих капіталістичних країн і представників національно-визвольного руху колоній і напівколоній Азії, Африки і Латинської Америки» (с. 27).

У рецензованій праці зустрічаються окремі неточні формулювання, з якими не можна погодитися. Так, на с. 21 відзначається: «У міру розвитку Радянської держави і Монголії по шляху соціалізму (курсив наш) їх відносини все більше набували характеру співдружності на засадах принципів соціалістичного інтернаціоналізму...» Будівництво основ соціалізму в МНР почалося, як відомо, з 1940 р. До того часу вона розвивалася по некапіталістичному шляху.

Матеріал викладений авторським колективом у 7 розділах. Однак вони досить різні за обсягом. Так, зміст першого розкривається на 35 сторінках, п'ятого — на 70, сьомого — на 92.

Ці недоліки не применшують значення в цілому цікавої, змістовної й багатоплавної праці, яка поглиблює наші знання про міжнародну солідарність трудящих.

Рецензована монографія безсумнівно буде позитивно сприйнята суспільствознавцями республіки, всіма, кого цікавлять проблеми світового революційного процесу.

О. О. ВАЛУЙСЬКИЙ (Київ),
Г. М. ОЛІЙНИЧЕНКО (Київ)

* Редакційна колегія: А. М. Шлепаков (відп. ред.), Б. М. Забарко (відп. секретар), В. І. Клоков, І. Ф. Черніков.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 35.

В. Й. Борисенко.
БОРотьБА ДЕМОКРАТИЧНИХ СИЛ
ЗА НАРОДНУ ОСВІТУ НА УКРАЇНІ
В 60—90-х РОКАХ ХІХ ст.

К.: Наук. думка, 1980, 154 с.

Питання про розвиток освіти на Україні (дожовтневий період) лише частково проаналізоване в дослідженнях радянських істориків, літературознавців, філософів. У цьому плані закономірний інтерес спеціалістів викликає рецензована монографія. В. Й. Борисенко присвятив свою працю важливій, поки що малодослідженій темі — боротьбі демократичних сил за розвиток народної освіти на Україні в другій половині ХІХ ст. До речі, це — перша в радянській історіографії монографія з даної проблеми. Автор книги на значному конкретному матеріалі висвітлює боротьбу трудящих, представників революційно-демократичної, передової інтелігенції проти реакційної політики самодержавства в галузі народної освіти, за її демократизацію, духовне розкріпачення народних мас.

Вдало обрані автором і хронологічні рамки дослідження — 60—90-і роки ХІХ ст. — період інтенсивного розвитку капіталізму, розгортання суспільно-політичного руху.

В. Й. Борисенко використав значну кількість архівних і друкованих джерел, монографічні праці дореволюційних і радянських учених, тогочасні періодичні видання й журнали, газети, статистичні збірники та інші офіційні документи, на сторінках яких поміщено статті, повідомлення про стан народної освіти в окремих місцевостях України, діяльність демократичних і прогресивних сил у справі розвитку освіти, культури. Певна частина наведених у праці фактів, відомостей вперше введена в науковий обіг.

Варто відзначити в цілому вдалу структуру книги, яка дала можливість послідовно розглянути стан початкової шкільної та позашкільної освіти на Україні, типи й мережу початкових шкіл, навчально-виховний процес, учнівський контингент тощо. В. Й. Борисенко підготував цікаві узагальнюючі таблиці, зробив свої підрахунки й використав статистичні дані, що стосуються різних аспектів досліджуваної проблеми.

На основі детального аналізу використаного матеріалу автор дійшов висновку, що всупереч реакційній політиці царизму в галузі народної освіти, монархічно-клерикальному спрямуванню навчально-виховного процесу, відсутності достатньої кількості кваліфікованих учительських кадрів, насадження церковно-парафіяльних шкіл на Україні, хоч і повільно, але все ж таки розширювалася мережа початкових шкіл, створювалися школи грамоти. Розвивався культурно-освітній рух, боротьба народних мас за своє духовне розкріпачення набувала нових форм. Численні факти, наведені в монографії, свідчать про те, що боротьба прогресивних сил сприяла зростанню кіль-

кості навчальних закладів у губерніях Лівобережної України, демократизації процесу навчання.

Проти реакційної політики самодержавства в галузі шкільної освіти активно боролися революційні демократи, прогресивна інтелігенція. Передові революціонери-просвітителі в 60—70-х роках, як правильно відзначає автор, виступали за розвиток народної освіти. Під впливом їх культурно-освітньої діяльності активізувався рух кращих представників інтелігенції, сільських учителів Лівобережної України за демократизацію освіти.

В рецензованій праці дослідник також розглянув роль та значення вчителів-народників, які проводили освітню роботу серед трудящих. Поряд з відомими фактами В. Й. Борисенко опублікував і нові дані, що свідчать про їх участь у боротьбі за розвиток освіти на Лівобережній Україні в 70-х — на початку 80-х років ХІХ ст.

Значну увагу він приділяє проблемі організації позашкільних освітніх закладів, що створювалися з ініціативи прогресивної інтелігенції й активно підтримувалися народними масами. Вміщений в книзі матеріал, цифрові дані вказують на те, що, незважаючи на протидію з боку офіційних кіл, позашкільні заклади народної освіти сприяли підвищенню культурно-освітнього рівня робітників і селян, а навчання в них позитивно впливало на зростання політичної свідомості трудівників.

Автор рецензованої монографії відзначає, що вирішальна роль у боротьбі демократичних і прогресивних сил за розвиток народної освіти на Україні, зокрема на її лівобережній частині, належала трудящим масам та революційно-демократичній інтелігенції. За їх активною участю організовувалися народні, недільні школи, вечірні та повторні класи, бібліотеки.

Матеріал, який вміщено в монографії, виходить за рамки обраної теми, охоплює значно ширше коло проблем. З тексту дізнаємося про діяльність ліберальної буржуазії, земців, роботу земських установ, громадівців у галузі освіти. Всіх цих діячів можна віднести до прогресивних, але аж ніяк не демократичних сил.

Дещо хронологічно випадає параграф про роботу перших соціал-демократів на ниві народної освіти на Україні. Незрозуміло, чому дане питання введено в розділ про діяльність революціонерів-народників у галузі освіти. Варто було б його структурно виділити, а також глибше проаналізувати діяльність представників соціал-демократії, які вбачали в освіті один із засобів підвищення політичної свідомості трудящих.

В цілому, незважаючи на вказані недоліки, монографія В. Й. Борисенка заслуговує позитивної оцінки. Її з інтересом зустрінуть спеціалісти-історики, викладачі вузів нашої республіки.

А. К. ВОЛОЩЕНКО (Київ)

В. Я. Гросул.
РЕВОЛЮЦИОННАЯ РОССИЯ
И БАЛКАНЫ
(1874—1883).

М.: Наука, 1980, 336 с.

Революційна громадськість Росії, ведучи боротьбу проти царського самодержавства, у 70—80-х роках XIX ст. активно співробітничала з революціонерами балканських країн, які самовіддано боролися за визволення від османського феодального і національного гноблення. Під час Східної кризи 70-х років російські революціонери в числі перших подали моральну і матеріальну підтримку повсталим герцеговинцям і боснякам. Вони брали безпосередню участь у герцеговіно-боснійському повстанні 1875 р., сербсько-чорногорсько-турецькій війні 1877—1878 рр., що привела до визволення ряду балканських країн від османського панування.

У роки другої революційної ситуації в Росії, виникненню якої сприяла російсько-турецька війна, далі зміцнюється співробітництво російських і балканських революціонерів, розширюється ідейний вплив на Балканах російського революційного руху. Саме цій важливій темі і присвячена рецензована монографія. Її автор — відомий дослідник російсько-балканських революційних зв'язків. Ця праця є безпосереднім продовженням попередньої його монографії, в якій досліджувалися зв'язки і співробітництво революціонерів Росії і балканських країн у 60-х — на початку 70-х років XIX ст.¹

Центральне місце у новій книзі займають революційні зв'язки під час Східної кризи. На відміну від авторів деяких праць, присвячених цій тематиці, В. Я. Гросул розглядає співробітництво революціонерів Росії і Балкан у зв'язку з безпосереднім періодом розвитку народництва — масовим «ходінням у народ» у 1873—1875 рр., а також з наступним періодом — другою революційною ситуацією в Росії у 1879—1881 рр. Це підвищує цінність його дослідження, оскільки російсько-балканські революційні зв'язки цих часів дуже мало відображені в радянській історіографії. Комплексне вивчення зазначених питань сприяє більш глибокому розумінню процесів, що відбувалися в російському і балканському суспільно-політичних рухах. Автор поставив перед собою мету докладно проаналізувати також діяльність балканського центру російської революційної еміграції і його співробітництво з балканськими соціалістами. З цими складними завданнями, на нашу думку, він успішно справився.

Книга написана на основі широкого і вмілого використання численних матеріалів з архівних фондів Союзу РСР і Соціалістичної Республіки Румунії, опублікованих радянських і зарубіжних джерел, а також російської дореволюційної, радянської, балканської і західноєвропейської літератури, присвяченої даній темі.

Висвітлюючи вузлові проблеми російсько-балканських революційних зв'язків, В. Я. Гросул керувався вказівками В. І. Леніна про значення діяльності революційних народників 70-х років, про об'єктивно прогресивний характер російсько-турецької війни 1877—1878 рр. та суб'єктивні цілі балканської політики царизму. В книзі цілком правильно підкреслюється, що революційна Росія завжди однаково доброзичливо ставилася до всіх балканських народів, стояла за їх повне визволення від османського ярма. Подання допомоги визвольному руху балканських народів російські революціонери тісно пов'язували з боротьбою проти царизму.

У період масового «ходіння в народ» російські революціонери розглядали Балкани, насамперед, як зручний шлях для пересилання революційної літератури і переправлення учасників революційних гуртків у Росію і за кордон, спираючись на допомогу балканських революціонерів. Одним із важливих завдань російської еміграції, як зазначається в книзі, була боротьба проти самодержавної ідеології, царистських ілюзій у Південно-Східній Європі серед чехів, сербів, болгар тощо, за вплив на народи цього регіону як слов'янські, так і неслов'янські.

Активна участь революційних народників під час Східної кризи у балканському національному русі ґрунтувалася на традиціях попередніх поколінь революціонерів. У підготовці повстання на Балканах російські революціонери брали участь ще на початку 70-х років. Це, безумовно, сприяло їх виступу на підтримку повстання в Герцеговіні і Боснії, яке спалахнуло влітку 1875 р.

Значний інтерес у зв'язку з цим викликає висвітлення автором книги мотивів поїздки добровольців з числа революційної молоді Росії на допомогу повстанцям. В. Я. Гросул підкреслює, що бажання допомогти боротьбі народних мас за свободу було головною причиною їх поїздки на Балкани. Не випадково, у Герцеговіну насамперед відправились активні учасники масового «ходіння в народ», головним чином бакуїсти. Не можна не погодитися з думкою автора праці, що для значної частини народників поїздка на Балкани була своєрідною формою «ходіння в народ», зв'язаною з переконанням у соціалістичній природі слов'янської общини. Вони прагнули прищепити соціалістичні ідеї слов'янським повстанцям і допомогти їх визволенню збройним шляхом. У книзі цілком ґрунтовно зроблено висновок, що «ходіння

¹ Гросул В. Я. Российские революционеры в Юго-Восточной Европе (1859—1874 гг.). Кишинев, 1973.

соціалістичний рух, за винятком самих балканських соціалістів, не виявив до балканських подій такого інтересу, і ніхто з них не подав балканським повстанцям такої реальної допомоги, як російські революціонери» (с. 69).

На підставі глибокого вивчення різних джерел автор наводить багато нових, досі невідомих імен російських революціонерів, які добровольцями поїхали на Балкани. Це дало йому змогу вперше визначити загальну кількість народників-добровольців. Якщо в другій половині 1875 р. у герцеговіно-боснійському повстанні за підрахунками автора брали участь 30—40 чол., то наступного року в сербсько-чорногорсько-турецькій війні їх число становило близько 100 чол. Під впливом широкого народного співчуття балканським борцям за свободу значно розширився склад революціонерів-добровольців, серед яких були не тільки бачупісти, а й прихильники інших напрямів народництва, представники багатьох національностей і різних соціальних груп.

Автор чітко проаналізував ставлення російської прогресивної преси до подій на Балканах. Він показав, що закордонні революційні видання «Вперед!» і «Набат», хоч і з співчуттям ставилися до визвольної боротьби південних слов'ян, вважали недоцільним участь у ній народницької молоді і закликали її зосередити свої зусилля на революційній діяльності в Росії. Це пояснювалось як великими втратами, що їх зазнали революційні гуртки через переслідування царських властей під час «ходіння в народ», так і недооцінкою з боку лідерів революційної еміграції об'єктивно позитивної ролі Росії в боротьбі з османським пануванням на Балканах.

Легальні демократичні видання Росії активно підтримували визвольний рух балканських народів, але наприкінці 1876 р. їх позиція змінюється. В зв'язку з посиленням втручання царського уряду в події на Балканах погляди лідерів легального народництва та інших опозиційних напрямів зближаються з позицією революційної еміграції щодо визнання необхідності насамперед внутрішнього визволення Росії і потім вже підключення її до балканського руху. Проте багато народників і демократично настроєної молоді продовжували брати участь у визвольній боротьбі на Балканах.

У книзі відзначається, що на захист повсталих слов'ян виступали письменники І. Я. Франко, М. П. Старицький, композитор М. В. Лисенко та інші видатні діячі української культури. В числі добровольців на Балканах, крім народників, були члени українських громад Ф. О. Василенський, В. Я. Яновський, Ф. А. Винниченко, М. І. Драгневич та ін.

В. Я. Гросул диференційовано показав ставлення різних революційних груп до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Частина народників, виходячи з того, що

царизм переслідував на Балканах свої корисливі цілі, виступала проти війни з Туреччиною і вела антивоєнну пропаганду. Проте чимало їх взяли участь у війні за визволення Болгарії. Автором виявлено понад 200 революціонерів, у тому числі з України, які в діючій армії билась з турецькими військами, працювали в госпіталях, санітарних загонах тощо.

Як підкреслюється в монографії, досвід участі революціонерів у балканських подіях допоміг багатьом з них оцінити важливість боротьби за політичні свободи, показав необхідність створення міцної і масової революційної організації, сприяв подоланню деяких народницьких помилкових поглядів. Героїчна визвольна боротьба балканських народів і особливо війна Росії з Туреччиною вплинули на піднесення рівня політичного виховання російського суспільства і були одним з факторів, що сприяв виникненню в Росії другої революційної ситуації, яка зумовила, в свою чергу, дальший розвиток соціалістичного руху на Балканах. Ці важливі аспекти теми знайшли своє відображення на сторінках книги.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. посилюються зв'язки революційних народників з болгарськими, сербськими, румунськими та іншими балканськими соціалістами. Збільшується кількість російських революціонерів-емігрантів у Південно-Східній Європі, зокрема в Румунії і Болгарії, де вони не тільки знаходять притулок, а й проводять роботу, спрямовану на розвиток революційного руху в Росії.

Значний інтерес становить висвітлення в книзі діяльності балканського центру російської революційної еміграції, який відіграв важливу роль у здійсненні зв'язків між російським і балканським соціалістичним рухом, а також між російською революційною еміграцією на Заході і революційними гуртками в Росії. Автор переконливо показує, що російські революційні емігранти М. Судзиловський, З. Раллі, К. Кац, В. Івановський та інші брали активну участь в балканському соціалістичному русі. Завдяки спільності цілей боротьби за соціальне визволення відбувається зближення трудящих мас балканських країн з трудящими Росії. Вони бачили у російських революційних колах свого природного союзника. Як зазначається в книзі, все це сприяло помітному зростанню ідейного впливу революційного руху в Росії не тільки серед соціалістів, а й серед широких верств суспільства балканських країн.

Книга В. Я. Гросула не позбавлена й окремих недоліків. На жаль, не всі важливі питання цієї теми висвітлені в ній рівномірно. Багато уваги, наприклад, автор приділив висвітленню російсько-румунського співробітництва. Безумовно, воно відіграло важливу роль на Балканах, проте в праці надто мало наводиться матеріалів про зв'язки російських революціонерів

з прогресивними силами таких балканських країн, як Туреччина і Греція, недостатньо розкрито російсько-болгарське революційне співробітництво після війни 1877—1878 рр. Значною мірою це пов'язано з браком відповідних джерел, слабкою вивченістю зазначених питань.

На нашу думку, слід було б повніше показати ставлення представників революційно-демократичних кіл Росії до політики урядів таких країн, як Сербія і Чорногорія, їх оцінку становища в цих країнах. Доцільно було б у зв'язку з цим зупинитися, наприклад, на публіцистичних нарисах Ф. О. Василевського про балканські події 70-х років. З демократичних позицій, гостро і справедливо він критикував своєкорисливу політику сербських і чорногорських правлячих кіл, що пригнічували свій трудовий народ, втручались у справи герцеговінських і боснійських повстанців, намагалися шляхом приєднання їх земель розширити територію князівств Сербії і Чорногорії². Його думка про необхідність корінних демократичних перетворень в Сербії і Чорногорії збігалася з поглядами боснійського соціаліста Васо Пелагіча та інших балканських революціонерів і демократів.

У монографії В. Я. Гросула зустрічаються окремі неточності. Так, на с. 92 зазначається, що М. П. Драгоманов у 1875 р.

² Софрон Круть. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905, с. 85, 86, 121, 145 та ін.

А. А. Стрелко.
**СЛАВЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ
В СТРАНАХ ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ**
(исторический очерк).
К., Наук. думка, 1980, 144 с.

В кінці XIX — на початку XX ст. постійно зростала кількість емігрантів з окраїн Габсбурзької імперії й царської Росії в Америку. Більшість їх, як правило, становили слов'яни, в тому числі й українці.

Тоді ж почався масовий переселенський рух слов'ян й у Латинську Америку. Рецензована книга розкриває одну із сторінок його історії. В ній розповідається про те, як імперіалісти в своїх егоїстичних інтересах скористалися потребами латиноамериканських країн у заселенні та розвитку, а також слов'янською імміграцією до них. З Росії еміграція населення тривала до Великого Жовтня, а із Західної Білорусії та Західної України — до їх возз'єднання в єдиній Радянській державі.

був учасником створеного Київською громадою волонтерського комітету. Насправді, він був тоді учасником не волонтерського, а організованого восени 1875 р. у Києві нелегального комітету допомоги балканським повстанцям, аналогічного одеському комітету. Що стосується волонтерського комітету, то його створили на початку серпня 1876 р. київські громадівці В. Л. Бернштам, О. П. Лоначевський-Петруняк, Ю. Ю. Цвітковський та ін. Цей комітет керував добором і відправкою добровольців у Сербію. У той період М. П. Драгоманов перебував в еміграції і брати участь у волонтерському комітеті не міг. До речі, такий же висновок зробив і М. Я. Гольберг³.

В цілому ж монографія В. Я. Гросула є цінним дослідженням, здійсненим на високому науковому рівні, корисним для фахівців-істориків, студентів і загалом для всіх, хто цікавиться історією революційного руху. Вона становить значний вклад у всебічне вивчення міжнародного значення російського революційного руху, його впливу в країнах Балканського півострова.

Ю. Ю. ФОМІН (Київ)

³ Гольберг М. Я. Балканские события 70-х годов XIX в. и некоторые вопросы развития украинско-сербских общественно-политических и культурных связей. — В кн.: Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах. М., 1970, с. 214.

Наведені в книзі факти свідчать про те, що в післявоєнні десятиріччя в Латинській Америці проживало близько мільйона поляків і понад 300 тис. українців. Значними були також групи переселенців білоруського, чеського, словацького, болгарського та південнослов'янського походження.

В пошуках чого вони відправлялися з рідних країн у заокеанську далечину? Яке місце займають в етнічній та соціальній структурах латиноамериканських країн, у суспільно-політичному житті й класовій боротьбі народів, складовою частиною яких стали?

Ці та інші питання проаналізував А. А. Стрелко в своїй монографії, використавши цікавий фактичний матеріал. Автор опрацював відповідні фонди ряду центральних і обласних архівів (наприклад, ЦДАЖР СРСР, Київського обласного державного архіву та ін.), вітчизняні видання як радянського, так і дожовтневого періоду, іноземні джерела іспанською, португальською, польською й англійською мовами. Це дало йому змогу розглянути основні етапи

переселенського руху слов'ян у Латинську Америку, показати історичну неспроможність вигадок буржуазних і буржуазно-націоналістичних історіографів з даного питання.

Хоча більшість латиноамериканських країн уже в першій чверті минулого століття завоювали державну незалежність, їх економіка, особливо в період імперіалізму, дедалі більше втягувалася в світову систему капіталістичного господарювання як сировинна периферія західноєвропейського і північноамериканського капіталу. Тому місцеві землевласники і підприємці разом із своїми урядами виступали клерками останнього в справі експлуатації трудящих. Щодо іммігрантів подібна практика була ще більш жорстокою тому, що вони вважалися новачками в даній країні. В результаті рожеві надії, з якими прибували переселенці, оберталися для них новими стражданнями. Спроби ж перебратися в США жорстоко каралися. Майже половина слов'ян, які з Куби намагалися нелегально переселитися в Сполучені Штати в міжвоєнний період, загинула від куль солдатів американської берегової охорони.

Як не важко доводилося іммігрантам входити в життя латиноамериканських країн, вони все ж таки, як відзначає А. А. Стрілко, зробили значний вклад в освоєння їх величезних земельних просторів і багатих природних ресурсів.

Минули десятиріччя з тих пір, як слов'яни-паупери масово рушили до Латинської Америки. Нині нащадки цих емігрантів — органічна частина народів континенту. Щоправда, в місцях компактного поселення слов'ян поряд з іспанською чи португальською мовами існує мова їх батьків, зберігаються риси побуту і культури далекої вітчизни. Соціально-економічна асиміляція, яка має вже свої традиції, спричинилася й до асиміляції етно-культурної. Всі ці складні процеси в основному правильно розкрито в рецензованій книзі.

Переселенці слов'янського походження, як відзначив А. А. Стрілко, відіграють важливу роль у суспільно-політичному житті латиноамериканських країн. Єдність їх дій з трудящими інших національностей базується на спільності соціального й класового становища, глибоких історичних традицій боротьби проти поневолювачів. В історію визвольних виступів народів Латинської Америки вписали славні сторінки «волонтери свободи» — вихідці із слов'янських країн. На рубежі минулого й ниніш-

нього століть у Латинській Америці з'являються перші прогресивні організації слов'ян. З іммігрантським поповненням сюди доходить відгомін революційних боїв пролетаріату Європи.

Автор проаналізував основні етапи руху солідарності слов'ян-переселенців, зв'язки їх масових організацій з першою країною перемігшого соціалізму, розповів про боротьбу з гітлерівською агентурою на континенті напередодні другої світової війни, підтримку слов'янами-емігрантами Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни. Радо зустріли прогресивні слов'яни-переселенці велику перемогу СРСР над фашистськими агресорами. Нині зусилля їх прогресивних організацій спрямовані на те, щоб відвернути небезпеку нової війни, гарантувати мир, свободу і незалежність народів. Однак умови боротьби трудящих слов'янського походження в Латинській Америці були й залишаються складними. Проти них активно діють численні банди контрреволюціонерів і гітлерівських колабораціоністів, яких активно підтримують американські імперіалісти й місцева реакція. Серед них є й представники українських буржуазних націоналістів. А. А. Стрілко, використовуючи переконливі факти, викриває їх злочинну діяльність.

На жаль, рецензована книга не позбавлена й окремих недоліків. Дослідник неодноразово підкреслює на сторінках своєї монографії думку про те, що слов'яни-іммігранти, знаходячись в тій чи іншій латиноамериканській країні, фактично підпадали під експлуатацію з боку іноземного капіталу. Проте механізм цієї експлуатації, зрушення в ньому, пов'язані із змінами в системі самого імперіалізму, в праці мало розкриті. Автор дещо спрощує роль, яку відіграло населення слов'янського походження в соціально-економічному і суспільно-політичному житті латиноамериканського континенту. Інакше кажучи, матеріал книги потребує більш широкого історичного контексту. Однак це, звичайно, не знижує загальної позитивної оцінки рецензованого видання, в якому висвітлено деякі недостатньо розроблені питання історії латиноамериканських країн. Актуальність монографії і в тому, що в ній піддано гострій критиці буржуазних фальсифікаторів, які намагаються перевернути справжній хід історичного розвитку. Йі з інтересом зустрінуть історики, етнографи, географи.

І. С. ХМІЛЬ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ПОСТАНОВА ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ І РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Про присудження Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1980 року

Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР, розглянувши подання Комітету по Державних преміях Української РСР в галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР, постановляють присудити Державні премії Української РСР 1980 року:

5. Кондуфору Юрію Юрійовичу, члену-кореспонденту Академії наук УРСР, директорів, керівників роботи, **Соханю** Павлу Степановичу, докторові історичних наук, заступникові директора, **Лихолату** Андрію Васильовичу, **Сергієнку** Григорію Яковичу, докторам історичних наук, завідуючим відділами, **Лещенку** Миколі Никифоровичу, докторові історичних наук, старшому науковому співробітнику, **Гудзенку** Пантелеймону Петровичу, докторові історичних наук, старшому науковому співробітнику-консультанту, працівникам Інституту історії Академії наук УРСР, **Голобуцькому** Володимирі Олексійовичу, докторові історичних наук, колишньому старшому науковому співробітнику-консультанту того ж інституту, **Артеменку** Івану Івановичу, докторові історичних наук, директорові Інституту археології Академії наук УРСР, **Лосю** Федору Євдокимовичу, докторові історичних наук, — за восьмитомну працю «Історія Української РСР».

Секретар Центрального Комітету
Компартії України
В. ЩЕРБИЦЬКИЙ

Голова Ради Міністрів
Української РСР
О. ЛЯШКО

Редакційна колегія та редакція «Українського історичного журналу» щиро вітають новий колектив істориків — лауреатів Державної премії Української РСР Ю. Ю. Кондуфора, П. С. Соханя, А. В. Лихолата, Г. Я. Сергієнка, М. Н. Лещенка, П. П. Гудзенка, В. О. Голобуцького, І. І. Артеменка з високою урядовою нагородою і від душі бажають їм нових великих творчих успіхів у розвитку української радянської історичної науки.

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

9 грудня 1980 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — відбувся пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. В роботі пленуму взяли участь зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компар-

тії України І. Ф. Курас, секретар Київського міського Компартії України Т. В. Главак, секретар Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчук, відповідальні працівники Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, видавництва республіки, науковці Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Інституту історії АН УРСР, завідувачі кафедрами іс-

торії КПРС вузівських центрів УРСР, історики партії вузів Києва.

З доповіддю «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» і завдання планування і координації історико-партійних досліджень в республіці» виступив голова Республіканської ради, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Проект ЦК КПРС, відзначив доповідач, це новий програмний документ нашої партії, який має визначне теоретичне, соціально-економічне, політичне та ідеологічне значення. В ньому узагальнена практика комуністичного будівництва в СРСР, стратегія і тактика КПРС з найважливіших питань розвитку країни в умовах вісімдесятих років.

Проаналізувавши роботу Республіканської ради по координації в минулому п'ятиріччі, підсумки виконання «Республіканського плану найважливіших досліджень в галузі історії КПРС та партійного будівництва на 1976—1980 рр.» та «Зведеного плану-переліку наукових досліджень теорії та методів, ефективності ідеологічної роботи в республіці в 1970—1980 рр.», доповідач зупинився на завданнях, що стоять перед Республіканською радою в наступному п'ятиріччі. Він особливо наголосив на поліпшенні координації історико-партійних досліджень у республіці в світлі проекту ЦК КПРС. В. І. Юрчук проінформував учасників Пленуму про склад Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва на новий п'ятирічний термін. До складу Республіканської ради ввійшли:

ЮРЧУК В. І. — член-кор. АН УРСР д-р. істор. наук, проф., директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

МАЗУР В. М. — д-р екон. наук, проф., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — заступник голови.

КАНИЩЕНКО Л. О. — канд. екон. наук, заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР — заступник голови

АКУЛОВ М. Р. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Сімферопольського держуніверситету.

БАБКО Ю. В. — д-р істор. наук, проф., заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ВАРГАТЮК П. Л. — д-р. істор. наук, проф., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ВАРШАВЧИК М. Я. — д-р. істор. наук, проф. кафедри історії КПРС Інституту під-

вищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

ГЛАВАК Т. В. — канд. філософ. наук, секретар Київського міськкому Компартії України.

ГРУЩЕНКО І. П. — канд. екон. наук, ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

ЕГОРОВ В. С. — канд. екон. наук, ректор Одеської вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

ЕРХОВ Г. П. — д-р істор. наук, секретар Донецького обкому Компартії України.

КИРИЛОВА С. К. — директор Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.

КОЛОМІЩЕНКО І. І. — д-р істор. наук, ст. наук. співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

КОНДУФОР Ю. Ю. — чл.-кор. АН УРСР, д-р істор. наук, проф., директор Інституту історії АН УРСР.

КУРАС І. Ф. — канд. істор. наук, доц., зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України.

МАКАРОВ А. М. — канд. філософ. наук, зав. сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

МАТВИЧУК М. М. — д-р. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

МІТЮКОВ О. Г. — канд. істор. наук, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

МУСІЄНКО В. В. — канд. істор. наук, доц., вчений секретар Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В. — канд. філософ. наук, головний редактор журналу «Комуніст України».

НАГОРНА Л. П. — д-р. істор. наук, зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

НЕМАЗАНІЙ Г. Ф. — директор Політвидаву УРСР.

НЕМ'ЯТИЙ В. М. — канд. істор. наук, керівник проблемної групи по розробці питань Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ОВСІЙ І. О. — канд. істор. наук, заст. начальника управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

ОРЛОВ В. М. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

ПЕЛИХ О. Д. — канд. екон. наук, заступник завідуючого відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України.

ПОНОМАРЕНКО Г. Я. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Донецького держуніверситету.

СТЕЛЯ Б. І. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою партійної і радянської преси Київського держуніверситету.

СИДОРЧУК М. Ф. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Львівського держуніверситету.

СУПРУНЕНКО М. І. — академік АН УРСР, зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

СУХАРЄВ В. В. — канд. істор. наук, доц., вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ТУПІКОВ І. Г. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Харківського держуніверситету.

ШЕВЧЕНКО В. Ф. — д-р істор. наук, зав. сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ШЕВЧУК В. П. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

ШИБИК М. О. — заст. голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі.

ШМОРГУН П. М. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

ЧИРКО В. А. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

ЯКУПОВ М. М. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Одеського держуніверситету.

ЯРЕМЧУК Д. А. — канд. істор. наук, секретар Львівського обкому Компартії України.

Пленум затвердив склад президії ради та проблемних секцій.

ПРЕЗИДИЯ РАДИ

ЮРЧУК В. І. — чл.-кор. АН УРСР, д-р істор. наук, проф., директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

МАЗУР В. М. — д-р екон. наук, проф., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — заступник голови.

КАНИЩЕНКО Л. О. — канд. екон. на-

ук, заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР — заступник голови.

БАБКО Ю. В. — д-р істор. наук, проф., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ВАРШАВЧИК М. Я. — д-р істор. наук, проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

КОНДУФОР Ю. Ю. — чл.-кор. АН УРСР, д-р істор. наук, проф., директор Інституту історії АН УРСР.

КУРАС І. Ф. — канд. істор. наук, доц., зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України.

ОРЛОВ В. М. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

ШЕВЧУК В. П. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

ШИБИК М. О. — заст. голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі.

ШМОРГУН П. М. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

СКЛАД ПРОБЛЕМНИХ СЕКЦІЙ РАДИ

І секція. Партія більшовиків в період боротьби за перемогу буржуазно-демократичної революції (1883 — лютий 1917 рр.)

ШМОРГУН П. М. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті — голова.

ВАРГАТЮК П. Л. — д-р істор. наук, проф., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ВОВЧИК А. Ф. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту інженерів цивільної авіації.

КОЗИЦЬКИЙ М. Ю. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету — заступник голови.

КОЛІШЕР Т. М. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

САРБЕЙ В. Г. — д-р істор. наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

ЧЕРВІНСЬКИЙ В. І. — канд. істор. на-

ук, доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

II секція. Комуністична партія в період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни (1917—1920 рр.)

ВАРГАТЮК П. Л. — д-р істор. наук, проф., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

ГУСЕВ В. І. — канд. істор. наук, заст. зав. відділу науки і учбових закладів Київського міськкому Компартії України.

КОРОЛЬОВ Б. І. — канд. істор. наук, доц., заст. директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

КУРАС І. Ф. — канд. істор. наук, доц., зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України.

МУСИЄНКО В. В. — канд. істор. наук, доц., вчений секретар Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

СОЛДАТЕНКО В. Ф. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — заступник голови.

СУПРУНЕНКО М. І. — академік АН УРСР, зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

ЧИРКО В. А. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

ЩУСЬ О. Й. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

III секція. Комуністична партія в роки мирного соціалістичного будівництва і перемоги соціалізму в СРСР (1921—1941 рр.)

БАБКО Ю. В. — д-р істор. наук, проф., заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

АКОПОВ М. А. — д-р істор. наук, проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

БАЧИНСЬКИЙ П. П. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою наукового комунізму Київського інституту харчової промисловості.

ГОРБАНЬ Ю. А. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

КОНОВАЛОВ М. А. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Київського інституту харчової промисловості.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. В. — д-р. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР — заступник голови.

ПАНЧУК М. І. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

САС І. Х. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту.

IV секція. Комуністична партія в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)

НЕМ'ЯТИЙ В. М. — канд. істор. наук, керівник проблемної групи по розробці питань Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

БУЦЬКО М. О. — д-р істор. наук, проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті — заступник голови.

ВЕРБИЛО О. М. — д-р істор. наук, проф., начальник кафедри марксизму-ленінізму військової академії протиповітряної оборони.

ГРИГОРОВИЧ Д. П. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ЗАМЛИНСЬКИЙ В. О. — д-р істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

КЛОКОВ В. І. — д-р істор. наук, чл. кор. АН УРСР, зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР.

КОВАЛЬ М. В. — д-р істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

КРАВЧУК М. І. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС і політекономії Київського медичного інституту.

МІНГАЗУТДІНОВ О. Ф. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

МУЛТИХ Г. М. — канд. істор. наук, проф. кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

САФОНОВА Є. В. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

**V секція. Комуністична партія
в боротьбі за відбудову
народного господарства і розвиток
соціалістичного суспільства
(1946—1961 рр.)**

МАТВІЙЧУК М. М. — д-р. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету — голова.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Ю. — д-р. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Української сільськогосподарської академії — заступник голови.

БІЛИК Б. І. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

КОЖУКАЛО І. П. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

КОСТРИЦЯ Н. Ю. — д-р істор. наук, проф. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

МОЙСЕЄНКО В. Д. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Української сільськогосподарської академії.

ПОЛУРЕЗ В. І. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою наукового комунізму Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

**VI секція. Комуністична партія
в період розвинутого
соціалістичного суспільства**

КОЛОМІЙЧЕНКО І. І. — д-р. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

КЛАПЧУК С. М. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

ЛИХОЛАТ О. В. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

ОЛІЙНИЧЕНКО М. Д. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Київського торгово-економічного інституту.

ОСТАФІЙЧУК В. Ф. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

ПЛЮЩ М. Р. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

СІЛЬЧЕНКО З. О. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

СУХАРЄВ В. В. — канд. істор. наук, доц., вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ШЕВЧУК В. П. — д-р. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС гума-

нітарних факультетів Київського держуніверситету.

ШУЛЬГА І. В. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Київського інституту народного господарства — заступник голови.

**VII секція. Історія ВЛКСМ
і комуністичне виховання молоді**

СТЕЛЯ Б. І. — д-р. істор. наук, проф., зав. кафедрою партійної і радянської преси Київського держуніверситету — голова.

БАБКО Ю. В. — д-р. істор. наук, проф., заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ВРУБЛЕВСЬКИЙ В. Г. — канд. істор. наук, ст. викладач кафедри партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

КОВАЛЬОВ І. Я. — д-р. істор. наук, начальник кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого військового авіаційно-інженерного училища — заступник голови.

КОВАЛЬЧУК Ф. К. — канд. педагог. наук, доц., зав. кафедрою методики піонерської і комсомольської роботи Київського педінституту.

КОРОЛЬКО В. Г. — канд. філософ. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

КРИВОРУЧЕНКО В. О. — зав. відділом наукової молоді ЦК ЛКСМУ.

МИРОНЕНКО В. І. — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК ЛКСМУ.

НАЗИМКО П. С. — канд. істор. наук, доц., зав. кафедрою комсомольського будівництва Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ.

НОСКОВСЬКИЙ А. А. — канд. істор. наук, консультант відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України.

ОСОВСЬКИЙ В. Л. — канд. філософ. наук, зав. відділом Інституту філософії АН УРСР.

ПОГОРЕЛОВА А. І. — канд. філософ. наук, зав. сектором відділу культури ЦК Компартії України.

РОІК В. Г. — канд. істор. наук, доц. кафедри комсомольського будівництва Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ.

СЕРІЩЕВ Я. М. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

ЧЕРНЕЦЬ В. Г. — головний редактор видавництва «Молодь».

**VIII секція. Проблеми
партійного будівництва**

ОРЛОВ В. М. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України — голова.

БАКУМЕНКО В. П. — зав. відділом теорії і практики організаційно-партійної роботи журналу «Комуніст України».

БІЛОУСОВ В. І. — канд. істор. наук, доц., зав. кафедрою історії КПРС Київського автодорожного інституту.

ВАСИЛЕНКО В. К. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ГОЛУБКОВ М. О. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Київського інституту культури.

ГОРДІЄНКО Л. М. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

ГОРШКОВ В. П. — д-р істор. наук, проф., проректор по учбовій роботі гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

ОМЕЛЬЧУК В. Є. — канд. істор. наук, доц. кафедри партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

ПОЗНЯК В. Т. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

ШЕВЧЕНКО В. Ф. — д-р істор. наук, зав. сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — заступник голови.

ШИЛОВЦЕВ Ю. В. — канд. істор. наук, доц. кафедри партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

IX секція. Методологія, історіографія та джерелознавство історії КПРС

ВАРШАВЧИК М. Я. — д-р істор. наук, проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті — голова.

КАЛАКУРА Я. С. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

НАГОРНА Л. П. — д-р істор. наук, зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — заступник голови.

САВЧЕНКО М. Г. — заст. начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

САНЦЕВИЧ А. В. — д-р істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

СТРЕЛЬСЬКИЙ В. І. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського держуніверситету.

ТУВАЄВ В. І. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту.

ЩЕДРИНА Д. С. — канд. істор. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Важливі питання розвитку історико-партійної науки і вдосконалення системи її координації в одинадцятій п'ятирічці, підняті в доповіді, були всебічно обговорені учасниками пленуму. В їх виступах були висловлені цікаві думки і цінні пропозиції щодо розробки актуальних історико-партійних проблем і підвищення ефективності діяльності координуючих органів на місцях і в республіканському масштабі. В обговоренні взяли участь доктори істор. наук, професори В. П. Шевчук (Київ), М. М. Якупов (Одеса), М. Я. Варшавчик (Київ), Л. Ю. Беренштейн (Київ), В. М. Мазур (Київ), доктори істор. наук Л. П. Нагорна (Київ), В. Ф. Шевченко (Київ).

Д. С. ПЛОХА (Київ)

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

25 грудня 1980 р. в Українській ордену Трудового Червоного Прапора сільськогосподарській академії відбулася міжвузівська наукова конференція на тему «80-річчя ленінської «Искры». В її роботі взяли участь викладачі кафедр історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті, Української сільгоспакадемії, Київського інституту народного господарства, Білоцерківського сільськогосподарського інституту,

Сумського філіалу Харківського сільськогосподарського інституту, а також слухачі факультету теорії, історії і політики КПРС університету молодого лектора сільгоспакадемії. Д-р істор. наук, проф. М. Я. Варшавчик виступив на конференції з доповіддю «В. І. Ленін — творець «Искры». Тема доповіді д-ра істор. наук, проф. П. М. Шморгуна — «Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації на Україні». Були заслухані також повідомлення

канд. істор. наук, доц. В. Д. Мойсєєн-ка — «Роль «Искры» в підготовці II з'їзду РСДРП», д-ра істор. наук, проф. Л. Ю. Беренштейна — «Ленінська «Искра» і розробка аграрної програми партії нового типу», асистента І. І. Глизи — «Роль «Искры» в поширенні марксизму», канд. істор. наук, доц. О. Я. Чуприни (Біла Церква) — «Роль «Искры» в інтернаціональному вихованні трудящих», канд. істор. наук, доц. А. П. Абрамов (Су-

ми) — «Ленінська «Искра» і студентський рух напередодні першої російської революції», д-ра істор. наук, проф. М. О. Буцька — «Критика буржуазних фальсифікацій ролі ленінської «Искры» в утворенні партії нового типу», д-ра істор. наук, проф. Л. О. Суярка — «Традиції ленінської «Искры» і сучасність».

Т. М. НЕЗНАМОВА (Київ)

ВШАНУВАННЯ АКАДЕМІКА АН УРСР А. Д. СКАБИ З НАГОДИ ЙОГО 75-РІЧЧЯ

12 грудня 1980 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування акад. АН УРСР Андрія Даниловича Скаби з нагоди 75-річчя з дня його народження та 60-річчя трудової і громадсько-політичної діяльності.

Засідання відкрив директор інституту, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, який від імені колективу, партійної організації інституту щиро й сердечно поздоровив ювіляра. Привітання від Президії Академії наук Української РСР виголосив віце-президент АН УРСР, акад. АН УРСР І. І. Лукинов. У своєму виступі він відзначив творчий вклад А. Д. Скаби у розвиток вітчизняної історичної науки, високо оцінив його громадсько-політичну діяльність, побажав йому доброго здоров'я і нових творчих успіхів у творчій роботі.

Зав. відділом історії комуністичного будівництва, д-р істор. наук, проф. А. В. Лихолат розповів про життєвий шлях ювіляра, про його діяльність на відповідальній партійній роботі, як депутата Верховної Ради Союзу РСР кількох скликань. А. Д. Скаба є автором понад 80 наукових праць, серед яких слід відзначити монографію

«Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов (январь — июнь 1919 г.)», колективні монографії «Шляхом, освяченим Ленінім», «В. И. Ленин и историческая наука», «Українська РСР у період громадянської війни 1918—1920 рр.», «Духовний розквіт українського народу» та ряд ін. Особливо великий вклад А. Д. Скаба вносить як автор і член редколегії у створення багатотомної «Історії Української РСР» та інших фундаментальних праць.

З привітаннями виступили: акад. АН УРСР П. Т. Тронько, який підкреслив роль А. Д. Скаби в діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, у підготовці багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», доктори істор. наук М. Н. Лещенко і П. П. Гудзенко.

Поздоровлення і лист президента АН УРСР, акад. Б. Є. Патона ювіляру передав акад. АН УРСР Б. М. Бабій.

На адресу ювіляра надійшли численні привітання від наукових установ, учених, колег і друзів.

Л. А. ШЕВЧЕНКО (Київ)

НОВІ КНИГИ

ТИХОНОВ М. О. За ленинськими заповідями, по шляху Жовтня: Доп. на урочистому засіданні, присвяч. 63-й річниці Велик. Жовт. соц. революції, у Кремлів. Палаці з'їздів 6 листопада 1980 р. — К.: Політвидав України. — 32 с.

БОЛДИЖАР М. М. Антинародна діяльність уніатської церкви: (На матеріалах Ужгород. унії). — Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. — 199 с.

ВИТЕНБЕРГ Е. Я., ДРОБИЖЕВ В. З. Рабочий класс и профсоюзы СССР: Критика бурж. и ревизионист. концепций. — М.: Профиздат, 1980. — 359 с.

Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1979 г.: Сб. документов. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 263 с.

ВОЛЬГЕМУТ Х. До последнего дыхания: Биография Карла Либкнехта. — М.: Политиздат, 1980. — 430 с.

ГОРАК В. В., КОБКО Г. Л. Советское село в системе социально-классовых отношений развитого социалистического общества. — К.: о-во «Знание» УССР, 1980. — 31 с.

Гражданская война в СССР: В 2-х т. Т. 1. Подавление внутренней контрреволюции. Срыв открытой интервенции международного империализма. Окт. 1917 — март 1919 г. — М., Воениздат, 1980. — 368 с.

Деятельность Коммунистической партии по повышению ведущей роли рабочего класса в условиях развитого социализма: (На материалах УССР). — К.: Вища школа. Головное изд-во, 1980. — 311 с.

ДОРНЕМАНН Л. Заседание рейхстага объявляю открытым: Жизнь и деятельность Клары Цеткин. — М.: Политиздат, 1980. — 518 с.

ЖУКОВ Е. М. Очерки методологии истории. — М.: Наука, 1980. — 247 с.

История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12-ти т. Т. 11. Советский Союз на пути к развитому социализму 1945 — 1961 гг. — М.: Наука, 1980. — 653 с.

КАСЫМОВ Ф. Х. Минувя капитализм: Советская историография перехода народов Средней Азии к социализму. — М.: Наука, 1980. — 376 с.

КОВАЛЕНКО П. С. Развитие городов. — К.: Наук. думка, 1980. — 299 с.

КСЕНЗЕНКО Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 — март 1921 гг.) — Харьков: Вища школа. Изд-во при ХГУ, 1980. — 144 с.

МЯСНИКОВ В. С. Империя Цин и Русское государство в XVII веке. — М.: Наука, 1980. — 312 с.

Нариси історії Львівської обласної партійної організації. — Львів: Каменяр, 1980. — 386 с.

Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. — Львів: Каменяр, 1980. — 288 с.

Незабываемый подвиг: Некоторые аспекты рус.-тур. войны 1877—1878 гг. и освобождения Болгарии от осман. ига. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. — 175 с.

ОРЛОВ Б. С. СДПГ: Идеиная борьба вокруг программных установок. 1945—1975 гг. — М.: Наука, 1980. — 335 с.

ПЕТРОВСКИЙ В. Ф. В интересах народов всего мира: Борьба СССР на междунар. конференциях и переговорах за мир, безопасность и предотвращение войны. — М.: Политиздат, 1980. — 191 с.

ПОЛЯКОВА Н. В. Укрепление идейно-политического единства советских профсоюзов в борьбе за социализм. — М.: Профиздат, 1980. — 199 с.

Породненные социалистическим интернационализмом: Дружеств. связи и сотрудничество породнен. обл. и городов УССР и брат. стран социализма. — К.: Наук. думка, 1980. — 290 с.

ПОХВАЛИНСЬКИЙ Б. В. В. І. Ленін і революційне оновлення світу. — К.: Політвидав України, 1980. — 174 с.

СКРЫННИКОВ Р. Г. Россия накануне «смутного времени». — М.: Мысль, 1980. — 205 с.

СМИРОВА В. П. НАТО проти розрядки. — К.: Політвидав України, 1980. — 103 с. Статистический ежегодник стран-членов Совета Экономической Взаимопомощи. — М.: Статистика, 1980. — 496 с.

ТОЛОЧКО П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К.: Наук. думка, 1980. — 223 с.

УШАКОВА Н. А. Страны СЭВ и развивающиеся государства социалистической ориентации: экономическое сотрудничество. — М.: Наука, 1980. — 183 с.

ФЕДОСОВА Э. П. Бестужевские курсы — первый женский университет в России. 1878 — 1918 гг. — М.: Педагогика, 1980. — 144 с.

ШАЦИЛЛО К. Ф. 1905-й год. — М.: Наука, 1980. — 190 с.